

सूचनाको अधिकार

A Journal of RTI

राष्ट्रिय सूचना आयोग
काठमाडौं, नेपाल

सल्लाहकार

महेन्द्र मान गुरुङ्ग, प्रमुख सूचना आयुक्त
कमला ओली, सूचना आयुक्त
भागिरथ पाण्डेय, सचिव

सम्पादक मण्डल

संयोजक : रत्नप्रसाद मैनाली, सूचना आयुक्त
सदस्य : कपिल प्रसाद उपाध्याय, उपसचिव
सदस्य : सीता निरौला फुयाल, उपसचिव
सदस्य : हरिहर कार्की, शाखा अधिकृत
सदस्य : प्रदीपकुमार दाहाल, शाखा अधिकृत
कम्प्युटर : रविन गौतम

यस पुस्तकमा प्रकाशित लेखमा व्यक्त धारणा लेखकका निजी विचार हुन् । यसप्रति सम्पादक मण्डल र प्रकाशक जवाफदेही हुने छैन ।

प्रकाशक : राष्ट्रिय सूचना आयोग
देवीनगर, बानेश्वर- १०, काठमाडौं
फोन नं. : ०१-४४६४४१२ ०१-४४९६५४४
फ्याक्स : ०१-४४९६५४५
ईमेल : info@nic.gov.np
वेबसाइट : nic.gov.np
MIS को लागि : mis.nic.gov.np
ध्वनि सूचना बोर्ड : १६१८०७०७८२४२६
हेल्प लाइन : ०१-४४९६५४९
प्रकाशन मिति : २०७८ चैत्र
प्रकाशन प्रति : ५००

सम्पादकीय

नेपालको संविधानको धारा २७ मा सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने नागरिकको अधिकारबारे व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको सो प्रावधानबमोजिम सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन/नियम बनेका छन् । र, सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलनका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भएको छ । नागरिकको मौलिक अधिकारको रूपमा संविधानमा व्यवस्था गरिएको सूचनाको अधिकारको क्षेत्रमा नेपाल तथा विश्वव्यापी रूपमा भएका प्रयोग, त्यसमा देखिएका समस्यालगायतका विषयलाई उजागर गर्ने र सूचनाको अधिकारजस्तो महत्वपूर्ण विषयलाई अझ समृद्ध बनाउने हेतु राष्ट्रिय सूचना आयोगले विभिन्न प्रकारका प्रकाशनहरू गर्दै आएको छ । आयोगबाट वार्षिक रूपमा प्रकाशन हुँदै आएको 'सूचनाको अधिकार' को उद्देश्य पनि नागरिकको सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने अधिकारलाई अझ सशक्त बनाउने उद्देश्य रहेको छ ।

नागरिक अधिकार तथा सुशासनका क्षेत्रमा क्रियाशील विशिष्ट व्यक्तित्वहरूले सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने नागरिकको मौलिक हकको प्रयोगमा देखिएका समस्या तथा राष्ट्रिय सूचना आयोग, अभियन्ता, पत्रकार, नागरिकलगायत समाजका विभिन्न पक्षबाट यस क्षेत्रमा भएका र हुनुपर्ने कामका विषयमा केन्द्रित रहेर तयार गरिएका लेख/रचनाहरू सङ्कलित 'सूचनाको अधिकार' को यो छैटौँ सङ्ग्रह हो ।

सूचनाको अधिकार यतिबेला विश्वव्यापी अुनमोदित र सर्वस्वीकार्य बन्दै गएको विषय विश्वका १ सय ३० भन्दा बढी देशले यसलाई अवलम्बन गरेकोबाट पुष्टि हुन्छ । सुसूचित नागरिकले सुशासनमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने भएकोले पनि नागरिकलाई सुसूचित गर्नुलाई सुशासन कायम गर्ने सशक्त माध्यमका रूपमा लिइन्छ । विश्वका कयौँ देशले सूचनाको हकलाई सशक्त रूपमा कार्यान्वयन गरेर नागरिकलाई सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउन सफल भएका छन् । हामीकहाँ बनेको सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन पनि बहुआयामिक महत्वको छ । तर, यसप्रतिको राजनीतिक प्रतिबद्धता व्यवहारतः प्रक्षेपण हुन नसकेको भन्ने विषयमा पनि त्यत्तिकै बहस हुँदै आएको छ ।

राज्य वा सार्वजनिक निकायलाई प्रश्न सोध्ने र त्यसको उत्तर पाउने नागरिकको महत्वपूर्ण अधिकारको प्रयोगको क्षेत्रमा देखिएका समस्या, सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनमा समेटिनु पर्ने थप विषय, आयोगको भूमिका र यसबाट भएका आदेशहरूको प्रभावबारे यस सङ्ग्रहमा प्रकाशित रचनाहरूले सूचनाको अधिकारको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिनेछ भन्ने विश्वास हामीलाई छ ।

'सूचनाको अधिकार' का लागि आफ्नो अमूल्य लेख/रचना उपलब्ध गराउनु हुने सबप्रति आयोग हार्दिक आभार प्रकट गर्दै कतिपय महानुभावबाट उपलब्ध लेख/रचना ज्यादै महत्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि यो संस्करणमा समावेश गर्न नसकिएकोमा हामीलाई दुःख लागेको छ । 'सूचनाको अधिकार' को यस अङ्कको प्रकाशनका लागि आ-आफ्नो क्षेत्रबाट योगदान दिनुहुने सबैप्रति आभार प्रकट गर्दछौँ । धन्यवाद ।

राष्ट्रिय सूचना आयोग

विषयसूची

क्र.सं.	शीर्षक	लेखकको नाम	पेज नं.
१.	सूचनाको हक र अभियन्ताको भूमिका	अजयकुमार साह	१
२.	सूचनाको हक र महिला	अमृता थापा मगर	९
३.	सूचनाको हक : फरक पाटो	अमृता लम्साल	१९
४.	भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सूचनाको हकको प्रयोग र प्रेस	एकराज पाठक	२९
५.	सूचनाको हक : महिला सहभागिता अवसर र चुनौती	कमला ओली	३५
६.	लोकतन्त्र र पारदर्शिताको संस्कृति	काशिराज दाहाल	४१
७.	सूचनाको हक : लोकतन्त्रको प्राणवायु	कृष्णहरि बास्कोटा	४९
८.	नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन : संक्षिप्त सिंहावलोकन	गोविन्द आचार्य	५७
९.	सूचना अधिकार र मेरो अनुभव	दीपक आचार्य	६५
१०.	सूचनाको दुरुपयोगले नागरिकमा अन्यायलता !	दुर्गा भण्डारी	७५
११.	सूचनाको हक र लोकतन्त्र	प्रकाश अधिकारी	८३
१२.	सूचनाको हक प्रबर्द्धनमा सहकारी शिक्षा र सूचना	पार्वती अर्याल	९५
१३.	सूचनाको हक र राजनीतिक दलको भूमिका	मणिराम ओझा	१०७
१४.	SDG Indicator Access to Information (16.10.2) in Nepal : Status and Way Forward	Mahendra Man Gurung	११९
१५.	Right to Information, its Implementation and Some Needed Reforms	Mukunda Pd. Paudyal	१२९
१६.	सूचनाको हक : मानव अधिकारको एक महत्वपूर्ण पक्ष	मोहना अन्सारी	१४५
१७.	सूचनाको हक र पुनरावेदन	विश्वबन्धु पौडेल	१५१
१८.	सूचनाको हकको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलनको प्रभाव	सरफुल्लाह अन्सारी	१५७
१९.	सूचनाको हक, स्थानीय तहको अभ्यास	सरिता राई	१६३
२०.	महिला सशक्तीकरणमा सूचनाको हक	सीता निरौला फुयाल	१७१
२१.	When a right is a right to information ?	Shree Ram Pant	१८३
२२.	सूचनाको हक र विद्यालयको पाठ्यक्रममा गरिनु पर्ने व्यवस्था	हरिविनोद अधिकारी	१९१

सूचनाको हक र अभियन्ताको भूमिका

♦ अजयकुमार साह*

राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पछिल्लो समय सूचना माग गर्दै निवेदन, उजुरी र पुनरावेदन बढिरहेको देखिन्छ । आयोगले प्रकाशित गरेको त्रैमासिक प्रतिवेदनहरू हेर्दा गत आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ को २०७८ बैशाखदेखि असारसम्मको तीन महिनामा २ सय ५४ वटा उजुरी, निवेदन र पुनरावेदन परेको देखिन्छ । यसैगरी आ.ब. ०७८/०७९ को प्रथम त्रैमासिकको साउन र भदौ महिनामा मात्रै क्रमशः १ सय ७७ र ८८ वटा गरी जम्मा २ सय ६५ पुनरावेदन, उजुरीमाथि आयोगले निर्णय सार्वजनिक गरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा सूचना मागकर्ताले सार्वजनिक निकायमा सूचना माग गरिरहेका छन् तर ती निकायहरूले सूचना दिन या त इन्कार गरेका छन् या निवेदन नै दर्ता गर्न मानेका छैनन् वा आलटाल गरी अपूरो सूचना दिएका छन् । जसले गर्दा आयोगसमक्ष उजुरी, पुनरावेदनको सङ्ख्या दिनानुदिन बढिरहेको अवस्था छ ।

* महासचिव, सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपाल

सार्वजनिक निकाय सम्बन्धमा आयोगसमक्ष किन यति धेरै उजुरी र पुनरावेदनहरू बढिरहेको छ भन्नेतर्फ खोजीनीति गर्ने हो भने भने स्पष्ट रूपमा के थाहा पाउन सकिन्छ भने सार्वजनिक निकायहरूले आमनागरिकले माग गरेको सूचना सजिलै दिन सकेका छैनन् वा दिन मानेका छैनन् । माथि उल्लेख गरिएको निवेदन, उजुरी र पुनरावेदनको सङ्ख्यालाई अझ गहिरिएर हेर्ने हो भने सूचना आयोगमा निवेदन, उजुरी र पुनरावेदन गर्नेहरू ग्रामीण भेगदेखि विभिन्न क्षेत्रमा रहेका नेपाली नागरिक र क्रियाशील सूचनाको हकका अभियन्ता रहेका छन् । अधिकांश निवेदन, पुनरावेदन, उजुरीहरू स्थानीय तहसँग सम्बन्धित रहेका छन् । वडा तहदेखि महानगरसम्म सूचना मागका हजारौं निवेदन पेश भएका छन् । अभियन्ताहरूले सर्वसाधारण नागरिकको सवालसग जोडिएका सूचनाहरू सार्वजनिक हितका लागि माग गरेको पाइएको छ । सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपालको ईमेलमा मात्रै साप्ताहिक रूपमा सयौंको सङ्ख्यामा सूचना माग गरिएका निवेदन बोदार्थको रूपमा प्राप्त भइरहेका छन् ।

सूचना माग निवेदनहरू दिन प्रतिदिन बढ्दै जानुको मुख्य श्रेय सूचनाको हकलाई प्रबर्द्धन गर्न अहोरात्र खटिरहेका अभियन्तालाई नै जान्छ । अभियन्ताहरू नै यस्ता माध्यम हुन् कि ग्रामीण भेगका नागरिकसम्म सूचनाको हकसम्बन्धी सन्देश लिएर पुग्न सक्छन् । उनीहरू नागरिकको घरदैलोसम्म पुगेर नागरिकका समस्या बुझेर सो सम्बन्धमा सार्वजनिक निकायले प्रदान गर्ने सेवा, सुविधाहरूको विषयमा बुझाउन सक्छन् । यदि ती निकायले प्रदान गर्ने सेवा, सुविधाहरू नागरिकसम्म पुगेको छैन भने त्यसबारेमा नागरिक पहुँच बढाउनका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी निवेदन लेखेर, लेख्न सिकाएर त्यस्ता समस्याहरूलाई सूचना मागको निवेदनमार्फत् सम्बन्धित निकायसम्म पुऱ्याउने कार्यमा अभियन्ताहरूले निरन्तर सहजीकरण गरिरहेका छन् । अभियन्ताहरूले बिना कुनै स्रोत गाउँस्तरमा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना गरेर सरोकारवाला सार्वजनिक निकायसहितको छलफलमा सूचनाको हकबारे अभिमुखीकरण गरिरहेका छन् ।

अहिले ७ सय ५३ वटा स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिहरू रहेका छन् । जनताको सबैभन्दा नजिक भनेको जनप्रतिनिधि नै हुन् । स्थानीय तहले

गर्ने कामकाजका बारेमा स्थानीय जनतालाई सुसूचित गर्नु ती निकायका जनप्रतिनिधिको जिम्मेवारी र दायित्व हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को परिच्छेद २ को दफा ४ को क, ख, ग, घ मा सार्वजनिक निकायको दायित्वबारे स्पष्ट ब्याख्या गरिएको छ । ती निकायहरूले सूचनाहरूको वर्गीकरण गरी अद्यावधिक गर्नुपर्ने, सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने, सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने, आफ्नो कामकारवाही खुला र पारदर्शी रूपले सञ्चालन गर्ने, सूचनाको हक प्रबर्द्धनका लागि आफ्ना कर्मचारीका लागि उपयुक्त तालिम र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यहरू गर्ने जस्ता प्रावधानहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख हुँदाहुँदै पनि सार्वजनिक निकायहरूले आमनागरिकलाई कानून र संविधानतः प्राप्त भएको मौलिक हकको प्रबर्द्धनमा धेरै नै चुकेको देखिन्छ । अधिकांश जनप्रतिनिधिले सूचनाको हकको विषयमा अनभिज्ञता प्रकट गर्ने गरेको पाइएको छ । अर्कोतर्फ ती स्थानीय तहमा काम गर्ने प्रशासकीय प्रमुख र ती निकायमा तोकिएका सूचना अधिकारीहरूले ऐनको बारेमा आलटाले कुरा गर्ने र सूचना सजिलै नदिने मनसायले ऐनका प्रावधानलाई अपव्याख्या गरेको पाइएको छ । स्पष्ट रूपमा भन्न सकिन्छ उनीहरूले नागरिकको यो हकलाई प्रबर्द्धन गर्न खासै रूची देखाएका छैनन् । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन जारी भएको १५ औं वर्ष पार गरिसक्दा यसको प्रबर्द्धनात्मक कार्य तीव्र गतिमा अगाडि बढ्नुपर्ने थियो तर यतिका समय वितिसक्दा पनि सरकारी कार्यालयमा सूचनाको हकको कार्यान्वयनबारे उदासिनता देखिनु आफैमा गहन विषय हो ।

अब प्रश्न उठ्छ जिम्मेवार निकायमा बसेकाहरू नागरिकको यो मौलिक हकको प्रबर्द्धन गर्न किन चाहँदैनन् ? किन ती पदाधिकारीहरू सर्वसाधारणले माग गरेको सूचना दिन चाहँदैनन् ? भन्ने बेलामा जनताको नजिकको सरकार भन्ने, मनलागि कर पनि असुल्ने अनि जनताले तिनै सरकारसँग आफूले के-कस्ता सेवासुविधा यस निकायबाट पाउने हो ? ती निकायबाट भए/गरेका कामको सूचना सार्वजनिक भयो कि भएन भन्ने बारेमा सूचना माग्दा सूचनै नदिने यो कस्तो प्रवृत्ति मौलायो ? आ.ब. २०७८/०७९ को शुरुवाति महिनामै महालेखा परीक्षकको गत आ.ब.का प्रतिवेदनमा स्थानीय निकायको अरबौं रूपैयाँ बेरुजु रहेको कुरा सार्वजनिक गरिएको छ । अझ ती निकायबाट सम्पादन भएका

काम, खर्च र प्रक्रिया पारदर्शी र दस्तावेजीकरण गरेको पाइएको छैन । अनि आफै अपारदर्शी र सुशासनमुखी नभएपछि कहाँबाट सूचना दिने होला ? के सूचना दिने होला ? यस्तो अन्योलबाट स्थानीय तह गुञ्जिरहेका छन् ।

सूचना दिने कुरा त परै जाओस् सूचनाको हकको प्रबर्द्धन कताबाट गर्ने होला ? यो त भन् विश्वासै गर्न नसकिने विषय भयो । यस्तै आलटाल गर्दै स्थानीय निकायमा रहेका जनप्रतिनिधिको पदीय जिम्मेवारीको समयवधि पनि सकिनै लागेको छ । यो अवधिमा कर्मचारीले जनप्रतिनिधिहरूलाई अनि जनप्रतिनिधिहरूले कर्मचारीलाई दोष लगाउँदै ठिक भयो । अपारदर्शी कार्यशैलीका कारण स्थानीय तहमा कार्यगत एकता भएको देखिएन । यसको परिणाम सर्वसाधारण जनताले भोग्नु परेको छ । स्थानीय निकायले सर्वसाधारण नागरिकलाई प्रदान गर्नुपर्ने सेवा, सुविधाहरू अपारदर्शी र जनताको पहुँचभन्दा टाढा रहेको छ । स्पष्ट छ, टाढाबाटैहरू मौलाएका छन् गरिब निरीह जनता अल्मल्याइएका छन् ।

यसरी सूचना लुकाउने, दिन नमान्ने, दिए पनि अपूरो सूचना दिने घटना गाउँगाउँबाट सार्वजनिक भइरहेका छन् । गाउँगाउँमा क्रियाशील रहेका सूचनाको हकका अभियन्ताहरूले ती निकायहरूसँग आफ्नो व्यक्तिगत प्रयोजन र सार्वजनिकीकरणका लागि सूचना उपलब्ध गराइपाउँ भनेर कानूनसम्मत निवेदन लेखेर चाहिएको सूचनाबारे स्पष्ट विवरण खुलाएर निवेदन दिँदा निवेदन नै दर्ता गर्न नमान्ने, किन चाहियो सूचना भनेर हप्काउने, गुण्डागर्दी शैलीमा आफ्ना आसेपासे लगाएर कार्यालयबाट बाहिर निकाल्नेजस्ता क्रियाकलाप दिन प्रतिदिन सार्वजनिक भइरहेका छन् । यस्ता समस्याहरूमा सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय सञ्जालले मध्यस्थकर्ताको भूमिका खेल्नसकेको सर्वविदितै छ । सञ्जालको तर्फबाट सूचना मागकर्ता र माग गरिएको सार्वजनिक निकायबीच विवाद भएको अवस्थामा, द्विविधा भएको अवस्थामा छलफल गरेर, सहजीकरण गरेर आयोगसँग समन्वय र सहकार्य गरेर पुनः सूचना दिने वातावरण तयार गरेको प्रशस्त उदाहरण छन् ।

उदाहरणको लागि २०७७ कात्तिक १७ गते वीरगञ्जस्थित पर्सा जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रमा स्थानीय युवा अभियन्ताहरूले उक्त कार्यालयका कर्मचारीको विवरण, वार्षिक आम्दानी र खर्च, समीक्षा गोष्ठीमा भएको खर्च र सूचना

अधिकारीको पूर्ण विवरण लगायतका सूचना माग गरी सूचनाको हकसम्बन्धी निवेदन दर्ता गर्न गएकोमा सो कार्यालयका प्रमुख र सूचना अधिकारीले पहिला सूचना माग गर्दै गरिएको निवेदनमा टिकट टाँस गर्न लगाए । र, पछि निवेदन नमिलेको भन्दै सो निवेदन दर्ता नगरी कार्यालयको माथिल्लो तल्लाबाट सबै निवेदन तल फालेर प्रहरी बोलाई सूचना मागकर्ताहरूलाई पक्राउ गर्न लगाए । अभियन्ताहरूलाई प्रहरी नियन्त्रणमा लिइएको यो घटनाले ठूलै हल्लिखल्ली मच्चियो । जिल्ला आयुर्वेद अस्पतालमा भइरहेको अनियमितताका घटना सार्वजनिक भइरहँदा स्थानीय अभियन्ताहरूले वास्तविक सत्य तथ्य बाहिर ल्याउनका लागि सूचना माग गरेका थिए । अभियन्तामाथि भएको आक्रमणको यस घटनाबारे सञ्जालले प्रमुख सूचना आयुक्तसँग छलफल र समन्वय गरी पर्सा प्रशासन प्रमुख र प्रहरी प्रमुखसँग छलफल गरेर सूचना मागकर्ता सूचनाको हकका अभियन्ताहरूलाई तुरुन्त रिहाई गराएको थियो । पछि जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्रका प्रमुखसँग सौहार्द वातावरणमा सबै पक्ष बसेर छलफल गरी माग गरिएको सूचना दिनका लागि र आगामी दिनमा सूचना सार्वजनिक गर्ने वातावरण मिलाउने गरी सहमति भयो । हाल उक्त कार्यालयले सूचना माग निवेदन दर्ता गर्न अग्रसर भएको र केही हदसम्म सूचना दिने वातावरण बनाएको बुझिएको छ ।

यस्तै अर्को घटना पछि छ । २०७८ जेठ ९ मा सूचना मागकर्ता सूचनाको हकका अभियन्ता शशीविक्रम कार्कीले निवेदनमार्फत् सूचना प्राप्त गर्नुपर्ने कारणसमेत खुलाई २०७८ जेठ ७ गते नेपालको संविधानको धारा ७६ (५) बमोजिम सरकार गठनका लागि तत्कालीन बहालवाला प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओली र प्रमुख प्रतिपक्षी दलका नेता शेरबहादुर देउवाले राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गरेको निवेदन र सो निवेदनसँगै पेश गरिएको कागजातसम्बन्धी सूचना माग गरेकोमा राष्ट्रपति कार्यालयका सूचना अधिकारीबाट २०७८ जेठ २१ मा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को धारा ७ को उपधारा १ बमोजिम सूचना प्राप्त गर्नुपर्ने कारण सो निवेदनमा स्पष्ट खुलाएको नदेखिएको हुँदा यसमा थप कारवाही गर्न असमर्थ रहेको भन्ने व्यहोराको पत्र उपलब्ध गराइयो । अभियन्ता कार्कीले सूचना के प्रयोजनको लागि माग गरिएको हो सोबारे स्पष्ट खुलाएर निवेदन दिँदा पनि राष्ट्रपति कार्यालयका सूचना अधिकारीले यस्तो जवाफसहितको पत्र पठाउनु

भनेको सरासर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को मर्म विपरीत रहेको देखियो । यसले आमनागरिकको सुसूचित हुने संवैधानिक मौलिक हकलाई नै कुण्ठित गरेको कुरा स्पष्ट भयो । राष्ट्रपति कार्यालयका सूचना अधिकारीको यो कदमले संविधानको धारा २७, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ र नियमावली २०६५ लाई नै प्रभावित तुल्याएको स्पष्ट देखिन्छ । सूचना माग निवेदनमा निवेदकले स्पष्ट रूपमा ऐनको धारा ७ को उपधारा १ बमोजिम "मेरो व्यक्तिगत प्रयोजन तथा सुशासन प्रबर्द्धनको लागि" भन्ने कुरा प्रष्ट रूपमा खुलाउँदासमेत सो कुरालाई इन्कार गरेको देखियो । उक्त घटनाबारे सञ्जालले २०७८ जेठ २४ मा प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्दै सम्बन्धित निकायहरूको ध्यानाकर्षण गरायो । अयोगले पनि यस सम्बन्धमा कारवाहीहरू अगाडि बढायो । सूचना मागकर्ता शशीविक्रम कार्कीले राष्ट्रपति कार्यालयका कार्यालय प्रमुखसमक्ष पुनः उजुरी दिनपछि मात्र अन्तमा सूचना उपलब्ध गराउन बाध्य भयो । राष्ट्रको गरिमामय निकायमा काम गर्ने पदाधिकारीले नै यस्तो रवैया देखाएपछि अन्य निकायहरूको अवस्था के होला ? सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

अर्को उदाहरणीय घटना भापा जिल्ला, हल्दिबारी गाउँपालिकासँग सम्बन्धित छ । हल्दिबारी गाउँपालिकासँग आजभन्दा दुई वर्ष अगाडि एकजना स्थानीय महिलाले सूचनाको हकको बारेमा थाहा पाएर गाउँपालिकाका गतिविधिबारे त्यस गाउँपालिकाको सूचना अधिकारीसँग सूचना माग गर्नुभयो । सूचना माग गर्दा सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरी निवेदन लेखिएको थियो । तर उक्त निवेदन त्यस गाउँपालिकाको सूचना अधिकारीलाई बुझाउन जाँदा त्यहाँ सूचना अधिकारी को हो भन्ने बारेमा नै अन्योल देखियो । पालिकाको कार्यालयमा स्पष्ट रूपमा सूचना अधिकारीको बारेमा कुनै जानकारी राखिएको थिएन । पछि त्यहाँका प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतलाई निवेदन बुझाइयो । तर प्रशासकिय अधिकृतले हैट कहाँ हुन्छ ? यसरी सूचना माग गर्न पाइन्छ ? जे पायो त्यही माग्ने ? जे मनलाग्यो, जतिखेर पायो सूचना माग गर्ने ? भन्दै उहाँलाई कार्यालयबाट धपाइयो । पछि उहाँले अभियन्ताहरूसँग छलफल गरी हुलाकमार्फत् पुनः सूचना माग गर्नुभयो । ऐन अनुसार तोकिएको समयमा सूचना प्राप्त भएन । उहाँले कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी गर्नुभयो । फेरि पनि सूचना पाइएन । किनभन्दा यसअघि सूचना दिन

नमान्ने व्यक्ति तिनै प्रमुख थिए । उहाँले सूचना माग गर्न छोड्नु भएन । विभिन्न विषयमा उहाँले सूचना माग गरी नै राख्नुभयो । यसरी एक दर्जनभन्दा बढी सूचना माग गरिसक्दा पनि कुनै जवाफ नआएपछि उहाँले सञ्जाल र अभियन्ताहरूसँग परामर्श गर्नुभयो । अनि आयोगसमक्ष पुनरावेदन दिनुभयो । पटकपटक माग गरेको सूचनाबारे आयोगसमक्ष पुनरावेदन दिएपछि मात्रै सुनुवाइ भयो । आयोगले गाउँपालिकाका कार्यालय प्रमुखलाई सूचना नदिनुको कारणबारे स्पष्टीकरण सोध्यो र यथाशीघ्र सूचना उपलब्ध गराउनू भन्ने आदेश दियो । विभिन्न किसिमका अनियमितताका विषयमा ती महिलालगायत अभियन्ताहरूले सूचना माग गर्ने र आयोगमा पुनरावेदन दिने क्रम जारी राखे । अघिल्लो वर्षदेखि हल्दिबारी गाउँपालिकाले सूचना अधिकारीलाई पूर्ण जिम्मेवारी दिएर सूचना उपलब्ध गराउन शुरू गरेको छ । तिनै सूचना मागकर्ता ईश्वरा तिवारी कँडेललाई सयौँ सूचना माग गरेर गाउँपालिकालाई जवाफदेही बनाउन, पारदर्शी र सुशासनमुखी बनाउन पहल गरेकोमा गत वर्षको उत्कृष्ट सूचनाको हकका अभियन्ताको रूपमा आयोगले पुरस्कृतसमेत गरेको छ । उहाँसँगै विभिन्न जिल्लाका पाँच जना अभियन्ताले गत वर्ष उत्कृष्ट सूचनाको हकको अभियन्ता पुरस्कार पाउन सफल भएका छन् । यो सम्मान र पुरस्कार अभियन्ताहरूले सूचनाको हक प्रबर्द्धनमा ग्रामीण तहसम्म खेलेको महत्वपूर्ण भूमिका र योगदानको कदरस्वरूप प्रदान गरिएको हो ।

माथिका केही प्रतिनिधिमूलक घटना हेर्दा आमनागरिकको सवाल उठान गर्न, ती सवालउपर सूचना माग गरेर सार्वजनिक गर्न र ती निकायलाई जवाफदेही, पारदर्शी र सुशासनमुखी बनाउन हजारौँको सङ्ख्यामा अभियन्ताहरू देशभरि क्रियाशील रहेको पुष्टि हुन्छ । सञ्जालले ती अभियन्ताहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि बेलाबेलामा सूचनाको हकको प्रबर्द्धनबारे प्रशिक्षण र गोष्ठीहरू सञ्चालन गर्ने कार्य पनि गरिरहेको छ । यसका साथै अभियन्ताहरूलाई आचारसंहिताभित्र रहेर कार्य गर्न र गराउनसमेत सचेत गराउँदै आइरहेको छ । अभियन्ताहरूले सर्वसाधारणलाई स्वयम्सेवी भावले निःशुल्क सूचना माग निवेदन तयार गर्न सहयोग गर्नेदेखि लिएर निकायहरूले प्रदान गर्ने सेवासुविधा र ती निकायको कार्यप्रकृतिबारे समेत जानकारी दिई सहयोग गरिरहेका छन् । स्थानीय तहमा रहेका सूचना अधिकारीहरूसँग समन्वय गरेर बढीभन्दा बढी प्रभावकारीढङ्गले

सूचना प्रवाह गर्नका लागि, सर्वसाधारणसम्म सूचना पुऱ्याउनका लागि अन्तरक्रिया र छलफलहरूसमेत निरन्तर गरिरहेका छन् । नितान्त स्वयम्सेवी भावले कार्य गरिरहेका ती अभियन्ताहरूको हौसला बढाउनका लागि आयोगले पनि विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याउन जरूरी छ । ७७ वटै जिल्लामा र ७ सय ५३ वटै स्थानीय तहमा रहेका अभियन्ताहरूलाई सूचनाको हकको प्रबर्द्धनात्मक कार्यहरूमा बढीभन्दा बढी परिचालन गर्न सञ्जालमार्फत् आयोगले पहल अगाडि बढाउन जरूरी छ । जिल्लास्थित प्रशासन कार्यालय र हुलाक कार्यालयलाई दिइएको जिम्मेवारीलाई अझ चुस्त र दुरुस्त बनाउन सके र अभियन्ताहरूलाई त्यो कार्यप्रणालीमा जोड्न सके यो अभियान अझ प्रभावकारी हुने कुरामा दुई मत छैन ।

सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपालले केन्द्रीय स्तरमा राष्ट्रिय सूचना आयोगसँग समन्वय र सहकार्य गरेर आयोगले आयोजना गरेका विभिन्न गोष्ठी, छलफल, अन्तरक्रियाहरूमा सहभागी भएर भइरहेका गतिविधिहरूबारे जानकारी दिने र लिने कार्य गरिरहेको छ । ग्रामीण भेगसम्म सूचनाको हकको प्रबर्द्धन गर्ने सवालमा विभिन्न पक्षसँग समन्वय गरी विभिन्न प्रकाशनहरू वितरण गर्ने, सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र नियमउपर समयसान्दर्भिक परिमार्जन गर्नका लागि नागरिक तहबाट अभियन्ताहरूमार्फत् सल्लाह र सुझाव सङ्कलन गरी आयोगलाई पठाउनेजस्ता कार्यहरूलाई निरन्तरता दिएको छ । हजारौँ अभियन्ताहरू बिनाकुनै हिच्किचाहट सुशासन प्रबर्द्धनका लागि सूचनाको हकको प्रयोग गर्न स्वयम्सेवी भावका साथ देशभरि क्रियाशील छन् । सूचनाको हकका लागि राष्ट्रिय सञ्जाल, नेपालले आमनागरिक, अभियन्ता र सार्वजनिक निकायका सूचना अधिकारी वा अन्य जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई सूचाको हक प्रबर्द्धन गर्नका लागि एउटै मालामा गाँस्ने प्रयत्न गरेको छ । १५ वर्षे यो यात्रामा सूचनाको हक प्रबर्द्धनमा अभियन्ताहरूको भूमिका महत्वपूर्ण सावित भएको छ । आमनागरिकप्रति राज्य र यसका अङ्गहरूलाई थप जवाफदेही, पारदर्शी र सुशासनमुखी बनाउन अझ हौसला मिलोस्, शुभकामना । जय आरटीआई !

सूचनाको हक र महिला

♦ अमृता थापा मगर*

पृष्ठभूमि

नेपाली शब्दकोश अनुसार सूचना भन्ने वित्तिकै सम्बन्धित सबैलाई केही कुरा जानकारी दिनु या सम्बद्ध व्यक्तिहरूलाई बोध गराउन भनिने कुरो हो । यस अर्थमा सूचनाको हकको अर्थ जानकारीको हक हो या जान्न पाउने अधिकार हो । तर, शताब्दियौंदेखि नेपाली समाजको ठूलो हिस्सा जान्न पाउने यति महत्वपूर्ण अधिकारबाट बञ्चित रहँदै आएको थियो । जनयुद्धको पृष्ठभूमि र १९ दिने जनआन्दोलनको बलमा बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २७ मा 'प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना पाउने हक हुनेछ' भनी जान्न पाउने नागरिकको आधारभूत अधिकारलाई कानुनी रूपमा स्पष्ट व्यवस्था गरियो । यसअघि २०४७ को संविधानमा पनि सूचनाको हकका बारेमा व्यवस्था गरिएको भए

* माननीय सदस्य, संघीय संसद, प्रतिनिधि सभा, नेपाल

पनि कार्यान्वयनका लागि आवश्यक ऐन/कानून र नियामक निकाय गठन हुन सकेको थिएन । जान्न पाउने नागरिकको हकलाई कार्यान्वयन गर्न २०६४ साउन २ गते व्यवस्थापिका संसदले सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक (ऐन) पारित गर्‍यो । २०६५ बैशाख २२ गते राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भयो भने २०६५ माघ २७ गते सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली पनि जारी भयो ।

सूचना के हो ?

सूचना राज्य र आमनागरिकबीच समन्वयको पुल हो । सूचना शक्ति (Power) हो; सूचना सशक्तीकरणको माध्यम हो । र, सूचना अवसरपनि हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को दफा २ को 'ख' मा 'सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखित सामग्री वा जानकारी सम्बन्धित भनिएको छ ।

सूचनाको हक भित्र के के पर्छ त ?

- ♦ सार्वजनिक निकायमा भएका कुनै लिखत, सामग्री वा सम्बन्धित निकायको कामकारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने ।
- ♦ त्यस्ता निकायमा भएका लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने ।
- ♦ सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भइरहेको वा भइसकेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने ।
- ♦ कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना प्राप्त गर्ने ।
- ♦ जुन रूपमा सूचना मागिएको हो त्यही रूपमा सूचना पाउनुपर्ने अधिकार रहेको छ ।

ऐनमा व्यवस्था अनुसार सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रबर्द्धनका लागि अधिकारसम्पन्न निकायका रूपमा राष्ट्रिय सूचना आयोग पनि गठन भएको पनि झण्डै डेढ दशक भइसकेको छ ।

जनसङ्ख्या र सूचनाको हक

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक नतिजा अनुसार नेपालको कूल

जनसङ्ख्या २ करोड ९१ लाख ९२ हजार ४ सय ८० मध्ये पुरुष १ करोड ४२ लाख ९१ हजार ३ सय ११ र महिला १ करोड ४९ लाख १ हजार १ सय ६९ जना देखिएबाट महिलाको सङ्ख्या ६ लाख ९ हजार ८ सय ५८ बढी देखिन आउँछ । सो तथ्याङ्कले नेपालमा कूल जनसङ्ख्यामा महिलाको बाहुल्यता रहेको पुनः पुष्टि गरेको छ । तर, विडम्बना तिनै बहुसङ्ख्यक महिलामाथि सदियौँदेखि राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक भेदभाव कायम रहिँदै आएको छ । धर्मको अलिखित कानुन, सती प्रथाको नाममा, मनुस्मृति अनुसार ढोल, गंवार, नारीलाई पिटेर तह लगाउनुपर्छ भन्ने लिखत र सामाजिक मान्यता अझै कायम छ । भोट माग्न र चुनिन पाउने त कहाँ हो कहाँ भोट हाल्न पाउने आधिकारबाटसमेत नेपाली महिलाहरू लामो समय बञ्चित रहँदै आउनु पर्‍यो । अर्काको घर जाने जात र महिलाहरूले केही पनि गर्न सक्तैनन् भन्ने सामाजिक मान्यता र मनोविज्ञान यद्यपि कायमै छ । वर्गीय मुक्तिका लागि सञ्चालन भएको सशस्त्र आन्दोलनले पैदा गरेको जागरणले संविधान र कानुनी रूपमा महिला अधिकारलाई मजबुत बनाए पनि त्यसलाई संस्थागत गर्न अझै लामो सङ्घर्ष जरुरी छ ।

संविधान र कानुनी रूपमा व्यवस्था गरिए पनि बोक्सीको आरोपमा यातना भाग्नु पर्ने, दाइजो नल्याएको निहुँमा जिउँदै जलाइनु पर्ने, छाउपडीको नाममा महिनावारीको समयमा नाबालकसहित छाउगोठमा बस्नुपर्ने लगायतका अनेकौँ अमानवीय व्यवहारबाट नेपाली महिलाहरू प्रताडित हुनु परिरहेको छ । बलात्कार, हत्या र यातनालगायत महिला हिंसाका अनगिन्ति घटनाहरू अहिले पनि घटिरहेका छन् । कतै धर्म प्रचलन र परम्पराका नाममा, कतै अन्धविश्वास र रूढिवादका कारण यस्ता घटना घट्ने गरेका छन् भने विकट क्षेत्रहरूमा सुत्केरी हुन नसकेर, कतै कुपोषणका कारण पनि महिलाहरूको अकालमा ज्यान गुमाउनु परिरहेको छ ।

हो सूचनाको हक अर्थात् जान्न पाउने हक सबैभन्दा बढी ती महिलाका लागि यतिबेला आवश्यक छ । लामो सशस्त्र संघर्षपछि भएको राजनीतिक परिवर्तनले संवैधानिक र कानुनी रूपमा स्वास्थ्य, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिकलगायत क्षेत्रमा महिलाका विशेष व्यवस्था गरेको छ । तर, अधिकांश महिला संविधान

र कानुनले आफूलाई दिएको सेवासुविधाका बारेमा जानकार छैनन् । त्यस्तो व्यवस्थाबारे जानकारी नपाएकै कारण महिलाहरू आफ्नो अधिकारबाट बञ्चित रहनु दुःखद यथार्थ बनेको छ ।

जानकारी नपाएकै कारण जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओगटेका महिला राज्यले प्रदान गरेका सेवासुविधाबाट बञ्चित हुने अवस्थाको अन्त्य नभएसम्म हामी कसरी २१ शताब्दीको मानव सभ्यताको संघीय लोकतान्त्रिक गणतान्त्रिक व्यवस्थामा छौं भन्न सक्छौं ? यो सिङ्गो नेपाली समाजको लागि चुनौतिको विषय हो र यसमा सम्बद्ध सबै पक्ष गम्भीर बन्न नसक्नु चिन्ताको विषय पनि हो ।

नेपालको संविधान २०७२ मा प्रस्तावनादेखि नै सामन्ती राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेको विभेदको अन्त्य गर्ने, लैङ्गिक विभेद अन्त्य गर्ने र समाजवादमा जाने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ । मौलिक हक, समानताको हक, शोषणविरुद्धको हकसँगै महिलाको हकको रूपमा धारा ३८ मा महिलाको हककै छुट्टै व्यवस्था संविधानमा गरिएको छ । लैङ्गिक भेदभावबिना समान बंशीय हक हुने, राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हकको व्यवस्था पनि संविधानमा छ ।

छोरासरह छोरीलाई समान अधिकार प्रत्याभूत गरी शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने आदि हक भएता पनि कार्यान्वयनको तहसम्म पुग्न सकेको त छैन नै नागरिकताजस्ता कतिपय विषयहरूमा अझै पनि विभेद कायमै रहेको छ । तसर्थ, आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या ओगटेका महिलाले समान अवसरको प्रत्याभूति गरिनसकेको अवस्थामा शक्ति (एयधभच० को रूपमा रहेको सूचना पाउने हकको पनि राम्रोसँग उपयोग हुन सकेको छैन ।

आज महिलाहरूले आफ्ना समस्या र अधिकारका विषयमा सम्बन्धित ठाउँमा भन्न पनि सकिरहेको स्थिति छैन । संविधान, कानुन र ऐनहरूमा व्यवस्था भए अनुसार कार्यान्वयन हुने कुरा र त्यसबारे आमनागरिक जानकार छ कि छैन भन्ने कुराले धेरै ठूलो महत्त्व राख्दछ । त्यसो त आगामी कार्यदिशाको रूपमा उल्लेख गरिएको समाजवादमा जाने कुराले महिला मुक्तिको सही मार्ग

खोलिदिनेछ । किन कि समाजवादले उत्पादन बढाउने र समान वितरणको धारणा राख्दछ । संवैधानिक र कानुनी रूपमा गरिएका प्रावधान व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन भएमात्र अनुत्पादक र अनौपचारिक क्षेत्रमा बढी सहभागी नेपाली महिलाको समस्या पनि समाधान हुनेछ ।

सूचनाको हक र महिला

सूचनाको अधिकार महिलाको लागि पनि हो भन्ने धारणा अभै विकास भइनसकेका कारण महिलाहरू सूचनाबाट टाढै रहने गरेका छन् । सामाजिक परिवेश र आधारभूत कानुनी ज्ञानको अभावमा आफ्नो सरोकारको विषयमा सूचना माग्ने कार्यबाट महिलाहरू बञ्चित रहेका छन् । आफ्नो गाउँठाउँमा के भइरहेको छ ? किन भइरहेको छ ? कसरी भइरहेको छ ? भन्नेबारे महिलालाई सकेसम्म जानकारी नै नदिने र सूचना महिलाको सरोकारको विषय नै होइनजस्तो गर्ने हाम्रो परम्परागत चलन यद्यपि कायम छ ।

विपद्को समयमा सूचनाको महत्व अझ बढेको हुन्छ । अहिले कोभिडको महामारी छ । कोभिडबाट जोगिन के गर्नु पर्छ ? कोभिड भइहो के गर्न नहुने हो ? यो कसरी सर्छ ? कोभिड मापदण्ड के के हुन् ? खोप कहाँ गएर लगाउने ? आदि बारेमा सुसूचित भएन भने त्यसबाट आफू जोगिन र अरुलाई पनि जोगाउन सकिँदैन । अहिले पनि घरव्यवहार धान्नु पर्ने दायित्व महिलाकै भएको व्यावहारिक वास्तविकता रहेको अवस्थामा परिवारका सदस्यमात्र नभई समाजलाई नै महामारीबाट जोगाउन महिलाले नै सबैभन्दा बढी योगदान दिन सक्छन् । तर, महामारीबाट जोगिन गर्नुपर्ने र गर्न नहुने के हो भन्नेबारे महिलाहरू नै अनभिज्ञ छन् ।

त्यसो त देश र जनताका सबै मुद्दा महिलाका मुद्दा हुन् । कानूनहरू कति बने ? कति कार्यान्वयन भए ? कति बन्न बाँकी छन्देखि लिएर यो बन्ने प्रक्रियादेखि बजेट बन्ने प्रक्रियासम्म र बजेट कसरी खर्च भइरहेको छ ? कहाँ ? कसले ? कसरी खर्च गर्‍यो भन्ने विषयको जानकारी महिलाहरूलाई हुने हो भने अनियमितताका घटना पनि कम हुनसक्ने विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । राजनीतिक शक्ति र नेतृत्वबीच विगतमा के कस्ता सहमति र सम्झौता भए

र तीमध्ये कति लागु भए र कति भएनन् भन्ने बारेमा यतिबेला खासगरी द्वन्द्वपीडित महिलाहरूको विशेष सरोकारको विषय रहेको छ । राजनीतिक परिवर्तनका लागि बेपत्ता पारिएका र घाइतेहरूको अवस्था के छ ? उनीहरूलाई राज्यले प्रदान गरेको सेवासुविधा के छ ? सत्यनिरूपणमा किन ढिला भइरहेको छ ? यस्ता विषयमा सूचना वा जानकारी पाउनु उनीहरूको जीवन्त सरोकारको विषय हो ।

महिलालाई सूचनाको हकको महत्व

जनसाङ्ख्यिक हिसावले पनि बहुसङ्ख्यामा रहेका महिला सुसूचित हुँदा राज्य सञ्चालनमा सहजता पैदा हुने निश्चित छ । महिला सबल भए उनी आफूमात्र होइन, बच्चा र घरपरिवारै सुसूचित हुने अवसर पैदा हुन्छ । त्यसकारण भनिन्छ, पुरुष शिक्षित भए एक जना व्यक्ति शिक्षित हुन्छ, महिला शिक्षित भए पूरै परिवार शिक्षित हुन्छ । तर महिलाहरूमै मैले किन जान्नुपर्‍यो घरको पुरुष सदस्य (पति, छोरा, ससुरा, जेठाजु) लगायतले जाने त भइहाल्यो नि भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । पुरुषहरूमा पनि यसले के जानेकी छे र ? किन जान्नुपर्‍यो र ? भन्ने धारणा आमरूपमा रहेको छ । यसर्थ, सिङ्गो राज्य, राजनैतिक पार्टीहरू, महिला संगठनहरू, विभिन्न संघसंस्थाहरू र नागरिक समाजले समेत सूचनाको हकलाई महिलाको पहुँचमा पुऱ्याउन आवश्यक मात्र होइन, अपरिहार्य भइसकेको छ ।

क. संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र बलियो बनाउन

हामीले भर्खरै मात्र संवैधानिक राजतन्त्र र केन्द्रीकृत शासन व्यवस्थाको सट्टामा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रान्त्रिक व्यवस्था अवलम्बन गरेका छौं । पहिलेको सामन्ती व्यवस्था र यो व्यवस्थाबीच आकाश-जमिनको फरक छ । शासकीय सत्ताको प्रयोग जनतामा निहित छ । केन्द्रीकृत शासनको ठाउँमा विकेन्द्रीकरणको उच्चतम रूप संघीय शासन प्रणाली अन्तर्गत तीन तहमा अधिकार बाँडफाँड गरिएको छ । संविधान कुनै अपरिवर्तनीय दस्तावेज नभई परिवर्तनशील र गतिशील दस्तावेज बनेको छ । स्वतन्त्र परराष्ट्र नीतिसहित शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास र खाद्यसंप्रभुतालाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था

गरिएको छ । भूमि सुधार गर्ने आधार खडा हुनुका साथै समानुपातिक समावेशी लोकतन्त्रसहितको संविधान घोषणासँगै शान्ति प्रक्रियाको मूलभूत काम पूरा भएको छ । सामाजिक न्यायसहितको समृद्धिमा पुग्ने संविधानको लक्ष्य समाजवादमा पुग्ने रहेको छ । यस स्थितिसम्म आउन हजारौंको रगत बगेको छ । सयौं महिला योद्धाहरू बेपत्ता भएका छन्, कैयौं अपाङ्ग छन् र जेलनेल व्यहोरेका छन् । अहिले संविधान र कानूनमा स्थापित अधिकारका लागि महिलाहरूले खेलेको भूमिका र योगदानसँगै संविधान र कानूनले महिलाबाट अपेक्षा गरेको विषयमा महिलाहरूलाई अभियानकै रूपमा सुसूचित गराउनु लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउनु हो ।

ख. सुशासन र स्थायित्वका लागि

आधारभन्दा बढी जनसङ्ख्याको हिस्सा ओगट्ने महिलाहरूको सूचनामा पहुँच भएमा राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्धलाई सुमधुर बनाउन मद्दत नै पुग्नेछ । राज्य सञ्चालन पनि जनताले गर्ने सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित रहेको व्यवस्थामा बहुसङ्ख्यक जनता महिला भएकाले पनि सुशासन कायम हुनेछ । यसले देशमा राजनैतिक स्थिरता ल्याउनेछ र विकाश र समृद्धिको ढोका खुल्नेछ । त्यसो त सुसूचित हुन पाउनुपर्ने सम्पूर्ण जनसमुदायको अधिकार नै हो । राज्यले दिएका सेवा, सुविधा अवसर, सहूलियत र अधिकारबारे महिलाहरूलाई जानकारी दिन सके राज्यमा उच्चतम प्रकारको सुशासन स्थापित गर्न सकिन्छ । सुशासन कायम भएमा स्थिरता कायम रहनेछ, द्वन्द्वको कुनै स्थान हुने छैन ।

ग. पारदर्शिता र जवाफदेहिताका लागि

संविधान, कानून, ऐन आदिमा भएको व्यवस्थाबारे महिला सुसूचित भएमा राज्यप्रति बहुसङ्ख्यक नागरिक जवाफदेही हुने थिए । जसले जिम्मेवारी बोध गर्नेदेखि दायित्व पूरा गर्न सक्षम बन्ने अवस्था सिर्जना हुन जान्थ्यो । सुशासनका लागि जनता सचेत भए नेता र कर्मचारीतन्त्रसमेत सचेत बन्नुपर्ने बाध्यता सिर्जना हुने भएकाले महिलाहरूलाई सुसूचित गर्दा राज्यका निकायमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढेर जाने सुनिश्चित छ । आफ्नो अधिकार र दायित्व तथा राज्यप्रतिको कर्तव्यबारे महिलाहरू जानकार रहेको खण्डमा

भ्रष्टाचार र अनिमियतता पनि कम गर्न सकिन्छ । सचेत जनताको अगाडि कसैको केही लाग्दैन ।

घ. नीति निर्माणका लागि

सार्वजनिक निकायमा मौजुदा नीतिहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाबारे जानकारी रहे त्यसका सबल र दुर्बल पक्षबारे थाहा हुन्छ । त्यसले नीति निर्माण र सुधारमा थप सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । र, परिणाम दिने खालका नीतिहरू बन्न सक्छ । फलतः भावी नीति तथा योजनाहरू मनोगत र अवस्तुवादी बन्ने अवस्था रहँदैन । अहिले व्यावहारिक भूमिका निर्वाह गर्न बाध्य महिलाहरू नीतिगत विषयमा सुसूचित हुन सके भने उनीहरूबाट प्राप्त सुझावले आगामी दिनमा सही नीति बनाउन मद्दत नै पुग्छ । सूचना वा जानकारीमाथि महिलाको पहुँचले नीति तथा योजनाहरू वैज्ञानिक र वस्तुवादी बन्न सक्छन् ।

नीति निर्माण भनेको कुनै पनि योजनाको मुटु हो । जसले समग्र जीवन-प्रक्रियालाई प्रवाह गरिरहेको हुन्छ । सही नीति र विधिबिना देशको जीवन चल्न सक्ने त कुरा भएन नै, व्यक्तिको जीवन पनि व्यवस्थित हुन सक्तैन । यसर्थ, सही सूचनाको आधारमा सही नीति निर्माण हुनको लागि सही सूचना प्रवाहको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

ङ. नीति-कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि

राष्ट्रिय सूचना आयोगद्वारा प्रकाशित जानकारी पुस्तिकामा महिलालाई घरजग्गा दर्तामा २५ देखि ५० प्रतिशत, आय करमा १० प्रतिशत, कम्पनी दर्ता गर्दा ३५ प्रतिशत, शतप्रतिशत महिला, दलित वा अपाङ्गता भएकाहरूलाई रोजगारी दिने उद्योगलाई वार्षिक २० प्रतिशत कर छुट, महिलाका लागि उद्यमशिलता कोषको व्यवस्थाजस्ता कुरा उल्लेख गरिएको छ । यी विषयमा कति महिलालाई जानकारी छ त ? नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक देश भएको र पूर्णसाक्षर पनि नभइसकेको हुनाले सम्पूर्ण तहका जनतासमक्ष सूचना पुऱ्याउन राष्ट्रिय सङ्कल्पसहित अभियानकै खाँचो पर्ने देखिन्छ । सेवा प्रवाहमा सूचनाको ज्यादै ठूलो महत्व रहेको छ ।

कुनै पनि विषय व्यवहारमा लागु हुनुको पूर्वशर्त भनेको सोबारे सही जानकारी

पाउनु हो भने नेपालको परिवेशमा एउटामात्रै भाषा र परिवेशमा बुझाएर मात्रै पनि नपुग्ने स्थिति विद्यमान छ । एकातिर १ सय २६ जाति र भाषा विद्यमान छन् भने हिमाल, पहाड र तराई रहेको भौगोलिक विविधताका बीच बहुसांस्कृतिक पहिचान विद्यमान छ । यसर्थ, विभिन्न भाषामा र संस्कार अनुसार सूचना प्रदान गर्नुपर्ने हाम्रो देशको विशेषता हो । सही समयमै सही बुझाइ जनमानसमा पुऱ्याउन पनि चुनौति नै रहेको छ । यसबाट मात्र बनेका नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन सफलतापूर्वक हुनेछ ।

च. शान्ति र समृद्धि

लामो संघर्ष र बलिदानपछि जनताले संविधानसभामार्फत् बनाएको संविधान कार्यान्वयनले राजनीतिक स्थायित्वसहित देशलाई समृद्ध बनाउने आमअपेक्षा रहेको छ । सही तथ्य र सूचनाको आधारमा राष्ट्रिय नीति बनाएर हामीले अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धलाई पनि नयाँ ढङ्गले व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता यतिबेला टड्कारो बनेको छ । एकनीति अनुसार नै परिचालन हुने र देशको भौगोलिक अखण्डता र सार्वभौमसत्तालाई अक्षुण्ण राख्दै राष्ट्रिय हितलाई सर्वोपरि राखेर सबै पक्षलाई अगाडि बढाउनु पर्ने समयले माग गरेको छ । अहिले नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धबारे जानकारी राख्ने महिलाहरूको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य छ । यसमा अझ बढी महिला सहभागिता बढाउन र उनीहरूलाई सुसूचित गरी अवसरहरू प्रदान गर्न सके देशको वैदेशिक सम्बन्धमा एउटा नयाँ आयाम थपिन सक्छ ।

सूचनाको यति व्यापक महत्व छ कि सही सूचनाले नै राज्यको नीतिमा आमनागरिकलाई एकढिक्का बनाउन सक्छ । हाम्रो देशलाई एउटा शरीर मान्ने हो भने शरीरको एक भाग सूचनाविहीन भएमा त्यो प्यारालाइसिस भएसरह हुन्छ । जसरी शरीरको एक भाग प्यारालाइज्ड हुँदा शरीरको हालत हुन्छ, जनसङ्ख्याका हिसाबले ठूलो हिस्सा ओगट्ने महिलाहरू सूचना वा जानकारीविहीन भए भने देशको अवस्था पनि त्यस्तै हुने हो । त्यसकारण देशमा शान्ति र समृद्धि ल्याउनका लागि बहुसङ्ख्यामा रहेका महिलालाई सही सूचना प्रदान गरी सशक्तीकरण गर्न सूचनाको हकको ठूलो महत्व छ ।

निष्कर्ष

विभिन्न कालखण्ड पार गर्दै विश्व मानव सभ्यता २१ औं शताब्दीमा आइपुग्दा विज्ञान र प्रविधि तथा समानताको युगमा आइपुगेको छ । सिंगो मानव जाति आफ्नो उच्च चेतनाका कारण चमत्कारिक ढङ्गले मानव जातिले भोग्नुपर्ने समस्या समाधानमा सफलता प्राप्त गर्दै आइरहेको छ । यसो भन्न सकिन्छ विज्ञान प्रविधि र सूचना सञ्चारमा भएको विकासले बरु घामबिना एक दुई दिन बस्न सकिएला सूचनाबिना एक क्षण पनि बस्न नसकिने भइरहेको छ ।

परापूर्व कालदेखि नै महत्वपूर्ण मानिँदै आएको सूचनाको महत्व अहिले भन्ने बढेको छ । र, भविष्यमा अझै बढ्ने निश्चित छ । आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या ओगटे पनि विभेद भोग्न बाध्य महिलालाई सुसूचित नगरी उनीहरूको सशक्तीकरण सम्भव नै छैन । जबसम्म भूमिका र जिम्मेवारीका हिसाबले घरपरिवार चलाउने र सङ्ख्यामा समेत सबैभन्दा ठूलो हिस्सा आगट्ने महिलाको सशक्तीकरण हुन सक्दैन तबसम्म हामीले कल्पना गरेको समाजवाद केवल कल्पनामा मात्रै सीमित हुने खतरा रहन्छ । यति महत्वपूर्ण विषयलाई राज्य, सम्पूर्ण राजनैतिक पार्टी, विभिन्न संघसंस्था र नागरिक समाजले समेत गम्भीरतापूर्वक लिएर महिलाहरूलाई सुसूचित र सशक्तीकरण गर्दै मूल प्रवाहमा समेट्नु आजको प्रमुख दायित्व बन्न पुगेको छ । यसैमा राज्यको सफलताको कुञ्जी लुकेको छ ।

सूचनाको हक : फरक पाटो

◆ अमृता लम्साल*

'सूचना'को अनेक आयाममध्ये, 'सूचनाको फैलावट' पनि हो । कानून भए पनि वा नभए पनि यो फैलिएरै रहन्छ । बरु कसरी फैलिन्छ वा सङ्कुचन भएर रहन्छ, त्यसबारे छलफल चलाउन सकिन्छ । सूचना फैलाउन वा सङ्कुचन गराउन, सञ्चार माध्यमहरूको ठूलो हात रहन्छ । सूचनामा आधिपत्य जमाएर बस्नेहरूको हातमा सूचनालाई के, कति र कस्तो रूपमा फैलाउने भन्ने कुरामा जानेर वा नजानेरै पनि भूमिका रहेको हुन्छ ।

इतिहास भनेको पनि सूचनाहरूको पुलिन्दा नै हो । त्यसैले, सूचनाको फैलावट र सङ्कुचनले इतिहास लेखनमा पनि ठूलो असर पारिरहेको हुन्छ । इतिहासले हामी कहाँबाट आयौं, कता जाँदैछौं, कस्तो बाटो कोर्छौं भन्ने बारेमा तय गर्ने हुँदा, सूचनाको प्रवाहले इतिहास लेखनमा फरक पर्दछ । त्यसरी फरक पारिएको इतिहासले महत्वपूर्ण सूचनाहरू हराएर जान्छ भने कतैकतै व्यक्ति

प्राधान्य बनाएर सूचना सम्प्रेषण भइरहेको हुन्छ ।

यो आलेखमा सूचनाको सङ्कुचनले महिलाहरूको इतिहास लेखनमा कति हानि वा त्रुटी पुऱ्याएको देखिन्छ भन्नेबारे केही उदाहरण उल्लेख गर्न चाहन्छु ।

वि.सं. २०७५ सालदेखि नेपाल सरकारले जेठ १६ गतेलाई राष्ट्रिय महिला दिवस घोषणा गर्‍यो । त्यसको पृष्ठभूमि चाहिँ वि.सं. २०६३ जेठ १६ सँग जोडिन्छ । जुन दिन, तत्कालीन नेकपा एमालेको अनेमसंघकी अध्यक्ष, हाल राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारी, जो अन्तरिम संसदको सदस्य हुनुहुन्थ्यो; उहाँले महिला अधिकारको सवालमा विशेष सङ्कल्प प्रस्ताव राख्नुभएको थियो । जसलाई तत्कालीन नेपाली काँग्रेसका सांसदहरू कमला पन्त र एन.पी. साउद तथा जनमोर्चाका सांसद नवराज सुवेदीले समर्थन गर्नुभएको थियो । प्रस्तावमा, हरेक सन्तानले आमा वा बाबुको नामबाट नागरिकता लिन पाउने अधिकार; छोरासरह छोरीको पनि पैतृक सम्पत्तिमा समान अधिकार; राज्यका सबै तह र संरचनामा एक तिहाई महिलाको अनिवार्य सुनिश्चितता गराउने तथा महिलामाथि हुने सबै किसिमका हिंसा अन्त्यका लागि कानुनी व्यवस्था गराउने विषय राखिएको थियो । सोही सङ्कल्प प्रस्तावलाई ध्यानमा राखेर २०७२ को संविधानले विभिन्न कानून निर्माण गर्‍यो । साथै, अहिले स्थानीय, प्रदेश र संघीय तीनै तहमा एक तिहाईभन्दा बढी महिलाको उपस्थिति हुनु त्यही सङ्कल्प प्रस्तावले काम गरेको छ । यो एकदमै राम्रो र सवल पक्ष थियो ।

तर, यसको अर्को पक्ष के रह्यो भने, इतिहासको पानामा उक्त सङ्कल्प प्रस्तावको बारेमा लेखिँदा, त्यसमा भूमिका निर्वाह गर्ने उहाँहरू चारजनामात्रै भएको जसरी लेखिन्छ र प्रचार गरिन्छ । जब कि, सङ्कल्प प्रस्ताव राख्ने दिनसम्म आइपुग्दा हजारौं महिलाहरू पटकपटक सडकमा उत्रिएका छन्; जुलुश र धर्नामा भाग लिएका छन्; सिंहदरबारको ढोकामा धर्ना बस्दा महेन्द्र पुलिस क्लबमासमेत लगेर राखिएका छन् । सूचनाको सङ्कुचनले थोरै महिलामाथि न्याय गर्‍यो भने बहुसङ्ख्यक महिलाहरू केवल भन्दाको रूपमा मात्र सीमित बनाइए र उनीहरूको बारेमा खासै महत्व दिएर सूचना सङ्कलन गरिएन।

कहिलेकाहिँ गहिरिएर सोच्यो भने, सूचनाको संसारले गरेको अन्याय टड्कारै देखिने

* लेखक तथा सामाजिक अभियन्ता

रहेछ । त्यस्तो अन्यायमा पर्नेहरूमा प्रायः अल्पसङ्ख्यक र महिलाहरू पर्ने रहेछन् । यस्ता तर्कहरू 'हजुरआमाका कथा' किताब तयार गर्दा मनमा खुबै सल्बलाए । कथा सङ्कलनको क्रममा भेटिएका 'उनी' पात्रहरूको सूचनामा पहुँच नहुँदा, इतिहास नै हराएको उदाहरण पनि देखियो ।

करीब तीन दशकदेखि नेपाली महिलाहरूको स्थितिको अवलोकन गर्दै र त्यही विषयमा कलम चलाइरहँदा, सधैं लाग्थ्यो, महिलाहरूको कुरालाई महत्व दिइँदैन; उनीहरूका कुरा हतपति सुनिँदैन; यो कुरा अकाट्य भएर मनमा गढेको छ । पुरुषले भनेका कुराहरू वा उनीहरूका संस्मरणहरूलाई इतिहासकै रूपमा कोट गरिन्छ तर त्यस्तै कुरा महिलाका मुखबाट सुन्दा, त्यसलाई प्रमाणित गर्न अर्को स्रोत खोजिन्छ । ती पात्रहरू, हिजोका दिनहरूमा जसरी उपेक्षित थिए, आजका दिनमा पनि इतिहासका पानाहरूमा उत्तिकै उपेक्षित छन् । त्यो अनुभव सङ्गालेका पात्रहरू अझै जीवित छन् । 'Her Story' तयार गर्दै गर्दा त्यो कुरा भन् टड्कारो रूपमा देखियो ।

यसलाई प्रमाणित गर्ने एउटा उदाहरण, भोटाहिटीमा वि.सं. १९९१ सालमा जन्मिएकी नारायणदेवी प्रधान श्रेष्ठ पनि हुन् । कुराकानीको क्रममा उनले भनिन्, उनको स्कुले शिक्षाको सुरुआत उतिबेलाको काठमाडौँको प्रख्यात दरबार हाइस्कुलबाट भयो । तर, सबैले जानेको दरबार हाइस्कुलको इतिहासमा महिलाले पढेको रेकर्ड भेटाउन मुश्किल नै पर्ने रहेछ । सरदार भीमबहादुर पाँडे, नेपाली कूटनीतिज्ञ एवम् इतिहासकार जसले, 'त्यसबखतको नेपाल' लेखे; उक्त किताब राणाकालीन इतिहास जान्न र बुझ्न राम्रो स्रोतको रूपमा उपयोग गरिन्छ । 'त्यस बखतको नेपाल- राणाकालीन आखिरी तीन दशक; पहिलो भाग, राणा व्यवस्था चरम चोटिमा' चौथो संस्करण सम्बत् २०६१ पल्टाउँदै जाँदा, पुस्तकको पेज नम्बर ११४ देखि १३२ सम्म दरबार हाइस्कुलको बारेमा धेरै कुरा लेखिएको भेटियो । तर, त्यहाँ कतै पनि महिलाहरूलाई दरबार स्कुलमा पढाइन्थ्यो भनेर लेखिएको भेटिएन । दरबार हाइस्कुलबारे करीब १८ पेज नै लेखिएको किताबमा, दरबार स्कुलमा पढ्ने 'लडका'हरू यस्ता थिए/त्यस्ता थिए; यस्तो लुगा लगाउँथे; त्यहाँ मुसलमानहरूलाई छुट्टै कोठामा राखेर पढाइन्थ्यो लगायतका हरेक मसिना कुराहरूको बयान गरिएको छ ।

तर, त्यहाँ महिलाहरू पनि पढ्थे भन्ने कुरा एक लाइनसम्म पनि लेखिएको छैन । जब यो पङ्क्तिकारले, नारायणदेवीको भनाइ लिएर उक्त कुरा लेखे, त्यसको लागि प्रमाण खोजियो । यो यस्तो समाज छ, जहाँ पुरुषले जे बोले पनि वा लेखे पनि सूचनाको फौलाहट हुन्छ, रेकर्ड राखिन्छ र हतपति प्रमाण जुटाउन पनि पर्दैन । तर, जब समकक्षी, समवयस्क महिलाहरूले केही भन्छन् वा लेख्छन् त्यहाँ सूचनाको सङ्कुचनले गर्दा 'सूचना' नै कि त अल्प हुन्छ वा रेकर्ड भेटिँदैन । नारायणदेवीको सवालमा पनि त्यही भयो । उहाँले दरबार स्कुल पढ्दाको समयमा, दरबार स्कुलको सबैभन्दा माथिल्लो तलामा करीब २५ जनाजति किशोरी/युवाहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर 'फस्ट बुक'देखि माथिल्ला स्तरका पुस्तकसम्म पढाइने रहेछ । जब श्री ३ महाराज पद्मशम्शेर प्रधानमन्त्री बने, त्यसपछि उनले डिल्ली बजारस्थित आफ्नो निजी भवन र १३ रोपनी जग्गामा 'पद्मकन्या विद्याश्रम'को स्थापना गरे । त्यो श्रीपञ्चमीको दिन थियो । स्कुल खोल्दा दरबार हाइस्कुलका माथिल्लो तलामा पढ्ने ती किशोरी तथा युवतीहरू नै पद्मकन्या विद्याश्रममा सारिएका थिए । सूचनाको सङ्कुचन यसरी भैदियो कि दरबार हाइस्कुलको माथिल्लो तलामा पढ्ने केटीहरूको इतिहास, भण्डै इतिहास नलेखिकनै गर्भमै हरायो ।

स्कुल सरेपछि नारायणदेवीले डिल्लीबजारसम्म पढ्न जान पाइनन् । किन कि बाबुको देहान्तपश्चात्, भोटाहिटीदेखि डिल्लीबजार टाढा भयो र त्यति टाढा छोरीलाई पठायो भने समाजले कुरा काट्छ भनेर पढ्दापढ्दैको दिनचर्या हटाइयो । त्यसको बावजुद केही समयको पढाइले भए पनि उनलाई सूचनासँग साक्षात्कार गरायो र त्यो इतिहासको टुक्रा बच्यो; कतै न कतै इतिहासमा ठाउँ बन्यो ।

त्यतिबेला ती छोरीहरूले निर्धक्क भएर पढ्न पाउने र पढ्न दिइहाले भने प्रायः भानुभक्त आचार्यको 'बधु शिक्षा' नै हुन्थ्यो, ता कि, उनीहरू कर्तव्यनिष्ठ छोरी, पत्नी र बुहारी बनून् ।

त्यो पनि कसैगरी अक्षर चिनेका रहेछन् भने । जसमा लेखिएको हुन्थ्यो :

"सौताको रिस गर्नु पाप छ बहुतै दुवै एकैका पति ।

मर्दामा पनि जानुपर्छ जसले मिलेर सँगै सति ॥”

वा “हाँसू छैन कदापि नारीहरूले बेश्या हुन्या हाँस्तछन् ।

बेश्या लौ नहोऊन् तथापि घरको काम् ती सबै नास्तछन् ।

एकलै हाँसू हुँदैन कोही नभई अर्को सँगै भो जसै ।

हाँस्तैमा दिन जान्छ यही रितले सब काम बिन्दछन् जसै ।”

ती पङ्क्तिहरूले ‘सौता’ अर्थात् पतिको दोस्रो विवाहलाई सहज रूपले स्वीकार्ने उपदेश दिएको छ । अर्भै, केही आमाहरू त भर्खरभर्खर सती प्रथा अन्त्य भएपछि जन्मिएका थिए र सती प्रथा उन्मूलन गर्न ल्याएको कानून पालनामा कडाइ हुने थिएन भने उनका कतिपय दौतरीहरू जिउँदै आगोमा होमिइसकेका हुन्थे ।

त्यसैगरी, उनीहरूलाई हाँसू, बोल्नसमेत बर्जित थियो ।

त्यतिबेलाको समाजमा महिलाहरूलाई दबाउने समाचारको जति फैलावट भएको देखिन्छ त्यति नै सङ्कुचन महिलालाई स्वतन्त्र र सशक्त देखाउने सूचनाहरूको भएको देखिन्छ ।

समाज र इतिहासकारहरूले ‘महत्त्व’ नदिएका ती पात्रहरू, आफैमात्र ‘इतिहास’ होइनन् कि उनीहरूले भोगेको समाज, रितिथिति, उनीहरूमाथि गरिएको व्यवहार, उनीहरूले भोगेका कथाव्यथासमेत नेपाली समाजका इतिहास हुन् । त्यतिमात्र होइन, समय र समाजमा पुरुषसत्ताले जमाएको हैकमवाद र उनीहरूले गर्ने उपेक्षाबाट ‘हराएका इतिहास’समेत पनि आफूभित्र साँचेर राखेकै कारणले त्यस्ता इतिहास ‘नहराउन दिइन्’ पनि भूमिका खेलेका छन् । छैन त केवल, उनीहरूसँग सूचना फैलाउन सक्ने क्षमता र सूचनामा पहुँच ।

सूचनाको फैलावट र सङ्कुचनबारे चर्चा गर्दैगर्दा महिला आन्दोलनको इतिहासबारे पनि थोरै कुरा राख्नु आवश्यक ठान्दछु ।

अधिकांश इतिहासकारहरूले महिलाहरूको हक र अधिकारका आवाज उठाउने पहिलो सम्मेलन सन् १८४८ को जुलाई १९ र २० मा अमेरिकाको न्युयोर्क

राज्यस्थित सेनेका फल्समा भएको ‘सेनेका फल्स कन्भेन्सन’लाई मान्दछन् । जहाँ, महिलाहरूको सामाजिक, नागरिक र धार्मिक अधिकारबारे छलफल भएको थियो । त्यसको बावजुद, त्यस क्षेत्रमा खासै प्रगति भने उन्नाईसौं शताब्दीतिर मात्र भएको हो ।

हामीले अन्तर्राष्ट्रिय महिला दिवस मनाउन थालेको १०७/८ वर्ष भइसके पनि महिलाका विषयमा संवेदनशील भएर नीति निर्माण गर्न थालिएको इतिहास त्यति पुरानो छैन । विश्वव्यापी महिला आन्दोलनको ट्रेंड हेर्ने हो भने, सुरुका दिनहरूमा, श्रममा समान ज्याला र मतदानको अधिकारबाट सुरु भएको देखिन्छ । यसका लागि सन् १९०४ मा जर्मनीको बर्लिनमा ‘International Women Suffrage Alliance’ गठन भयो । तर त्यस्ता कुराहरू नेपालको भूमिमा आइपुग्न सितिमिति सम्भव थिएन । किन कि उ जमानामा सूचनाको प्रवाह त्यति सरल र सहज थिएन । नेपालमा त्यतिबेला ‘सतीप्रथा’लाई सामान्य मानिन्थ्यो । सतीप्रथा पूर्णरूपमा बन्देज लागेको २५ असार १९७७ सालमामात्र हो । त्यसैले, नेपालका महिलाले, आफ्नो सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक हक र अधिकारको लागि बोल्ने त के, सोच्दथे भन्ने कुरामासमेत प्रश्नचिन्ह लाग्न सक्छ । त्यस्तो समयमा अशिक्षित र घरभित्रै थुनिएसरह जीवन बिताउने नेपाली महिलाहरूले सूचनामा पहुँच कसरी पुऱ्याउन सक्थे होलान् र ? जतिले सक्थे, उनीहरूले पनि सूचनाको प्रवाहमा कस्तो भूमिका खेले होलान् ?

नेपालमा अग्रणी महिला आन्दोलनकारीको रूपमा योगमाया न्यौपानेको नाम लिइन्छ । उनको जन्म वि.सं. १९२४ र मृत्यु १९९८ मा भयो । उनी, निरक्षर भएर पनि विधवा विवाहको समर्थक, छुवाछूत प्रथाको विरोधी थिइन् भनेर उनका जीवनीहरूमा चित्रित गरिएको छ । तर, भोजपुरमा जन्मिएकी र अधिकांश समय भोजपुरलाई नै कार्यथलो बनाएर बसेकी योगमायाको प्रभाव देशका अन्य भागमा आइपुगेको महिला हकअधिकारको दृष्टान्त दिन लायक घटनाहरू शायदै भेटिन्छन् । तापनि, उनमा सूचना सम्प्रेषण कला थियो । मौखिक रूपले, गायन कलाका साथै निवेदनमार्फत्समेत आफ्नो समुदायमाथि परेको अन्याय र सामाजिक न्यायका कुराहरू उनले सम्बन्धित पक्षसमक्ष पुऱ्याएकी थिइन् ।

यो हिसाबले भन्नुपर्दा पनि फाट्टफुट्ट व्यक्ति र घटनाबाहेक महिलाहरूको जीवन

सुधार्ने खालका कार्यहरु नेपाली भूमिमा ८० वर्ष अगाडि भएका कुराहरु इतिहासमा समेट्न सकियो । त्यो पनि सूचना प्रवाहकै कारणले गर्दा सम्भव हुन सक्यो ।

सूचनाको हक भनेको कुनै देश या सरकारले निर्दिष्ट गरेको कानुन या नियममात्र होइन । युनिभर्सिटी अफ एरिजोनाका फिलोसफीका प्रोफेसर किथ लेहर (Keith Lehrer) ले सन् १९९० मा Theory of Knowledge मा लेखेका छन्, 'Information becomes individual knowledge when it is accepted and retained by an individual as being a proper understanding of what is true and a valid interpretation of the reality. Conversely, organizational or social knowledge exists when it is accepted by a consensus of a group of people.'

यस अर्थमा सूचनाले मान्छेलाई कति र कसरी शक्तिशाली बनाउँछ भन्ने कुरा चित्रित गर्दछ । र, सूचनाको पहुँच नहुँदा मानिसहरु संरचनात्मक हिसाबले कसरी पिँधमा पुग्छन् भन्ने कुराको बयान पनि गर्दछ ।

सूचनाले 'राजनीति'लाई तताउने मात्र होइन, कहिलेकाहिँ 'राजनीति' मात्रै सूचनाको स्रोत, प्रवाह र मूल कुरा हो जसरी प्रचार पनि भएको छ ।

Decisions and Organizations का लेखक जेम्स मार्चले भनेका छन्, 'Information is not innocent.' (Cambridge, Massachusetts M Basil Black well, 1988)

यो वास्तविक कुरो हो । यसको उदाहरण धार्मिक ग्रन्थहरूदेखि लिएर उहिलेका थुप्रै प्रकाशनहरूमा महिलाहरूको सूचनामा पहुँच नहुँदा, सूचनाको प्रचारप्रसारमा निरन्तर कब्जा जमाएर बस्ने पुरुषवर्गले लेखिदिएका वा बोलिदिएका कुराहरूबाट महिलाहरूको जीवन प्रक्रिया, उनीहरूले गर्नुपर्ने व्यवहारलगायतका कुराहरु निर्धारण गरिदिए । जसको फलस्वरूप बोल्न सक्ने महिलाहरूको छवी नकारात्मक पार्ने कार्य गर्न पनि चुकिएन । यसको उदाहरण पूर्वीया र पश्चिमी देशहरूमा उस्तै लाग्ने धार्मिक व्याख्याका कुरा हेरौं । यहाँ, बाइबलको एउटा वाक्य उल्लेख गर्न चाहन्छु । जसमा भनिएको छ, 'Whose end is destruction, whose God is their belly, and whose glory is in their shame, who mind earthly things.' – Philippians ३:१९ । यसको व्याख्या सम्बन्धित ब्यक्तिहरूले यसरी गरेका रहेछन्, 'एउटा घरेलु नारी उसको पतिको लागि बरदान हो कुनै पनि पुरुष 'Mack Truck' (महिलावादीहरूलाई

इङ्गित गर्न खोजिएको; धेरै बलियो देखिने या थोत्रो देखिने भन्न खोजेको हो कि ?) सँग विवाह गर्न चाहँदैनन् । यहाँनेर म एउटा कुरा जोड्न चाहन्छु, घरेलु नारी हुन पातली नै हुनुपर्छ भन्ने छैन । धेरै ठूला हड्डी भएका महिलाहरू पनि घरेलु महिला भएका छन् । त्यस्ता नारीहरू, उनीहरूलाई पुरुषले ढोका खोलिदिएर उनीहरू भित्र नपसुञ्जेल ढोका समाएर बसेकोमा (जुन पश्चिमा संस्कृतिमा एउटा सभ्य व्यवहार मानिन्छ) नराम्रो मान्दैनन्; बरु त्यसलाई स्वागत नै गर्छन् । त्यस्ता नारीहरू कुनै पनि भारिभरकम वस्तुहरु उठाउँदैनन्, त्यसका लागि उनीहरू बलियो पुरुषको मद्दत माग्दछन् । त्यस्ता नारीहरूले नै पुरुषहरूलाई साँचो रूपमा पुरुष हुनुको अर्थ दिलाउँछन् । किन कि उनीहरूलाई ती पुरुषहरूको पौरुषत्व, बल र ससे आवश्यकता पर्दैन । उनीहरूको मानसिकताले पुरुषहरूप्रतिको धारणा त्यसरी नै बनाइसकेको हुन्छ । उनीहरूको विचारमा ती महिलाहरू मानसिक रूपले कम समलैङ्गिक हुन्छन् भने अर्कोतर्फ, महिलावादीहरू पुरुषलेजस्तो सोच्दछन् उनीहरू पुरुषकैजस्तो लुगा लगाउँदछन् (मतलव, प्यान्ट र शर्ट) आदि आदि । यी हरफहरू पङ्क्तिकारले रचेको होइन, उपरोक्त हरफहरूलाई 'फेमिनिज्म भर्सेज फेमिनिटी' साइटबाट लिइएको हो । यी पङ्क्तिहरू पढ्दा लाग्छ, पूर्वीय समाजले कानुन निर्माणको आधारशीला मानेको 'मनुस्मृति' जस्ता ग्रन्थहरू र राजनीतिको आदर्श मानेको 'चाणक्य नीति' का हरफहरूभन्दा पश्चिमेली धर्मशास्त्रहरू पनि कुनै पनि हालतमा कम छैनन् । जसबाट उनीहरूको धर्म, संस्कृति र समाजका काइदा र नियम तय हुन्छन् । फरक यति हो कि पश्चिमका कानुन लेखकहरूले महिलालाई शिक्षा प्रदान गर्ने कुरामा कानुनरूपी लड्डीको निर्माण गरेर भए पनि कुनै कञ्जुस्याइँ गर्न दिएनन् त्यसै कारण पश्चिमा समाज अलिकति भए पनि अगाडि बढ्न सकेको हो । यसमा पनि सूचनाको पहुँच र प्रवाहले भरपूर काम गरेको थियो ।

'महिलावादी' र 'महिला अधिकारवादी' माथिको तर्क र विचार सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा दुवै समाजका बासिन्दाहरू झण्डैझण्डै उस्तै छन् । मात्रामा धेरथोर मात्रै हो, निमित्त्यान्न भने छैन । यसलाई छोटोमा 'Information is not innocent' भन्ने वाक्यले व्याख्या गरिदिन्छ ।

अभ्र, सूचनामा पहुँच हुनेहरूले महिलाहरूलाई आफूभन्दा तल्लो रूपमा देखाउन महिलाको उत्पत्तिको बारेमा बाइबलमा समेत 'महिलाको उत्पत्ति, पुरुषको करङ्गको

हाडबाट' भएको भनेर लेखिएको छ । हिन्दु धर्मशास्त्रमा पनि महिलाहरू सधैं पुरुषको अधीनमै रहनु पर्दछ जसरी जहाँतहीं ब्याख्या गरिएको छ । होला, संस्कृतको मूल ग्रन्थहरूमा राम्रो पनि लेखिएको होला तर, हामीलाई बुझाउँदा पण्डितहरूले त्यसैगरी बुझाए । अर्थात्, 'महिलाहरूले ठूलो स्वरले बोल्नु हुन्न; संस्कारी हुनुपर्छ; पतिलाई परमेश्वर मान्नुपर्छ' आदि-आदि । किन कि ती लेखे र सुनाउनेको पहुँच सूचना प्रवाह गर्ने ठाउँमा भयो । महिलाहरू संरचनाको पिँधमा; पुरुष भन्ने र महिला 'भनेको मान्ने' व्यवस्तामा सङ्कुचित गरिए ।

यसका बावजुद पश्चिमका महिलाहरू आफ्नो अस्तित्वको लडाइँमा अग्रगामी बनेका कारण उनीहरूले शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुनु परेन । शिक्षाले उनीहरूको जीवनमा ज्योति छरिदियो । 'शिक्षा' उनीहरूको जीवनमा 'सूचना' बनेर प्रवेश गर्‍यो । त्यसको ठीक उल्टो, नेपाली महिलाहरूले, 'पढे भने बोक्सी हुन्छे'; 'पढायो भने पोइल जान्छे' भन्ने संस्कारमा हुर्कनु पर्‍यो । उनीहरूले पढ्न नपाएकै कारण संसार देख्न पाएनन् । संसार नदेखेकै कारण महिला हुनुको अस्तित्व बुझ्न र खोज्न सकेनन् । त्यसैले, समाजका हरेक कुराका हर्ताकर्ता पुरुषलाई बच्चा जन्माउनेदेखि लिएर बिनाज्यालाको चौबीसघण्टे कामदारको रूपमा सेवा गर्दै गए । किन कि सशक्तीकरण हुन सक्ने सूचनामा उनीहरूको पहुँच हुनै पाएन । नेपालमा 'महिलाको पनि छुट्टै अस्तित्व छ है !', 'उनीहरू पनि मानव हुन् है !' भन्ने खालको आवाज सुनाउन विक्रम सम्बत् २००० पछिको समयलाई नै श्रेय जान्छ । त्यो पनि नेपालमा प्रजातन्त्र बहालीको प्रक्रिया नचलेको भए, भारतमा ब्रिटिश राज नहटेको भए र नेपालबाट बनारससम्म पढ्न जाने पुरुषहरूकै पनि सङ्ख्या क्रमशः बढ्दै नगएको भए, त्यो 'आवाज' कति पछि सुनिन्थ्यो वा सुनाइन्थ्यो, यसै भन्न सकिन्न । ती घटनाहरूको साक्षी र सारथी भएर महिलाहरू पनि सडकमा निस्किए । सडक र समारोहमार्फत् नै भए पनि सूचनामा उनीहरूको पहुँच बढ्न थाल्यो । त्यसै कारणले उनीहरू अलि बोल्न सक्ने र चाहने भए ।

नेपालको वैधानिक कानुन २००४ र २००७ को अन्तरिम विधानले महिला र पुरुषलाई छुट्टाछुट्टै व्यवहार गर्ने व्यवहारमाथि अङ्कुश लगायो । यति हुँदाहुँदै पनि धेरै पछिसम्म मुलुकी ऐनका विभेदकारी प्रावधान ज्युँका त्युँ थिए ।

उदाहरणको लागि, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २६ को उपधारा ७ मा 'महिला वर्गको शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारको विशेष व्यवस्था गरी राष्ट्रिय विकासमा आधिकारिक सहभागी बनाउने नीति राज्यले लिनेछ' भने पनि त्यसपछिका दिनहरूमा थुप्रै विभेदकारी कानुनहरू थिए ।

विक्रमसम्बत् २०४६ को बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापनापश्चात्को संसदको पहिलो अधिवेशनसमेत नहुँदै तत्कालीन श्री ५ को सरकारका प्रतिनिधिको हैसियतमा तत्काली प्रधानमन्त्री कृष्ण प्रसाद भट्टराईले संयुक्त राष्ट्र संघको महासभामा भाग लिएका थिए । त्यस समयमा देशको कार्यकारिणी र व्यवस्थापकीय अधिकारसमेत उनले संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा प्रतिपादित महिलाउपर हुने सबै प्रकारका महासन्धि २२ मे १९९१ मा अनुमोदन नै गरेर आए । त्यो अनुमोदन महिला उत्थान र विकासका लागि एउटा कोशेढुङ्गा स्थापित भयो । उक्त महासन्धिले नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय जगत्मै महिला उत्थानको क्षेत्रमा जवाफदेही हुनुपर्ने राज्यको रूपमा चित्रित गर्‍यो । त्यो पनि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सूचनाको पहुँच पुगेकै कारणले हुन सकेको थियो ।

जसरी अन्य नियम, कानुन र नीतिहरू 'कागजी बाघ' (Paper Tiger) भएर बस्थे; त्यो महासन्धिको अनुमोदन पनि धेरै वर्षसम्म त्यसैगरी एउटा अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको ठेली बनेर थन्किरह्यो । तर, अधिकारवादीहरूले हिम्मत हारेनन् । उनीहरूले त्यसको कार्यान्वयन र विभेदकारी ऐनहरू खारेज गर्नका लागि आवाज उठाइरहे । सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा दायर गरिरहे । सूचनाको सहजता, सूचनाले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिको लागि जगाएको भोक र सूचना प्राप्तिबाट बनेको बलियो मनस्थितिले गर्दा महिलाहरू अगाडि बढ्न थाले ।

त्यसैले, सूचनाको हकको कुरा उठाउँदा, फलानो कानुनले यसो भन्छ; कानुन अनुसार यो सूचना र त्यो सूचना दिन पाइन्छ वा पाइन्नजस्ता तर्कहरूको 'स्टेरियोटाइप' छलफल र ब्याख्या मात्रै गर्ने होइन कि 'Information Politics' ले महिला, यौनिक अल्पसङ्ख्यक, जनजाति, आदिवासीहरूको हक र अधिकारलाई पनि कति सम्बोधन गरेको छ वा छैन भनेर छलफल चलाउन ढिला भइसकेको छ ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सूचनाको हकको प्रयोग र प्रेस

◆ एकराज पाठक*

भ्रष्टाचार र सूचनाको हक

कात्तिकको अन्तिम साता अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष बुझाइयो । त्यस प्रतिवेदनले सबैभन्दा बढी भ्रष्टाचार स्थानीय तहमा हुने गरेको उल्लेख गरेको छ । त्यहाँ के कस्ता काममा भ्रष्टाचार हुन्छ भन्ने कुरा दृष्टान्तहरू नै स्पष्टसँग किटानी गरिएको छ । त्यो प्रतिवेदन अनुसार प्रायः स्थानीय तहले गर्ने खरीद प्रक्रियामा नै बढी भ्रष्टाचार देखिन्छ । त्यसपछि तिनका उपभोक्ता समितिमार्फत् गर्ने निर्माण कार्यमा बढी भ्रष्टाचार देखिन्छ । त्यसैगरी विकास बजेटलाई उनीहरूले अनियमितरूपमा प्रयोग गर्ने गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू त्यहाँ छन् । स्थानीय स्तरमा रहेका सत्तारूढ या विपक्षी दलका कुनै न कुनै राजनीतिक भूमिकामा रहेका व्यक्तिलाई खुशी पार्न यस्ता खालका उपभोक्ता समिति बन्ने गर्छन् । र, उनीहरूमार्फत् दिइने निर्माणको काममा अझ बढी भ्रष्टाचार मौलाएको छ । उपभोक्ता नामका समितिको यो मकसद त सबैलाई थाहा भएकै कुरा हो । यसबाहेक नेपालका तीनै तहका सरकारका हरेक तहमा भ्रष्टाचारका बडो दुःखलाग्दा र अनौठा

* लेखक राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस)का प्रधान सम्पादक हुन् ।

प्रकृतिहरू सुन्ने पनि गरिएकै छ ।

तर यी विषय समाचारमा कमै आउँछन् । नागरिकले सेवा लिन जाँदा सेवाग्राहीका रूपमा भ्रष्टाचारका यी स्वरूपहरू जसरी व्यहोर्छन् र महसुस गर्छन्, ती पनि सार्वजनिक मिडियामार्फत् बाहिर ल्याउन कमैमात्र लाग्ने गर्दछन् । त्यसैले यी र यस्तै विषयका साथै आ-आफ्ना स्थान र क्षेत्रमा हुने र भइरहेका निर्माणका कामका हिसाब खोज्ने काममा नागरिकको सक्रियता हुने हो भने यसले यी प्रकृतिका भ्रष्टाचारलाई धेरै घटाउने छ । आफू सेवा लिन जाँदा अनावश्यक रूपमा माग हुने घुस रकम होस् या सार्वजनिक ओहदामा रहेका व्यक्तिबाट हुने भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलाप हुन्; यी विषयहरूमा सूचना माग गर्दै अनियमितता बाहिर ल्याउने हो भने स्थानीय तहलगायतका सार्वजनिक निकायहरू पारदर्शी बन्न कर लाग्नेछ । उनीहरूलाई पारदर्शी बनाउन सूचनाको हकले बल प्रदान गर्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

जनताको करबाट सञ्चालित देशका सार्वजनिक निकायहरूका क्रियाकलापहरूका बारेमा अहिले कति नागरिकले आँला उठाएका छन् ? हाम्रो पैसाको हिसाब हामीले नै खोज्ने हो भन्ने चेतना कुनै पनि सचेत नागरिकमा हुनुपर्छ । यसो गर्दा सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन दवाब पुग्छ भने उक्त निकाय सुशासनमा सुदृढ हुनुका साथै भ्रष्टाचारजन्य गतिविधिमा पनि कमी आउँछ । हामी हिँड्ने पुल निर्माण के-कतिको बलियो गरी बनेको छ या त्यसमा निर्माण कम्पनी र सरोकारवाला व्यक्ति मिलेर कमसलखालको सामान पो हालेका छन् कि भन्ने चासो हामी कतिमा छ ? उपभोक्ता समितिका नाममा हुने निर्माण या अन्य काम कारबाहीले आमउपभोक्ताको हित गरेको छ कि त्यस समितिका उपभोक्तामात्र को ? यी विषयमा हामी कतिले खोजीनीति गर्न सकेका छौं ?

यस्तै प्रश्नको जवाफ खोज्न सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सघाउँछ । सार्वजनिक निकायमा हुने भ्रष्टाचारलाई न्यूनीकरण गरी यस्ता निकायलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सशक्त हतियारको काम गर्छ । वास्तवमा नागरिकका घरआँगनकै सरकार भनेका स्थानीय सरकार हुन् । यी स्थानीय सरकारका सार्वजनिक निकायले गर्ने खरीद-बित्री प्रक्रियादेखि बजेट बाँडफाँट र विकास-निर्माणका कार्य जनताका आँखामा पारदर्शी हुनुपर्छ । यी सबै कामको विवरण जनतामाझ पारदर्शी हुनुपर्छ । यी सबै कार्यहरू सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनबमोजिम स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने हुन्छ । तर, त्यसो हुँदैन । बरु

कसरी यी कामकारवाहीहरू बाहिर नल्याउने भन्ने नै बढी अभ्यासमा कर्मचारीभन्दा पनि बढी त जनताले नै छानेका जनप्रतिनिधि लागेको देखिएको छ । यस्ता निकायमा हुने भ्रष्टाचारजन्य गतिविधि बाहिर आउने भएकाले त्यसलाई ढाकछोप गरिराख्ने प्रचलन वर्षेनी भन्नुभन्दा भन्नु बढ्दै गएको देखिएको छ ।

यहाँ अवस्था उल्टो छ । सूचनाको हकको व्यावहारिक प्रयोगमा सबैभन्दा बढी अवरोध स्थानीय सरकारबाट नै हुने गर्दछ । जहाँ बढी भ्रष्टाचार छ भनेर अख्तियारको वर्षेनीको वार्षिक प्रतिवेदनले आँल्याएको छ; स्थानीय नागरिकले नै बारम्बार आँला उड्याउने गरेका छन्, त्यहीँ भन्नु बढी मात्रामा पारदर्शीताका काममा अवरोध उत्पन्न हुने गर्दछ । आफूले गरेका भ्रष्टाचारजन्य गतिविधि खुल्ने त्रासमा छन्- स्थानीय सरकार र स्वयम् जनताकै प्रतिनिधिहरू । हुन पनि जहाँ बढी अनियमितता हुन्छ त्यहाँ नै बढी डर हुनु पनि स्वाभाविकै हो । त्यसैले उनीहरू सूचना लुकाउने काममा उद्यत छन् । उनीहरू मागेको सूचनाका लागि समेत बडो नाटकीय र बनिबनाउ कारणहरू तेर्साएर नदिने प्रयत्नमा लाग्दछन् । खतरनाक कुरा त के छ भने घरआँगनका सरकार भनिएका र मानिएका यी स्थानीय सरकारहरूका यी क्रियाकलापहरू र यो सूचना लुकाउने प्रवृत्ति भोलि गएर परम्परा त बन्दैन ? यो गलत परम्परालाई अहिले नै फाल्नुपर्छ र यसका लागि हातमा सूचनाको हतियार बोकेर अधिअधि नागरिक र पछिपछि प्रेस लाग्नुपर्छ । यिनका यस्ता अवरोधबाट नागरिक पछि हट्नु हुन्न बरु अभैँ सूचना माग्ने कामलाई अभियानकै रूपमा लैजानुपर्छ । सूचनाको क्षेत्रमा काम गर्ने नागरिक अभियन्ता र प्रेसले गाउँ जगाउनुपर्छ । यो कार्यलाई सशक्त स्म दिनुपर्छ । यसो गर्दा स्थानीय तहमा हुने भ्रष्टाचारजन्य गतिविधिको जालो तोड्न मद्दत पुग्छ । केन्द्रबाट गएको र स्थानीयस्तरमा जनताको करबाट उठाइएको बजेटलाई सहीढङ्गले विकास निर्माणमा पारदर्शी र प्रक्रियागत खर्च गरिएको छ वा छैन भनी अब जनताले नै खबरदारी गर्नुपर्छ । जति धेरै सूचना माग गन्यो उति धेरै मात्रामा भ्रष्टाचारमा कमी आउँछ । अनि जति धेरै भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापमा कमी आयो त्यति नै मुलुकमा असल शासन स्थापना र सञ्चालनमा टेवा पुग्नेछ ।

सूचनाको हक र प्रेस

पत्रकारिताका लागि सूचना सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति हो । सूचना नभई समाचार नै नबन्ने भएपछि पत्रकारलाई सूचनाको आवश्यकता भनेको कुनै पनि जीवात्माका लागि रगत आवश्यक रहेजस्तै हो । त्यसैले यति आवश्यक वस्तुका लागि पत्रकारले सूचनामा

पहुँच बढाउन आवश्यक छ । कुनै पनि लोकतान्त्रिक देशमा पत्रकारलाई सूचनामा निरन्तर र निर्वाध रूपमा पहुँच हुन आवश्यक छ । पत्रकारले नै सूचना पाएनन् भने नागरिकले नपाउने भएकाले लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्थामा पत्रकारमा सूचनाको हकको सुनिश्चितता एक पूर्वशर्त नै मानिन्छ । त्यसैगरी लोकतान्त्रिक समाजमा प्रेसलाई सार्वजनिक हितको रक्षकका रूपमा पनि लिइन्छ । यसका लागि पनि सूचनामा प्रेसको पहुँच हुने प्रभावकारी कानुन आवश्यक हुन्छ । यसैले पत्रकारहरू सूचना अधिकारको कार्यान्वयन र उपयोग गर्ने काममा अग्रपङ्क्तिमा हुनुपर्छ । सूचनाको प्राप्ति र त्यसबाट समाचार उत्पादन र वितरण नै पत्रकारको मूल काम भएकाले पत्रकारिताको मूल काम र चरित्रका लागि सूचना अत्यावश्यक हो । सरकारीमात्र नभएर सार्वजनिक निकायहरू पनि समाचारका स्रोत नै हुन् । सरकारी निकायहरूमा रहेका सूचनामा पत्रकारको निर्वाध पहुँच हुनु अपरिहार्य हुन्छ । सरकारी निकायमा भएका सूचना माग्ने र पाउने उचित र पर्याप्त व्यवस्था भएन भने पत्रकारले सही र पर्याप्त समाचार सम्प्रेषण गर्न सक्दैन । फलस्वरूप सरकारले गरेका कामकारवाहीको सही सूचना जनताले पाउन सक्दैनन् र सरकारी कामको निगरानी जनताले गर्न सक्दैनन् । पछि यसको दुष्प्रभाव समाज, व्यवस्था र देशमाथि नै पर्न सक्ने खतरा पनि रहन्छ ।

त्यसो भए सही सूचनामा नेपालका पत्रकारको पहुँच कतिको छ त ? नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी प्रावधान छ । यहाँ संविधानको मौलिक हक र त्यसैबमोजिम सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै कानुन पनि छ । तर त्यहाँसम्म पत्रकारले के-कस्तो पहुँच पुऱ्याउन सकेका छन् ? सूचना अधिकार कानुनले सरकारले के काम गर्छ भन्ने मात्रै होइन, कसरी काम गर्छ भन्ने विषयमा पनि पत्रकारलाई खास र तथ्याङ्कसहितको सूचना दिलाउन मद्दत गर्छ । त्यहाँसम्म पत्रकार पुगेका छन् कि छैनन् ? अर्थात् नागरिकलाई पत्रकारहरूले सतही सूचनामात्र पस्किएका छन् कि गहन प्रकृतिका तथ्यगत सूचना पनि दिएका छन् ?

आमनागरिकले सरकारसँग माग्ने सूचना र पत्रकारले माग्ने सूचनामा फरक हुन्छ । त्यसो भए सरकारी सूचनाको कुन तहसम्म पत्रकारले आफ्नो पहल र पहुँच पुऱ्याउन सकेका छन् ? पत्रकारले त गोपनिताको कानुनले बर्जित गरेकाबाहेक सबै प्रकारका सूचना सोध्न र माग्नु सक्छन् । कुनै पनि विषयको भित्री तहमा पुगेर सबै सूचना माग्नु, सोध्न सक्छन् । यसरी प्राप्त भएका सूचना पत्रकारले खोजी या गहन रिपोर्टिङको भरपर्दो स्रोतका रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् । त्यसैले त सूचना अधिकार

कानून लागू भएपछि नै विभिन्न देशका पत्रकारहरूले ठूलाठूला भ्रष्टाचारका काण्ड र विषयहरू बाहिर ल्याएका छन् । यस्ता घटना खोजिपसे धेरै भेट्न सकिन्छ । यस विषयमा खोजी गर्ने हो भने भारतमा हजारौं दृष्टान्त भेटिन्छन् । भारतमा नागरिकले पाउने शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य अधिकारहरू नपाएका विषयलाई सूचनाको हकको प्रयोगले छताछुल्ल पारेको छ । यसै कारण कैयौं मन्त्री, सरकारी उच्च अधिकारी तथा समाजका विभिन्न क्षेत्रका व्यक्तिहरू कारबाहीको दायरामा तानिएका पनि छन् ।

बेलायतमा पनि सन् २००० मा सूचना अधिकार कानून लागू भएपछि यस्ता सूचनाहरू पत्रकारले व्यापक मात्रामा खोजेका छन् । सरकारले गरेका हतियारको व्यापार, अस्पतालहरूमा भएका अनियमितताका कारणले भएका मृत्युका घटनाहरूमा पनि त्यहाँका पत्रकारले यो कानूनको प्रयोग गरेका छन् । त्यहाँ भएका अनियमिततामा सरकारी कम्प्युटर प्रणाली फेल भएका, सरकारी निकायहरूले अनावश्यक रूपमा परामर्श शुल्कका नाममा गरेका अनियमितताहरू विषयमा पनि बेलायतका पत्रकारहरूले सूचनाको हकको प्रयोग गरी खोजी गर्ने र सार्वजनिक गर्ने गरेका थिए । त्यस्तै अमेरिकामा यो ऐन लागू भएपछि गैरकानुनी थुना र मानिसहरूमाथि गरिने जासूसीका कामहरूका बारेमा अनेक तथ्य बाहिर आएको थियो । नेपालमा पनि भ्याट छली प्रकरणदेखि अरु केही अनियमितताहरू पत्रकारले सूचनाको हकको प्रयोग गरेर बाहिर ल्याएका छन् ।

त्यसैले संसारका पत्रकारहरू सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै र बलियो कानून निर्माणका लागि आफैँ सक्रिय भएर लाग्ने गर्दछन् । नेपालमा सूचनाको अधिकारको लागि पत्रकारिता क्षेत्रले पहिले आवाज उठाएको हो । नेपाल पत्रकार महासंघ यसका लागि विधेय कर्तव्य गर्नदेखि पछि कानून निर्माण गर्दासम्म लागेको हो । यसका कारण पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानून प्रेसको लागि मात्रै हो भन्ने विषय पनि कहिलेकाहीँ उठ्ने गर्दछ । तर यो भ्रममात्र हो । यो कानूनले पत्रकारलाई सही र आवश्यक सूचना लिन सघाउँछ र यसबाट स्वतन्त्र पत्रकारिताको मूल मर्म मर्मन सवदैन भन्ने चाहिँ हो । त्यसैले पनि विश्वका कैयौं देशमा पत्रकारहरूले नै यो कानूनको सशक्त प्रयोग गरेको देखिएको छ । अरु देशका तुलनामा नेपालका पत्रकारहरूले भने आफ्नो व्यावसायिक कामका लागि सूचनाको हकको प्रयोग नगन्य मात्रामा गरेको देखिन्छ । भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापहरूका सूचना माग्ने र सार्वजनिक गर्ने काममा यहाँका पत्रकारहरूले यो कानूनको प्रयोगलाई सशक्त अभियानकै रूपमा अघि ल्याउन नसकेकै देखिएको छ ।

निष्कर्ष

देशले सूचनाको हकसम्बन्धी कानून प्राप्त गरेको करिब डेढ दशक पुग्दैछ । तर यतिका वर्ष भइसक्दा पनि नागरिकको कानूनको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ भन्ने प्रश्नको जवाफ भने सन्तोषजनक छैन । संघीय संरचनामा प्रवेश गरेको नेपालका तीन तहका सरकारका स्वरूपमा प्रशासनिक, वित्तीयलगायतका प्रणाली विकेन्द्रित भएका छन् । देशको विकास र नागरिकका समस्या सम्बोधन गरी शासन प्रणालीलाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउने र विकासका कामहरू जनताउन्मुख बनाउने भनी देशमा संघीय शासनको सुरुवात गरिएको हो । तर यस्तो लाग्दैछ कि यी तीनै तहका सरकारका काम विकासमाभन्दा पनि फजुल खर्चमा बढी केन्द्रित छन् । यसरी शासनको यो पछिल्लो मोडलसमेत निष्फल बन्दैछ । जुनसुकै लोकतान्त्रिक सरकार आफैँ पारदर्शी र खुला हुनुपर्छ । उनीहरूका सबै सार्वजनिक कार्यहरू स्वतः सार्वजनिक गर्नुपर्ने लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यतालाई देशको सूचनाको कानूनले पनि अङ्गीकार गरेकै छ । यसरी सूचनाको हकको कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर छ भन्नुपर्छ । अनियमितताका चाङ प्रतिदिन थपिँदै छन् । बेरुजु वर्षेनी भन् बढ्दैछ । देशका मिडियाका समाचारका कन्टेन्ट हेर्दा लाग्छ सुशासन कतै छैन, भ्रष्टाचार नभएको कुनै निकाय छैन ।

तर संसारकै तुलनामा प्रजातान्त्रिक संविधान र सूचनाको हकको कानून हामीसँग हुँदा पनि देशमा भ्रष्टाचारको यस्तो अवस्था किन त ? यस प्रश्नको जवाफ अब सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको सशक्त प्रयोगबाटै खोज्नुपर्छ । यो अभियान नागरिकले चलाउनुपर्छ र त्यसको पछिपछि मुलुकको प्रेसको साथ रहनुपर्छ । नागरिकले पहिल्याएर ल्याएका भ्रष्टाचार र अनियमितताका सामग्रीलाई प्रेसले पनि आफ्ना मिडियामा प्राथमिकता दिनुपर्छ । अनि प्रेस आफैँ पनि यी अनियमितता खोज्न यो कानूनलाई एक धारिलो हतियारका रूपमा प्रयोग गर्न अघि सर्नुपर्छ । नागरिक र मिडियाले अहिले पनि सुरु त गरेका छन् तर डेढ दशकको अवधिमा यतिमात्र पर्याप्त छैन । अब देशमा भ्रष्टाचारको नियन्त्रण होइन, उन्मूलन गर्न यो कानूनको प्रयोग गर्ने मात्र होइन कि यसलाई हतियार बनाएर अभियान नै सञ्चालन गर्नुपर्छ । मिडिया आफैँले पनि यो कानूनको प्रयोग खोजी पत्रकारितामा गर्नुपर्छ र नागरिकले सूचना माग गरेर ल्याएका यस्ता विषयलाई पनि प्राथमिकता दिएर प्रकाशन/प्रसारण गर्नुपर्छ । तबमात्र मुलुकको भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि सूचनाको हकको सही सदुपयोग हुन सक्छ ।

सूचनाको हक : महिला सहभागिता अवसर र चुनौती

◆ कमला ओली*

सूचना भन्नाले जान्न पाउनु वा कुनै पनि विषय थाहा पाउनु हो । यो मानवीय चेतनासँग जोडिएको हुन्छ । मानिस चेतनशील प्राणी हो । चेतनाबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ । मानिसहरू जन्मैबाट स्वतन्त्रता चाहन्छन् । मान्छेको जन्मसँग मानव अधिकारको जन्म भएको हुन्छ । सँगसँगै स्वतन्त्रता जोडिन्छ । मान्छेको स्वतन्त्रता र मानव अधिकार सँगै जोडिन्छ । नागरिकले सूचना नपाई न स्वतन्त्रताको अनुभूति गर्न सक्छन्, न मानवको जन्मसिद्ध अधिकार मानव अधिकारको प्रत्याभूति हुन सक्छ । सन् १७६६ मा स्वीडेनको संविधानमा पहिलो पटक संविधानमा समावेश गरिएको सूचनाको हकको विषयले आजसम्म आइपुग्दा धेरै सङ्घर्षका खुड्किला पार गरिसकेको छ । वि.सं. २०६४ साल अर्थात् इस्वी सम्बत् २००८ मा नेपालमा सूचनाको हकको कानून आयो । विश्व इतिहासको २ सय ४२ वर्ष पछिमात्र नेपालले यो विषयलाई जनतासामु पुऱ्याउन सफल भएको छ ।

नेपालमा २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बनेपछि २०६५ मा राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना भयो । यो १४ वर्षे सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको भावना र उद्देश्यलाई

* सूचना आयुक्त तथा प्रवक्ता, राष्ट्रिय सूचना आयोग

सफल बनाउन आयोगका साथै विभिन्न संघसंस्था क्रियाशील रहेका छन् । तर, पनि यो विषय महिलाहरूको बीचमा पुग्न नसकिएको अवस्था हाम्रा सामु छर्लङ्ग छ ।

आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक हिसाबले पछाडि परेका नेपाली महिलाको अवस्था वास्तवमा दयनीय छ । हाम्रो देशका केही महिलाले मात्र वास्तविक मानिसको जीवन बाँचेको पाइन्छ । भनिन्छ, महिला र पुरुष एक रथका दुई पाङ्गा । पुरुषभन्दा महिला के काममा कम छन् । पर्याप्त अधिकार छ तर हाम्रो देशमा महिला र पुरुष कुनै पनि क्षेत्रमा बराबरी छैनन् । सूचनाको हक बुझ्ने र प्रयोग गर्ने विषय अथवा सूचनाको पहुँचमा पनि बराबर छैनन् । शिक्षा, स्वास्थ्य, न्यायजस्ता अति अपरिहार्य विषयबाट त महिला बञ्चित छन् भने सूचनाको हकको पहुँचको विषय धेरै टाढाको विषय रह्यो । यथार्थमा सुशासन भनेको असल शासन हो । हरेक नागरिकको राज्यले गर्ने निर्णयमा सहभागिता हुनुपर्छ यसमा महिलाको सहभागिताको अनिवार्यता छ । यसर्थ, सूचनाको हकको प्रयोगको अवश्यकता छ ।

राणा शासन, पञ्चायती व्यवस्था हुँदै २०४७ सालपछि स्थापित प्रजातन्त्र र २०६३ सालपछिको गणतन्त्रसम्म आइपुग्दा नेपाली जनताले सूचनाको हकको प्रयोग र पहुँचको विषयलाई संवैधानिक र कानुनी प्रावधानमा समावेश गर्न नसक्नु राजनैतिक परिवर्तनको दोष हो भन्न सकिन्छ । तर, २०६३ मा प्राप्त गणतन्त्रपछि २०६४ मा सूचनाको हकको ऐन बनेको र २०६५ मा सूचना आयोग स्थापना भएपछि महिलाको ठूलो सङ्ख्या सूचनाको पहुँचभन्दा बाहिर रहनु स्वयम् महिलाको पनि बेवास्ता रहेको देखिन्छ । सूचनाको पहुँचमा महिला सहभागिता बढाउन अल्पविकसित देशका सरकारहरूको ध्यान नगएको र स्वयम् महिलाहरूको सक्रियतामा पनि कमी रहेको देखिन्छ । विश्वको सूचनाको हकसम्बन्धी इतिहासलाई हेर्ने हो भने युरोपेली र पश्चिमी मुलुकमा महिलाहरू सूचनाको हकको पहुँचमा धेरै अगाडि रहेको पाइएको छ । विकसित देशहरूमा सूचनाको पहुँचमा मात्र होइन, महिलाहरू प्रमुख सूचना आयुक्त भएर यस अभियानको अगुवाइ गरेको पाइन्छ ।

बेलायतमा पूर्व महिला आयुक्त एजा वेन्हम, अमेरिकामा पूर्व आयुक्त Clare martorana, आयुक्त ऐलिजावेथ Tudd, क्यानडामा पूर्व आयुक्त SuZanne Legult र हाल Caroline Muynard, बंगलादेशमा Sadeka Halim जस्ता महिलाले सूचना आयुक्त भएर काम गरिसकेका छन् । २०१८ मा कार्टर फाउण्डेशनले महिलालाई सूचनाको अधिकारद्वारा जीवन रूपान्तरण विषयक ३० मुलुकबीचमा बहस चलाई एटलाण्टा घोषणापत्र जारी गरेको थियो । त्यसबेला विश्वव्यापी रूपमा सूचनाको हकमा महिला सहभागिता बढाउन जोड थियो । हाम्रो देशको सूचना आयोगमा पनि

एक जना महिला अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ । आयोगमा आयुक्त भएर काम गर्नु र सूचनामा पहुँच बढाउने विषय एकअर्कासँग जोडिएका विषय हुन् । महिला या पुरुष, सबैलाई सूचनाको हकको जानकारी गराउनु आयोगको दायित्व रहन्छ । सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्ने काम पनि आयोगको रहेकोले पनि आयोग आमजनता साथै महिलालाई थाहा, जानकारी दिन तथा महिलालाई सूचनाको हकको जानकारी साथै प्रयोग गराउने सन्दर्भमा अग्रसर रहेको छ । त्यसमा महिलाहरूलाई बढी जानकारी गराउन सकियोस् भन्ने चाहना बढी हुन्छ ।

राज्यका सबै विषय थाहा पाउने अधिकार संसारका सबै मानिसको मावन अधिकार नै हो । नेपालमा उक्त अधिकारको रक्षा गर्न नेपालको संविधानको धारा २७ मा छुट्टै व्यवस्था गरिएको छ । सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सबैको रहेको छ । यसमा महिला, पुरुष दुवै पर्दछन् । नेपालमा महिलाको सूचनाको हकमा पहुँच किन कम भयो भन्ने यस लेखको उद्देश्यतर्फ हेर्दा जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा महिला सूचनाको हकबाट बञ्चित भएमा सूचनाको हकको औचित्यतामा माथि नै प्रश्न उठ्छ । तसर्थ, सबैलाई यस विषयमा जानकारी बनाउनुपर्छ । म नेपाली नागरिक हुँ, सूचनाको हक मेरो हक हो, यसको उपयोग गरेर मैले सरकार र सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउनुपर्छ भन्ने भावनाको विकास गराउनुपर्छ । सूचनाको हकको पहुँच बढाउनुपर्छ भन्नेतर्फ राज्यको सक्रियता बढनु खुशीको कुरा हो । सूचनाको हकमा महिला सहभागिता हुँदा महिलाको सूचनामा पहुँच अभिवृद्धि हुँदा, विद्यमान नीति, ऐन, कानून कार्यान्वयनको जानकारी प्राप्त गर्दा सरकारी निकायमा भएका र हुने काम-कारबाहीको उपयोग जान्दा वास्तवमा यो विषयले राज्यको समृद्धि, सुशासन र विकासमा टेवा पुग्छ ।

गरिबी, अशिक्षा र भौगोलिक विकटतालागायत असुविधाका कारण पछि परेका महिलामात्रै होइन, शिक्षित, धनी र शहरिया महिला/पुरुषले पनि सूचनाको हक के को ? किन चाहिन्छ ? यसको उपयोग कसरी गर्ने र यसको महत्व के छ ? भन्ने थाहा पाएका छैनन् । के-कस्ता सुविधा राज्यले दिएको छ ? समाज र परिवारबाट मैले के सुविधा पाउँछु ? भन्ने कुरा पनि थाहा छैन । कुनै पनि विषयमा जान्नु र नजान्नु, थाहा पाउनु र नपाउनुले मानिसको सिङ्गो जीवनमा ठूलो परक पर्छ । स-साना विषयदेखि ठूला विषयहरूमा राज्यले महिलाका लागि मात्र छुट्टै सुविधाहरू प्रदान गरेको छ । उद्यमशीलता, पारिश्रमिक, उद्योग दर्ता र खारेजी प्रक्रिया, नवीकरण कर्जा, रजिष्ट्रेशन दस्तुरमा छुट, एकल महिलाका सुविधा, सुत्केरी भत्ता, घरेलु हिसा हुँदा, जवरजस्ती करणीमा पर्दा, बेचबिखनमा पर्दा

के-कस्ता सुविधा छन् ? कानुनी व्यवस्था के छ ? छात्रवृत्ति व्यवस्था, स्वास्थ्य र शिक्षामा के सुविधा छन् ? वैदेशिक रोजगारीमा जाने महिलालाई प्राप्त विशेषाधिकार र समस्यामा पर्दा प्राप्त गर्ने सेवाबारे कानुनी उपचार के छन् ? पैतृक सम्पत्ति र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था के छ ? थाहा पाउनुपर्छ ।

राज्यले राजनीतिमा पनि महिलालाई सबै क्षेत्रमा ३३% सहभागी गराउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ । हाम्रो देशको कुल जनसङ्ख्या २,९९,९२,४८० मा महिला ९,४९,०९,९६९ र पुरुष ९,४९,९९,३९९ छन् । अर्थात् पुरुषभन्दा महिला ७ लाख ८ सय पचासीले बढी छन् । देशको सम्पूर्ण साक्षरता सङ्ख्या ७६ प्रतिशतमा महिला ४३% र पुरुष ५७% छन् । यसबाट पनि महिलाको चेतनाको अवस्था स्पष्ट हुन्छ । साक्षरता प्रतिशतलाई अत्यन्तै कम भन्न नमिल्ला तर साक्षरहरूले यस्ता विषय कति बुझेका छन् र प्रयोगमा कति ल्याउँछन् भन्ने कुरा मुख्य हो । त्यसमा पनि उच्च शिक्षा कतिसँग छ भन्ने कुराले देशमा र समाजमा साथै उच्च तहसम्म गएर काम गर्न पाउने, नपाउने कुरामा फरक पर्दछ । स्वाभाविक रूपमा यो अवस्था भएपछि सूचनाको बुझाइ र पहुँचमा पनि पुरुषभन्दा महिला कम छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । विधिवत् रूपमा आयोगले काम सुरु गरेको आयोग स्थापना भएपछि हो । आर्थिक वर्ष ०७७/७८ मा आयोगमा सूचना नपाएर आएको जम्मा पुनरावेदनको सङ्ख्या ७ सय ५३ मध्ये महिला मागकर्ताको सङ्ख्या ९७ जना रहेको छ । सङ्ख्यात्मक हिसाबले महिलाले मागेको सूचनाको सङ्ख्या ४ सय ८६ छन् भने पुरुषले माग गरेको उजुरीको सङ्ख्या २ सय ६७ रहेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएको जम्मा महिलाले गरेको उजुरीको सङ्ख्यामा एक जनाले धेरै उजुरी गरेका छन् । सङ्ख्यात्मक हिसाबले हेर्दा उजुरी गर्ने महिलाको सङ्ख्या बढी नै देखिन्छ तर मागकर्ताको सङ्ख्या अत्यन्तै कम रहेको छ । यो तथ्याङ्कलाई हेर्दा आयोग स्थापना कालदेखिको अवधिमा पुरुष मागकर्ताको सङ्ख्या पनि कमी नै छ । यसरी सूचना मागकर्ताको सङ्ख्या बढाउन जोड गर्ने अवस्थामा महिला मागकर्तालाई प्रोत्साहित गर्ने साथै सूचनाको हकको महत्व र उपादेयता बढाउन राज्यले विशेष पहल गर्न लाग्नुपर्ने देखिन्छ ।

सूचनाको हकको प्रयोगमा महिला सहभागिता बढाउन सके आफूमा विशेषज्ञताको विकासका साथै निर्णय लिन सक्ने क्षमताको विकास पनि हुन्छ । सूचनाको हक मौलिक हक हो । यो संविधानमा व्यवस्थित छ । यो हाम्रो अधिकार हो । यसको प्रयोगले हामी सामाजमा ठगिनु पर्दैन भन्ने कुराले मात्रै पनि महिलाहरूको जीवनमा ठूलो

सकारात्मक प्रभाव पाछै । यसै विषयलाई ध्यानमा राखी आयोगले महिलाहरूसँगमात्र पनि अन्तरक्रिया, गोष्ठी र भेलाहरू गर्ने गरेको छ । आयोगमा स्रोत र साधनको कमी छ । बजेटको अवस्था कमी छ । यसो भनेर सरकार उम्कन पाउँदैन । स्रोत-साधन थपेर पनि अन्तरक्रिया र छलफलका कार्यक्रम बढाउनुपर्ने देखिन्छ ।

सूचनाको हकको पहुँचमा महिलाको चुनौती

- ◆ अशिक्षा, गरिबी र अभावको कारणले संविधान र कानूनले प्रदान गरेका महिलाहरूले प्राप्त गरेका अधिकारबारे जानकारी नहुनु र व्यावहारिक जीवनमा कार्यन्वयन नहुनु ।
- ◆ सूचनाको हकको प्रचार र प्रसार गर्ने संस्थागत संरचनाको कमी हुनु ।
- ◆ ग्रामीण क्षेत्रमा सूचनाको हकबारे जानकारी गराउने संस्थागत व्यवस्थाको अभाव ।
- ◆ सूचनाको हकको प्रचार, प्रसारका लागि सामाजिक सञ्जाल, सञ्चारमाध्यमहरूको योजनाबद्ध परिचालन हुन नसक्नु ।
- ◆ संवैधानिक र कानुनी रूपमा समान भए पनि व्यवहारमा महिलाहरूलाई सामाजिक कामको नेतृत्वदायी जिम्मेवारी प्राप्त नहुने कारणले सूचनाको हकबारे पनि जानकारी लिन बञ्चित हुनु ।

सूचनाको पहुँचले प्रदान गर्ने अवसरहरू

- ◆ संविधान र कानूनले लैङ्गिक समानता प्रदान गरेका कारणले महिलाहरूको लागि आफ्नो व्यक्तित्व विकासको असीमित अवसरको ढोका खोलिएको ।
- ◆ सामाजिक जीवनका सबै क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता बढाउन विशेष संरक्षणको व्यवस्था गरिएकोले तीब्र गतिमा नेतृत्व प्राप्त गर्न सक्ने बाटो खुलेको ।
- ◆ कम योगदान र जोखिममा राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाहरूले जिम्मेवारी प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण बनेको ।
- ◆ महिला सहभागिताबिना देशको विकास र समाज विकासमा प्रतिकूल असर पर्छ भन्ने सामाजिक चेतना अभिवृद्धि हुनुले महिला सहभागिताका लागि सकारात्मक वातावरण बनेको ।
- ◆ राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिमध्ये एक महिला, सभामुख वा उपसभामुखमध्ये एक महिला, नगर प्रमुख वा उपप्रमुखमध्ये एक महिला, गाउँपालिका अध्यक्ष वा उपाध्यक्षमध्ये एक महिला, जिल्ला समन्वय समितिमा प्रमुख वा उपप्रमुखमध्ये एक महिला, विभिन्न संवैधानिक तथा कानुनी आयोगहरूमा महिलाहरूको अनिवार्य सहभागिता, निजामति सेवामा ३३ प्रतिशत, सैनिक सेवामा २० प्रतिशत, नेपाल प्रहरीमा २० प्रतिशत, सशस्त्र प्रहरीमा २० प्रतिशत, शिक्षा सेवा

क्षेत्रमा ३३ प्रतिशत, हरेक राजनीतिक दलको केन्द्रमा महिलाहरूको व्यक्तित्व विकासमा ढोका चौतर्फी खुलेको अवस्था छ ।

सुभाव

- ◆ नेतृत्व तहमा रहेका महिलाहरूले सूचनाको हकको बारेमा योजनाबद्ध अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- ◆ राज्यका हरेक निकायमा निर्वाचित महिलाहरूले सूचनाको हकबारे आफू आबद्ध निकायमा नीतिगत निर्णय गराई प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने र गराउने ।
- ◆ महिलाहरूको संगठित योजनाबाट सञ्चारमाध्यमहरू तथा सामाजिक सञ्जालहरूको उपयोग गरी सूचनाका हकबारे व्यापक प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने ।
- ◆ राज्यका विभिन्न अङ्ग र निकायको उच्च तहमा रहेका महिलाहरूको सञ्जाल गठन गरेर नियमितरूपमा सभा, गोष्ठी, अन्तरक्रिया र प्रशिक्षणका माध्यमबाट सूचनाको हकबारेमा महिलालाई विशेष जानकारी गराउने ।
- ◆ सूचनाको हकको विषयलाई समेटेर आफू कार्यरत रहेको निकायमा नियमित प्रकाशनको व्यवस्था मिलाउने, लेख रचना र अन्तर्वार्ताहरू प्रकाशन गर्ने ।
- ◆ ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरूलाई सरल भाषा र प्रविधिको प्रयोग गरी सूचनाको हकसम्बन्धी जानकारी गराउने तथा सूचनाको हक र हाम्रो दायित्व शीर्षकको विशेष अभियान सञ्चालन गर्ने ।
- ◆ सबै जानौं, सबैले बुझौं, सबैले हकको उपभोग गरौं नामक एक विशेष अभियानको योजना बनाएर देशव्यापी प्रचार अभियान सञ्चालन गर्ने र यस अभियानको नेतृत्व महिलाहरूले नै गर्ने ।
- ◆ महिलाकेन्द्रित सूचनाको हकसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ◆ सूचनाको हकसम्बन्धी प्रत्येक कार्यक्रममा महिला सहभागिता अनिवार्य गर्नुपर्ने ।

सूचना कुनै पनि विषयको जानकारी हो । ज्ञानको स्रोत पनि हो । सूचना सत्य र सही हुनुपर्छ । सूचना बेगलाबेगलै हुन्छन् । सही सूचनाबिना मानिसले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न सक्दैनन् । यो विषय जनसरोकारसँग गाँसिएको हुन्छ । सूचनाको हक जनताको सुसूचित हुन पाउने मौलिक अधिकारको विषय हो । तसर्थ, सम्पूर्ण महिला र सम्पूर्ण पुरुषहरूलाई यस विषयमा पूर्ण जानकारी गराई सूचनाको हकको प्रयोग गर्न सक्ने बनाउनु हामी सबैको दायित्व र कर्तव्य हो । त्यसमा नेपाली महिलाहरूलाई अभि सशक्त बनाउन सके राज्यका हरेक काम र दायित्वप्रति बफादार रहन मद्दत पुग्नेछ ।

लोकतन्त्र र पारदर्शिताको संस्कृति

♦ काशीराज दाहाल*

जनताले आफ्नो अनुकूल राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने राजनीतिक प्रणाली लोकतन्त्र हो । लोकतन्त्रमा जनता सर्वोच्च शक्तिको रूपमा रहन्छ । लोकतन्त्रमा शासन जनताको सहभागितामा हुने, सबै नागरिकको समान मत हुने, राज्यका निर्णयहरू जनताको मतका आधारमा हुने, समझदारी र सहमतिको आधारमा काम हुनेजस्ता कारण लोकतन्त्र मानव मर्यादालाई सम्मान गर्ने उत्कृष्ट राजनीतिक प्रणालीको रूपमा रहेको छ । लोकतन्त्रमा राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने निकाय र पदाधिकारीहरूले अधिकारको दुरुपयोग गर्न र स्वेच्छाचारी बन्न नदिन शक्ति सन्तुलन र नियन्त्रणको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । यसको दुरुपयोग भएमा लोकतन्त्र खतरामा पर्न सक्दछ ।

मानव इतिहासको विकासका क्रममा विभिन्न स्वरूपका शासन प्रणालीहरूको प्रयोग हुँदै आएको देखिए पनि आधुनिक विश्वले लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्था नै सर्वोत्कृष्ट राजनीतिक प्रणाली मानेको छ । विश्वका धेरै मुलुकहरूले बीसौं शताब्दीदेखि

परम्परागत स्वरूपको राज्यप्रणालीको पुनरावलोकन गरी लोकतान्त्रिक शासनको अभ्यासमा रूपान्तरण भएका छन् । त्यसमा पनि लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक स्वरूपको शासन प्रणालीको विस्तार भएको छ । 'गणतन्त्रवाद' त्यस्तो राजनीतिक विचारधारा हो, जसले राज्यशक्ति जनताबाट प्राप्त गरी राष्ट्रप्रमुख जनताबाटै छानी जनताप्रति नै उत्तरदायी हुने मान्यता राख्दछ । बंशानुगत प्रणालीलाई विस्थापित गरी जनताको सर्वोच्चता कायम गर्ने राजतन्त्रवादविरुद्धको राजनीतिक व्यवस्था लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मकवाद हो । आधुनिक विश्वमा लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मकवादको प्रभाव वढ्नुका मुख्य कारणमा केन्द्रीकृत राजतन्त्र, बंशानुगत कुलीनतन्त्र र थोरै व्यक्तिको कब्जामा रहेको निरङ्कुशतन्त्रजस्ता व्यवस्थाले जनतामा पुऱ्याएको थियोमियो र शोषणको परिणाम जनताको विद्रोह र आन्दोलनबाट त्यस्तो व्यवस्था समाप्त भई त्यस्तो शासनव्यवस्थाले वैद्यता गुमाउन पुग्यो ।

लोकतन्त्र उत्कृष्ट राजनीतिक प्रणाली हुँदाहुँदै पनि कतिपय नवोदित लोकतान्त्रिक मुलुकहरूमा लोकतन्त्र खतरामुक्त हुन सकेको छैन । परिपक्व राजनीतिक संस्कृति र लोकतान्त्रिक संस्कारको विकास भइनसकेको समाजमा लोकतन्त्र संस्थागत हुन सकिरहेको छैन । त्यस्ता मुलुकहरूमा संविधान लोकतान्त्रिक भएर पनि अभ्यास अलोकतान्त्रिक हुँदा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाले अनेकौं समस्या र चुनौतिहरू भेल्लु परेको छ । खासगरी त्यस्तो समाजमा कमजोर लोकतान्त्रिक परम्परा र संस्कृति हुने कारण राज्यको कार्यकारिणी प्रमुखले विधायिका, न्यायपालिकालगायत महत्वपूर्ण राज्यका निकायहरूलाई कार्यकारिणीको प्रभावमा राख्न खोज्ने प्रवृत्ति, जनतालाई सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्नु पर्ने सार्वजनिक प्रशासनको कार्यसम्पादन कमजोर हुनु, भ्रष्टाचार र अनियमितताले सेवा प्रवाह चुस्त र प्रभावकारी हुन नसकी अख्तियारको दुरुपयोग गर्ने स्थिति हुनु, राजनीतिक दलहरूको अस्वच्छ क्रियाकलाप र कमजोर आन्तरिक संगठन, दलभित्र लोकतान्त्रिक प्रक्रिया अवलम्बन नगर्ने प्रवृत्ति, व्यापारीसँगको गलत किसिमको गठजोडले शासकीय निर्णयहरूमा गलत नीति र कानूनहरू निर्माण गर्ने कार्य, समाजभित्रका विविधतालाई व्यवस्थापन गर्न कुशलताको अभावले द्वन्द्वहरू सिर्जना भइरहनु, लैङ्गिकताको अवधारणालाई मूलप्रवाहीकरण गर्न नसक्नु, निजी क्षेत्र सरकारको अस्थिर नीतिले लगानी गर्न उत्साहित नहुनु, राज्यको काम कारवाहीप्रतिजनताको उत्साहजनक सहभागिताको कमीले सरकारी कामकारवाहीमा परदर्शिताको अभाव रहनुजस्ता कारणले लोकतन्त्र

* वरिष्ठ संविधानविद्, प्रशासनविज्ञ र सञ्चार कानूनका ज्ञाता हुनुहुन्छ ।

संकटमा पर्ने गरेको अवस्था देखिन्छ ।

राजनीतिक व्यवस्थालाई जनताले संस्कृतिको रूपमा आत्मसात् गर्न त्यस्तो राजनीतिक व्यवस्थाले जनतालाई लाभ र प्रतिफल दिन सक्नुपर्दछ । राज्यले जनताको चाहना र आकाङ्क्षा अनुसार विकास र समृद्धि प्रदान गर्नुपर्दछ । जनताको जीवनस्तर नउठेसम्म विकास भएको मान्न सकिन्न । जनताको सहभागिताबाट भएको विकास नै दिगो हुन्छ । आधुनिक विश्वले संविधानवादको सिद्धान्तबमोजिम जनतालाई राज्यतिको स्रोत मानी सरकारको अधिकारलाई सीमित गरेको अवधारणालाई स्वीकार गरेको भए पनि संविधानवादलाई पालना गर्ने संस्कृतिभन्दा संविधान मिच्ने प्रवृत्तिले संवैधानिक लोकतन्त्र जोखिममा पर्दछ । लोकतान्त्रिक संविधानले निर्दिष्ट गरेको लक्ष्य पूरा गर्न राज्यव्यवस्था सक्षम भएन भने लोकतन्त्र ऋणात्मक वन्न पुग्दछ । लोकतन्त्र ऋणात्मक हुनु भनेको लोकतान्त्रिक निकाय र संरचनाहरूले लोकतान्त्रिक सिद्धान्त, मूल्यमान्यता, विधिको शासन, संविधानको सर्वोच्चता, मानव अधिकारका आधार भूत सिद्धान्तहरूको पालना गरी कार्य गर्न असफल हुनु हो । आज विश्वका केही मुलुकहरू असफल भएका छन् । केही असफल हुने क्रममा रहेका छन् । जुन मुलुकमा शासन गर्ने व्यक्तिहरूमा निहित स्वार्थका कारण राज्यशक्तिको चरम दुरुपयोग गर्ने गरेका कारण विधिको शासन खलबलिएको, आर्थिक विशृङ्खलता, कमजोर सुरक्षा व्यवस्था, खस्कँदो राज्यप्रतिको बफादारिता, बढ्दो भ्रष्टाचार र अनियमितता, व्यापक रूपमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन, राज्यको स्रोतसाधनमाथि सीमित व्यक्तिको पहुँच र त्यसको अनुचित दोहनजस्ता स्थितिका कारण राज्यहरू असफल हुन पुग्दछन् । यस्तो अवस्थामा राज्यको आन्तरिक शक्ति र क्षमता कमजोर भई वाह्य चलखेलले मुलुकको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा नै असर पुग्ने क्रियाकलाप हुन पुग्दछ ।

लोकतन्त्रको स्थायित्वका लागि लोकतन्त्रका लाभहरू आमजनतामा न्यायोचित किसिमले वितरण गर्न राजनीतिक शक्तिहरू एवम् राज्य सञ्चालन गर्नेहरू सक्रियपूर्वक लाग्नु पर्दछ । संवैधानिक चाहना र आकाङ्क्षालाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्न नैतिक मूल्य-मान्यताको पालना त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा सरकारको गठन गणितीय मतका आधारमा हुने भए पनि शासनको वैद्यता र सरकारको सफलता जनताको विश्वासमा निर्भर गर्दछ ।

लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा नैतिकता र वैद्यता गुमाएको सरकारले गणितको आधारमा मात्र शासन गर्न सक्दैन । गरिबी नै विकास र समृद्धिको मुख्य समस्या हो । गरिबीसँगै अशिक्षा बढ्ने, अशिक्षासँगै बेरोजगारी सिर्जना हुने र बेरोजगारीकै कारण समाजमा आर्थिक- सामाजिक असमानताको दूरी बढ्ने भएकाले राज्यले अशिक्षा, गरिबी, असमानता, शोषणको अन्त्य गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्न सक्षम भएमा नै लोकतन्त्र जीवन्त बन्दछ । लोकतन्त्रले सामन्तवादलाई अन्त्य गरी समानता, स्वतन्त्रता र अवसरको सुनिश्चितता गर्ने भए पनि लोकतन्त्र संस्थागत नभएको समाजमा नवसामन्तवाद र भ्रष्टाचारवादको स्थिति सिर्जना भई त्यसले लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई मूर्च्छित बनाउन पुग्दछ । भ्रष्टाचाररूपी भाइरसलाई निवारण गर्न नसकेसम्म लोकतान्त्रिक व्यवस्थाले आमनागरिकलाई प्रतिफल दिन सक्दैन । जसको परिणाम समाज द्वन्द्वको भुँवरीमा परिरहन्छ ।

संवैधानिक लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा संविधानको सर्वोच्चता हुने र संविधानसिर्जित निकाय र पदाधिकारीहरूले संविधानले निर्दिष्ट गरेको लक्ष्य प्राप्तमा समर्पित भई कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । संविधान निर्माण गर्ने शक्ति र त्यसलाई पालना गर्ने शक्तिले संविधानलाई विश्वास र अपनत्वको पवित्रम् दस्तावेजको रूपमा आस्थापूर्वक ग्रहण गरी सोहीअनुरूप प्रयोग गर्नु पर्दछ । लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताको संरक्षण र सम्बर्द्धनका निम्ति संविधानसिर्जित लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको सुदृढीकरण र सवलीकरण त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ । संवैधानिक आकाङ्क्षालाई पूरा गर्न सक्ने क्षमता नभएको राज्यसंयन्त्र भएमा त्यसले संविधानको उद्देश्य पूरा गर्न सक्दैन । संविधानप्रति समर्पणभाव राखेर निष्ठापूर्वक पालना गर्ने संवैधानिक संस्कृतिको विकासबाट नै संवैधानिक व्यवस्थाले गतिशीलता प्राप्त गर्न सक्दछ । संविधानको प्रयोगमा संवैधानिक नैतिकताको पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । संवैधानिक नैतिकताले संविधानले आत्मसात् गरेका मूल्यमान्यता, दर्शन, विचारधारा प्रतिकूलका कामकारवाही मान्य हुँदैनन् भन्ने मान्यता राख्दछ । संवैधानिक नैतिकताको अवधारणाले संविधानको सर्वोच्चतालाई आत्मसात् गरी संवैधानिक मूल्यमान्यताभिन्न रही काम गर्न निर्देश गर्दछ । संवैधानिक नैतिकताको प्रतिकूल गरिने व्यवहारले संवैधानिक लोकतन्त्र सङ्कटमा पर्दछ । राज्यका निकाय र पदाधिकारीहरूले गरेका कामकारवाही स्वच्छ, न्यायपूर्ण, विवेकसम्मत, जवाफदेहीपूर्ण र पारदर्शी किसिमले निर्वाह गर्नका लागि संवैधानिक सिद्धान्त, विधिको शासन र संवैधानिक नैतिकताको मान्यताले निर्देश गर्दछ । शासकीय

वैद्यताका निम्ति संवैधानिक सिद्धान्तहरूको प्रयोग र पालना आवश्यक छ । शासकीय संस्कार, शैली र संवैधानिक संस्कृतिमा नै लोकतान्त्रिक प्रणालीको भविष्य निर्भर गर्दछ । राज्यका कामकारवाहीले वैद्यता प्राप्त गर्न त्यस्तो कामकारवाही स्वच्छ, निष्पक्ष, तार्किक, औचित्यपूर्ण, वस्तुनिष्ठ र न्यायशील हुनु पर्दछ । यिनै सिद्धान्तहरूलाई पालना गरी कार्य गरेमा नै समाजमा शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि प्राप्त हुन सक्दछ ।

नेपालमा राष्ट्रहित, लोकतन्त्र र अग्रगामी परिवर्तनका लागि नेपाली जनताले पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक जनआन्दोलन, सशस्त्र सङ्घर्ष, त्याग र बलिदानको परिणाम लोकतान्त्रिक राज्यव्यवस्था स्थापना भएको भए पनि संवैधानिक सिद्धान्त, संवैधानिक नैतिकता, विधिको पालना र मानव अधिकारको मान्यताअनुरूप राज्यप्रणालीलाई सञ्चालन गर्न नसक्दा अझ पनि राजनीतिक अस्थिरता र लोकतान्त्रिक संक्रमण कायमै छ । नेपालको संविधानले प्रतिष्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका, कानुनी राज्यलगायतका लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई आत्मसात् गरी समृद्ध राज्य निर्माण गर्ने उद्देश्य राखेको छ । नेपालले विगतमा ६ वटा संविधान बदलिसकेको छ । संविधानलाई गतिशील र जीवन्त बनाउन संविधानलाई मान्ने र सोही अनुरूपको आचरण गर्ने बानि नबसालेसम्म मुलुक सधैं संविधान निर्माणको प्रयोगशाला बनिरहने अवस्था रहिरहन्छ । संविधानको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट नै संवैधानिक आकाङ्क्षा पूरा हुन सक्ने भएकाले संवैधानिक लोकतन्त्रलाई सफल बनाउन लोकतान्त्रिक अधिकारको प्रचलन, सामाजिक न्यायको सुनिश्चितता, आर्थिक विकास, गरिबी निवारण, नागरिक सशक्तीकरणजस्ता कुराहरू लागु गर्नेतर्फ राज्यव्यवस्था उन्मुख हुनु पर्दछ । कुनै पनि मुलुकको संवैधानिक व्यवस्थालाई संवैधानिक संस्कृतिको रूपमा ग्रहण गरी त्यसलाई समाजले आफ्नो जीवनपद्धति बनाउन संविधानप्रति जनताको अपनत्व, जनताको जीवनस्तरमा सुधार र संवैधानिक नैतिकताको सीमाभित्र रही कार्य गर्ने संस्कारको विकास आवश्यक हुन्छ । नेपालको संविधानबमोजिम निर्वाचनबाट गठन भएको अत्यधिक बहुमतको सरकारसमेत सफल नभई अदालतकै परीक्षणबाट हट्नु पर्ने अवस्था देखिएको सन्दर्भमा लोकतान्त्रिक मान्यता र संवैधानिक नैतिकताको कसीमा

सरकारले काम गरी सुशासन कायम गर्न नसकेको अवस्था देखिनुले संविधान पालना गर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने कुरामा राजनीतिक शक्तिहरू कमजोर रहेको स्थिति देखिन्छ । यस्ता कुराहरूलाई ध्यान दिई सुशासनको अनुभूति दिलाउने गरी कार्य गर्न राज्यव्यवस्था प्रभावकारी हुनु आवश्यक छ ।

संवैधानिक लोकतन्त्रलाई जीवन्त राख्न आवश्यक पर्ने विभिन्न तत्वहरूमध्ये राज्यका कामकारवाहीमा खुलापन र पारदर्शिता महत्वपूर्ण कुरा हो । राज्यको कामकारवाहीमा खुलापन र पारदर्शिताले राज्यका निकाय र पदाधिकारीलाई जिम्मेवार बनाउँदछ । नागरिकले राज्यका कामकारवाही र आफ्ना जनप्रतिनिधिका क्रियाकलापलाई परीक्षण र मूल्याङ्कन गर्ने आधारहरू प्राप्त गर्दछन् । यही मान्यताका कारण लोकतन्त्रलाई सजीव बनाई राख्न आधुनिक लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले 'खुला सरकार' को अवधारणालाई आत्मसात् गरेका छन् । 'खुला सरकार'को अवधारणा भनेको राज्यका कामकारवाहीमा अस्वच्छता, अस्पष्टता र अपारदर्शिताको अभाव हुनु हो । अर्थात् राज्यका क्रियाकलापहरू खुला, पारदर्शी र सूचनामा जनताको पहुँच हुनु खुला सरकारको अवधारणा हो । पारदर्शिता र खुलापन सुशासनको पूर्वशर्त हो । गोप्य कार्यशैलीले लोकतन्त्रलाई सजीव बनाउँदैन । अँध्यारो कोठामा बसी बन्द शैलीले राज्यका निर्णयहरू हुने कार्यले लोकतन्त्र जीवन्त हुँदैन । यही कारण पनि पारदर्शितालाई लोकतन्त्रको पूर्वशर्त मानिएको हो । पारदर्शिताले सार्वजनिक पदाधिकारीलाई जिम्मेवारीको बोध गराउँदछ, जसले जवाफदेही वहन गर्न सम्बन्धित निर्णयकर्तालाई बाध्य बनाउँदछ । जसको परिणाम भ्रष्टाचार र अनियमितता नियन्त्रण हुन्छ, प्रशासनलाई स्वच्छ र सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउँदछ । पारदर्शिताका कारण शासनव्यवस्थाप्रति जनतालाई विश्वास जगाउँदछ । यसले स्वेच्छाचारी र निरङ्कुश व्यवहारलाई रोक्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । समग्रतामा पारदर्शिताले सुशासन कायम गर्न मद्दत गर्दछ ।

लोकतन्त्रको अक्सिजन सूचना हो । सूचना नै शक्ति हो । सूचनाको अभावमा नागरिकको सशक्तीकरण हुँदैन । सूचनाले लोकतन्त्रलाई रक्तसञ्चार गर्दछ । सूचनाले जनमत निर्माण गर्दछ । स्वच्छ जनमतले नै लोकतन्त्रलाई जीवन्त बनाइराख्दछ । सूचनाकै आधारमा राजनीतिक र आर्थिक प्रक्रियामा जनताको

सहभागिता रहन्छ । सूचनाको प्रयोगबाट नै सूचनाको महत्त्व, आवश्यकता र औचित्य पुष्टि हुन्छ । सूचनामा नागरिकको सहज पहुँचले सुशासन कायम गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । सूचनामा नागरिकको पहुँचले पारदर्शिता कायम गर्न मद्दत गर्दछ । पारदर्शिताले राज्य संयन्त्रका पदाधिकारीलाई अनुशासित, इमान्दार र जनउत्तरदायी बन्न बाध्य गराउँदछ । सूचनामा नागरिकको पहुँचले राज्यको स्रोतसाधनको बाँडफाँड न्यायोचित रूपमा गर्न लगाउँदछ । यसरी पारदर्शिताले अनियमितता, भ्रष्टाचार, विकृति र विसंगति रोक्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।

लेकतन्त्रलाई गतिशील र जीवन्त बनाइराख्न पारदर्शिताको संस्कृतिले महत्त्वपूर्ण भूमिका राख्ने कारण 'खुला सरकार'को अवधारणालाई लागु गर्न राज्यव्यवस्था उदार भई सूचना प्रवाह गर्न सक्रिय हुनुपर्दछ । 'खुला सरकार'को सिद्धान्तले पारदर्शिता, जवाफदेहिता, सहभागिता, सहकार्य, समावेशीजस्ता व्यवस्थालाई आत्मसात् गरी जनताप्रति उत्तरदायी हुने प्रणालीको विकास गर्दछ । यही अवधारणालाई आत्मसात् गरी आज विश्वका करिब १२० भन्दा बढी मुलुकहरूले सूचनाको हकलाई संवैधानिक र कानुनी संरक्षण प्रदान गरेका छन् । सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको सुदृढीकरण गर्ने शक्तिशाली औजार मानिन्छ । यस्तै सुशासन कायम गर्ने महत्त्वपूर्ण माध्यम र राज्यको कामकारवाहीमा जनताको सहभागिता बढाउने सशक्त आधारको रूपमा सूचनाको हकलाई लिइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ भन्दा पहिले सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक प्रत्याभूति थिएन । २०४६ सालको जनान्दोलनको परिणाम जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले राज्य प्रणालीलाई जनताप्रति जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन नागरिकलाई सूचनाको हकको सुनिश्चितता गरेको पृष्ठभूमिमा अन्तरिम संविधानको व्यवस्था र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र न्यायपालिकाबाट विभिन्न मुद्दामा गरिएका निर्णय र निर्देशनहरूले खुला सरकारको अवधारणा लागु गर्नुपर्ने जिम्मेवारी र दायित्व सार्वजनिक निकायमा रहेको छ । यसलाई नेपालको अहिलेको संविधानले पनि निरन्तरता प्रदान गरेको छ । संविधान र कानुनले सूचना प्रवाह गर्ने र पारदर्शिता कायम गर्ने दायित्व सार्वजनिक निकायहरूलाई तोकेको भए पनि परम्परागत किसिमको संस्कार कायमै रहेको समाजमा सक्रिय रूपमा सूचना प्रवाह गर्ने संस्कृतिभन्दा सूचना प्रवाह गर्न अनुदार हुने अवस्थाले सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका सम्बन्धमा विभिन्न चुनौतीहरू रहिरहेकै अवस्था छ । लोकतन्त्रलाई गतिशील बनाउन पारदर्शिताको संस्कृतिको विकास

गर्न राज्यसंयन्त्रहरू बढी सक्रिय हुन आवश्यक छ ।

आजको विश्वमा जलवायु परिवर्तनले पारेको प्रभावले सिर्जना गरेका समस्या र चुनौतीहरू, माहामारीको समस्या, आतंकवाद, गरिबी, बेरोजगारी, बसाइँ सराई, आप्रवासन, मानवअधिकारको उल्लङ्घन, लैङ्गिक विभेद, संगठित अपराध, साइबर कसुर, आर्थिक सामाजिक असमानताजस्ता स्थितिले विश्वका धेरै मुलुकहरू समस्याबाट घेरिएका छन् । त्यस्मा पनि कोभिड- १९ को विश्वव्यापी असर ९० प्रतिशतभन्दा बढी विश्वको भूभागमा बन्दाबन्दीको समस्याले मानव जीवन नै काष्टप्रद बन्न पुगेको छ । यस्तो अवस्थामा विकासोन्मुख मुलुकहरूले भन् धेरै समस्या र चुनौती भेल्लु परेको छ । कोभिड- १९ को कारण आर्थिक सङ्कट र बेरोजगारीको समस्या, स्वास्थ्य प्रणालीको क्षमतामा चुनौती, शैक्षिक क्षेत्र अस्तव्यस्त, सुरक्षा व्यवस्था र सीमा व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र चुनौतीहरूजस्ता विभिन्न समस्या र चुनौतीलाई समाधान गर्न सरकार सक्षम बन्न नसक्दा सरकारप्रतिको विश्वासमा क्षयीकरण भइरहेको छ । नेपालकै सन्दर्भमा कोभिड- १९ को व्यवस्थापनका निम्ति औषधी खरीद, खोपको व्यवस्थापनजस्ता कतिपय विषयहरूमा पारदर्शिता नभएको, अनियमितता र भ्रष्टाचार भएको भन्ने प्रश्नहरू प्रारम्भदेखि नै उठिरहेको अवस्था छ । महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन (२०७७-०७८) ले समेत राज्यका संयन्त्रहरूबाट भएको आर्थिक अनुशासनको उल्लङ्घन, अनियमितता, बेरुजुको स्थिति हेर्दा विधिको शासन प्रतिकूलका क्रियाकलाप बढ्दै गएको अवस्था छ । यस्तो स्थिति हुनु लोकतन्त्रको विकास र सुशासनको निम्ति सुखद होइन । यसैले लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र सुशासनको निम्ति पारदर्शिताको संस्कृतिको विकास आवश्यक छ । सार्वजनिक र राष्ट्रहितविरुद्ध निहित व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्ति गर्ने उद्देश्यले नीति बनाउने, कानुन निर्माण गर्ने, प्रशासन सञ्चालन गर्नेजस्ता भ्रष्ट व्यवहार भयो भने संवैधानिक लोकतन्त्र जीवन्त हुँदैन । यस्तो अवस्थामा संविधानद्वारा सिर्जित निकायहरू र सरकारप्रति नै जनताको विश्वास रहन्न । मुलुकमा सुशासन भएन भने जतिसुकै लोकतान्त्रिक संविधान भए पनि शासन गर्ने वैद्यता गुम्न सक्दछ । यसैले राज्यव्यवस्था जिम्मेवार र जवाफदेही बनी पारदर्शिताको संस्कृतिको विकासद्वारा संवैधानिक लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्न निष्ठापूर्वक लाग्नुमा नै लोकतन्त्रको भविष्य निर्भर गर्दछ ।

सूचनाको हक : लोकतन्त्रको प्राणवायु

◆ कृष्णहरि बास्कोटा*

विश्वमा सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको प्राणवायु मानिन्छ । नागरिकको सूचनाको हक सन् १७६६ मा कानून जारी भएर स्वीडेनबाट आरम्भ भएको मानिन्छ । त्यसपछि सन् १९५१ मा फिनल्याण्डमा सूचनाको हकसम्बन्धी दोस्रो कानून जारी भयो । यस क्षेत्रमा तेस्रो कानून जारी गर्ने श्रेय संयुक्त राज्य अमेरिकालाई जान्छ । सो मुलुकले सन् १९६६ मा यो कानून जारी गरेको हो । चौथो पटक सन् १९७० मा डेनमार्क र नर्वेले यो कानून जारी गरेका हुन् । नेपालले सन् २००७ मा यो कानून जारी गरेको हो । हाल विश्वका १ सय ३० भन्दा बढी मुलुकमा यो कानून जारी भएको छ ।

सूचनाको हकको दक्षिण एसियामा विकासक्रम हेर्दा पाकिस्तानको पञ्जाव र केपी प्रदेशले सन् २००२ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून जारी गरेको पाइन्छ ।

* पूर्व प्रमुख सूचना आयुक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोग

यसैगरी, भारतमा यो कानून सन् २००५ मा जारी भयो । त्यसपछि सन् २००७ मा नेपालमा र सन् २००९ मा बंगलादेशमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून जारी भएको हो । तत्पश्चात् सन् २०१४ मा अफगानिस्तान र माल्दिभ्समा यो कानून जारी भयो । यसैगरी सन् २०१६ मा यो कानून श्रीलङ्कामा जारी भयो । भुटानमा भने हालसम्म यो कानून जारी भएको छैन । तथापि, सूचनाको हकमा दक्षिण एसिया अग्रणी स्थानमा रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा सूचनाको हकको थालनी जनआन्दोलन- १ पछि निर्मित तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ मा पहिलो पटक सार्वजनिक महत्वको सूचनामा नागरिकको हक स्थापित गरी आरम्भ भएको हो । यसैगरी, जनआन्दोलन- २ को सफलतापछि निर्मित तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २७ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको सूचना माग्ने र पाउने हकको प्रबन्ध गरियो । २०७२ सालमा निर्मित वर्तमान संविधानको धारा २७ मा पनि यही प्रावधानलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

२०६३ सालको संवैधानिक व्यवस्था अनुसार सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भयो । यस ऐनको प्रस्तावनामा राज्यका कामकारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप हुने, सार्वजनिक निकायका कामकारवाही खुला र पारदर्शी हुने, सार्वजनिक निकायका कामकारवाही नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवारीपूर्ण हुने तथा सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आमनागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज तुल्याइने प्रत्याभूति गरिएको छ । यस अतिरिक्त, यस कानूनमा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुने र प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालमा सूचनाको हकको अपवादको सिद्धान्तमा शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तरिष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने, अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने, आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा वौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैकिङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पर्ने, विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सामाजिक सुसम्बन्ध खलल पार्ने र व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीउज्यान्, सम्पत्ति, स्वास्थ्य र सुरक्षामा

खतरा पुऱ्याउने सूचनाहरू अधिकतम् ३० वर्षका लागि संरक्षण गर्न सकिने व्यवस्था छ । अन्य मुलुकसँग तुलना गर्दा यो सूची छोटो छ । यसमा आधारित भई सूचनाको वर्गीकरण हुनु पर्ने काम बाँकी रहेको छ । तर, नागरिकको मौलिक हकका रूपमा रहेको गोपनियताको हकसम्बन्धी कानुन भने जारी भइसकेको छ ।

कानुनबमोजिम नागरिकले सार्वजनिक निकायसँग सूचना माग्ने र पाउने प्रक्रियाअनुरूप सूचना अधिकारीसमक्ष सूचना मागको निवेदन परेपछि तत्कालै सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने कानुनी व्यवस्था छ । साथै, यदि माग भएको सूचना सङ्कलन गर्नु पर्ने भए सूचना अधिकारीले बढीमा १५ दिनभित्र उपलब्ध गराउनु पर्छ । तर जीउज्यानको सुरक्षासम्बन्धी सूचना २४ घण्टाभित्र उपलब्ध गराउनु पर्छ । यसैगरी, सूचना अधिकारीबाट सूचना प्राप्त नभएमा कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी गरी ७ दिनभित्र सूचना प्राप्त हुने र सो पनि नभए राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गरी सूचना प्राप्तिको ग्यारेण्टी हुने कानुनी व्यवस्था छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ अनुसार नागरिकले सूचना माग नगरे पनि सार्वजनिक निकायले ३/३ महिनामा नागरिकहरूको जानकारीका लागि सूचना प्रवाह गर्नु पर्छ । यसलाई स्वतः प्रकाशन भनिन्छ । यस व्यवस्था अनुसार ऐनको दफा ५(३) बमोजिम १३ वटा र नियमावलीको नियम ३ बमोजिम ७ वटा गरी २० शीर्षकमा ३/३ महिनामा आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्छ । यस्तो विवरण (क) साउन-असोज (ख) कार्तिक-पुस (ग) माघ-चैत्र (घ) बैशाख-असारको प्रकाशित गर्न आयोगले आदेश जारी गरेको छ । यस्तो विवरण वेबसाइटमा राख्ने, बुलेटिनमा प्रकाशित गर्ने, सूचना पाटीमा टाँस गर्नेलगायतका विधि अपनाउनु पर्छ । नागरिकले पनि यसरी सार्वजनिक भएको सूचना हासिल गरी सूचना पाउने हकको प्रचलनमा सहभागी हुनुपर्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन अनुसार प्रत्येक सार्वजनिक निकायले जनताले माग गरेको सूचना प्रवाह गर्न सूचना अधिकारीको अनिवार्य व्यवस्था गर्नु पर्छ । यस्तो सूचना अधिकारी कार्यालय प्रमुखपछिको पहिलो वा दोस्रो जेष्ठ कर्मचारी

हुनुपर्छ । कार्यालय प्रमुखलगायतले सूचना अधिकारीलाई नियमितरूपमा सूचना उपलब्ध गराउनु पर्छ र सूचना अधिकारीले प्राप्त सूचना बिनाहिचकिचावट नागरिकलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ ।

कानुनबमोजिम नागरिकले सम्बन्धित निकायबाट सूचना पाउन नसकेमा राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्न पाउने व्यवस्था छ । जस अनुसार, आयोगबाट जारी भएको आदेशसमेत अवज्ञा गर्नेलाई रु. २५ हजारसम्म जरिवाना हुन्छ । नागरिकको मौलिक हकारूपमा रहेको सूचना मागको निवेदन निःशुल्क दर्ता गरी निस्सा दिनु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको दायित्व हो । यस्तो निवेदनमा हुलाक टिकट पनि टाँस गर्नु पर्दैन । साथै, पहिलो १० पृष्ठको सूचना निःशुल्क प्राप्त हुन्छ । तत्पश्चात् प्रतिपृष्ठ रु. ५ दस्तुर लाग्ने कानुनी व्यवस्था छ ।

प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु पर्छ । सूचना प्रवाहमा दक्षता बृद्धि गर्न कर्मचारीलाई तालिम दिनु पर्छ । आफ्नो निकायका सामाग्री राष्ट्रिय भाषाहरूमा तथा आमसञ्चार माध्यमबाट प्रकाशित र प्रसारित गर्नु पर्छ । आफ्नो निकायसम्बन्धी कम्तिमा २० वर्षसम्मका सूचना अद्यावधिक गर्नु पर्छ । सूचनाको वर्गीकरणको पहल गर्नु पर्छ । आफ्नो निकायमा भएका सूचनामध्ये प्रवाह गर्न मिल्ने र नमिल्ने सूचना छुट्याएर राख्नु पर्छ । सूचनादाताको संरक्षण गर्नु पर्छ । सूचना प्रवाह गरेकै आधारमा कसैलाई कारबाही गर्नु हुँदैन । यी सार्वजनिक निकायको दायित्व हुने कानुनी व्यवस्था छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ११ बमोजिम नागरिकको सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउन २०६५ साल बैशाख २२ गते एक स्वतन्त्र सूचना आयोग गठन भयो । सो आयोगको आदेशबमोजिम हाल आमविद्यार्थीले आफ्नो उत्तरपुस्तिका हेर्न पाउने व्यवस्था भएको छ । यसैगरी, आयोगको आदेशपछि लोक सेवा आयोग र शिक्षा सेवा आयोगलगायतको परीक्षामा सम्मिलित प्रतियोगीहरूले पनि आफूले हासिल गरेको अङ्क जान्ने अवसर पाएका छन् । यस अतिरिक्त, आयोगको आदेशपछि लगानी बोर्ड र जीएमआरबीच भएको अपरकर्णाली जलविद्युत आयोजनाको पीडीए सम्झौतामा जनताको पहुँच स्थापित भएको छ । नेपाल र भारत सरकारबीचको पञ्चेश्वर

बहुउद्देश्यीय आयोजनाको विधान पनि जनताले अध्ययन गर्न पाएका छन् । साथै, नेपाल र चीनबीच सम्पन्न चिनियाँ हवाई जहाज खरीद र अनुदानसम्बन्धी सम्झौतापत्रको जानकारी जनतामा पुगेको छ । यसरी आयोगले जनताको सूचना पाउने नैसर्गिक अधिकारको प्रचलनमा महत्वपूर्ण आदेशहरू जारी गरिआएको छ ।

वर्तमान पुस्ता गोप्य कार्यसंस्कृतिमा अभ्यस्त भए पनि भावी पुस्तालाई खुला कार्यसंस्कृतिमा विचरण गराउन राष्ट्रिय सूचना आयोगले अथक प्रयास गरी आएको छ । जसअनुसार, कक्षा ९ को अनिवार्य विषयको पाठ्यक्रममा पहिलो पटक सूचनाको हक विषय समावेश गरिएको छ । यसैगरी कक्षा ६, ७ र ११ को अनिवार्य विषयअन्तर्गत पनि सूचनाको हक विषय समावेश गरिएको छ । यस अतिरिक्त कक्षा ८ को ऐच्छिक विषयमा पनि सूचनाको हक समावेश भई पाठ्यपुस्तक तयार भएको छ । साथै आमशिक्षकका लागि सूचनाको हकको मार्गनिर्देशिका पुस्तक मुद्रित भई वितरण भइरहेको छ । यसबाट भविष्यका दिनमा नागरिकको सूचनाको हक थप प्रभावकारी हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

नेपालको संविधानको धारा २७ र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगबाट निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका १ सय ८० ओटा राजनैतिक दलका प्रमुखहरू, नेपाल सरकारका सबै मन्त्रालय तथा केन्द्रीय निकायका सचिवहरू, नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नर र २ सय ३७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कार्यकारी प्रमुख, बीमा समितिका अध्यक्ष र ४० वटा बीमा कम्पनीका कार्यकारी प्रमुख, ६२ वटा सार्वजनिक संस्थानका महाप्रबन्धक तथा समाज कल्याण परिषद्का सदस्यसचिव र २ सय ५७ वटा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका प्रमुखहरूको नाममा ३ बुँदे आदेश जारी गरेपछि यस क्षेत्रमा नयाँ तरङ्ग आएको छ । साथै, आयोगबाट सबै ७ ओटा प्रदेश सरकार र सबै ७ सय ५३ वटा स्थानीय तहका क्रमशः सचिव र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतहरूको नाममा ५ बुँदे आदेश जारी भएबाट सूचनाको हक सबै क्षेत्रमा पुगेको सुखद् स्थिति छ ।

अर्को महत्वपूर्ण कुरा, राष्ट्रिय सूचना आयोगको विशेष पहल र सक्रियतामा हाल नेपाल सरकारको मातहत रहेका निजामति, जङ्गी र प्रहरी गरी २२

ओटा तालिम केन्द्रले पनि आफ्नो तालिम पाठ्यक्रममा सूचनाको हक समावेश गरेका छन् । यस अतिरिक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोगले शिक्षक, चिकित्सक, इञ्जिनियर, कानून व्यवसायी, सहकारीकर्मी, ट्रेड यूनियनकर्मी, पेशाविद्, नागरिक समाजका अगुवा, सञ्चाकर्मी, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, दातृनिकाय, स्कुलका विद्यार्थी, पर्यटन व्यवसायी, प्राविधिक, राजनीतिककर्मी, निर्वाचित जनप्रतिनिधि, सरकारी कर्मचारीलगायत समाजका सबै वर्ग र पक्षसँग सूचनाको हकको बहस, छलफल, अन्तरक्रिया गरेको छ । जसका कारण हिजोआज जुनसुकै क्षेत्रको प्रायः सबै कार्यक्रममा सूचनाको हकको चर्चा हुन थालेको छ । यसरी विस्तारै आमजनताले आफ्नो सूचना पाउने हकको उपयोग गर्दै गएका छन् ।

२०४७ सालमा जारी भएको संविधानले सार्वजनिक सरोकारको सूचनामा मात्रै नागरिकको पहुँच स्थापित गरेको थियो । तर, २०६३ सालमा जारी भएको संविधानले व्यक्तिसँग सम्बन्धित सूचनामा पनि नागरिकको हक स्थापित गरेपछि आमसर्वसाधारण पनि सूचनाको हकको प्रचलनमा उत्रिएका छन् । यसमा आयोगले निरन्तर सघाइरहेको छ । यसका केही उदाहरणमा, आयोगले धर्मपुत्रको रूपमा विदेश पठाइएका छोरा कुन मुलुकमा कुन अवस्थामा छ भन्ने सूचना उपलब्ध गराइदिएको छ । सहकारी संस्थामा राखेको धितोउपर के कति साँवा, ब्याज पुग्यो र कसरी लिलामी प्रक्रियामा चढ्न पुग्यो भन्ने सूचना उपलब्ध गराइदिएको छ । पदोन्नतिका लागि कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा कुन पदाधिकारीबाट कति अड्क पाइएको छ भन्ने सूचना उपलब्ध गराउनु भन्ने आयोगको आदेशपछि सूचना मागकर्ताको पदोन्नति भएको छ । प्रहरीले के अभियोजनमा के कति दिन, किन थुनामा राखेको थियो भन्ने सूचना उपलब्ध गराउनु भन्ने आदेशपछि मानिस थुनामुक्त भएको छ । यसरी आयोगमा थुप्रै विषयमा व्यक्तिसँग सम्बन्धित सूचना नपाएको पुनरावेदन गर्ने प्रवृत्ति बृद्धि भएको छ । जुन उचित छ ।

आयोगले सूचनाको हकको सफलताका कथाहरू समेटिएको पुस्तक प्रकाशित गर्ने गरेको छ । यस पुस्तकमा समेटिएका सफल कथाहरूले नागरिकलाई सूचना माग गर्न उत्प्रेरित गर्दछ । यसका केही उदाहरण, नेपाल आयल

निगमले वितरण गर्ने गरेको फ्रि कुपन पाउनेको नामावली माग भएपछि यसरी तेल वितरण गर्ने प्रक्रिया नै रोकियो । स्वयम् न्यायाधीशले सूचना माग गरेपछि अनावश्यकरूपमा उनीमाथि गरिएको कारबाहीबाट उन्मुक्ति पाए । आयोगले सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनका लागि भए पनि सूचना दिनु भन्ने आदेश जारी गरेपछि सञ्चारकर्मीले सूचना पाए । निजी क्षेत्रमा सञ्चालित औद्योगिक र व्यापारिक प्रतिष्ठानका नाममा सूचना दिनु भन्ने आयोगको आदेशपछि यो क्षेत्र पनि सूचनाको हकभित्र समेटियो । यसैगरी, आयोगले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको नाममा पनि सूचना दिनु भन्ने आदेश जारी गरेपछि नागरिकको सूचना माग्ने र पाउने क्षेत्र विस्तार भयो ।

सूचनाको हकलाई सर्वव्यापी तुल्याउने अभियानअन्तर्गत आयोगको आदेशपछि सबै जिल्लाका प्रजिअबाट नागरिक बडापत्रको एकीकृत संगालो प्रकाशित गरिएको छ । आयोगले सबै जिल्लामा प्रजिअ, हुलाक प्रशासन र नेपाल पत्रकार महसंघ जिल्ला शाखासँग सहकार्यमा काम गरिरहेको छ । आयोगबाट रेडियो, टिभी र पत्रपत्रिकाबाट सन्देशमूलक सामाग्रीहरू प्रकाशित प्रसारित भइरहेका छन् । आयोगले वर्षेनी संघीय मन्त्रालय र केन्द्रीयस्तरका निकायहरूको आरटीआई अडिट गर्ने गरेको छ । आयोगले भदौ ३ गते राष्ट्रिय सूचना दिवस, सेप्टेम्बर २८ का दिन इन्टरनेशनल डे फर युनिभर्सल एक्सेस टु इन्फरमेशन र बैशाख २२ गते आयोग स्थापना दिवस मनाउने गरेको छ । आयोगले आफ्नो ५ वर्षे रणनीति योजना तर्जुमा गरेको छ । आयोग र बंगलादेशको आयोगबीच सहयोगको आदनप्रदान गर्न एमओयू भएको छ । स्वतन्त्र आयोगको पहिचान भल्किने गरी लोगो तयार गरिएको छ । आयोगले एमआईएस र पीडीएमएस नामक अनलाइन सेवाको सफ्टवेयर निर्माण गरेको छ । यी र यस्ता विविध कार्यका माध्यमद्वारा नागरिकको सूचनाको हक स्थापित गराउन आयोग सफल छ ।

माथिल्ला अनुच्छेदमा व्यक्त गरिएका उत्साहजन क्षेत्रका अतिरिक्त सूचनाको हकका केही कमी कमजोरीका पाटा पनि छन् । यिनलाई भविष्यमा सच्याउँदै लैजानु पर्छ । उदाहरणका लागि, नेपालको संविधानको धारा २७ मा नागरिकको सट्टा व्यक्तिलाई सूचना मागको हक दिनुपर्छ । संविधानमा

सूचना माग्ने, पाउने र प्रवाह गर्ने हकको व्यवस्था गर्नुपर्छ । सातैवटा प्रदेशमा प्रदेशिक सूचना आयोगको व्यवस्था गर्नुपर्छ । सूचना माग गर्दा प्रयोजन खुलाउनु पर्ने प्रावधान हटाउनु पर्छ । निजी क्षेत्र र गैससलाई पनि स्पष्ट परिभाषासहित सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनभित्र समेट्नु पर्छ । सूचना मागको कार्यविधिलाई सरल तुल्याउनु पर्छ । ईमेलबाट पनि सूचना माग्ने र पाउने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

यसैगरी, आयोगका पदाधिकारीहरूको नियुक्तिका लागि सिफारिश गर्ने समितिमा विपक्षी दलका नेता पनि रहनु पर्छ । आयोगका पदाधिकारीहरूले प्रधानन्यायाधीशसमक्ष सपथ लिनु पर्छ । आयोगलाई संवैधानिक निकायमा रूपान्तरित गर्नुपर्छ । सूचनाको वर्गीकरण गरिसक्नु पर्ने समयावधि ३ महिना किटान गर्नुपर्छ । नियमितरूपमा स्वतः प्रकाशन नगर्नेलाई दण्डित गर्नुपर्छ । सूचनाको हकको विषयमा आमजनतालाई सुसूचित गर्न तीनै तहका सरकारले लगानी गर्नुपर्छ । यसबाट यथार्थमै आमजनताले सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको प्रणवायुकारूपमा बुझी सोही अनुसार सूचनाको हकको प्रयोग गर्नेमा ढुक्क एवम् विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून : संक्षिप्त सिंहावलोकन

◆ गोविन्द आचार्य*

१. सूचनामा पहुँच : आधारभूत मानव अधिकार

संयुक्त राष्ट्र संघ स्थापनाको एक वर्षपछि सन् १९४६ डिसेम्बर १४ मा बसेको संयुक्त राष्ट्र संघको साधारणसभाको पहिलो बैठकबाट पारित प्रस्ताव नं ५९ (१) मा भनिएको छ, 'सूचनाको स्वतन्त्रता आधारभूत मानवअधिकार हो र ...संयुक्त राष्ट्र संघले प्रतिबद्धता जनाएका अन्य सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरूको कडी हो ।'

संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा सूचनाको हकलाई आधारभूत मानव अधिकारका रूपमा अङ्गीकार गर्ने प्रस्ताव पारित गरिएको दुई वर्षपछि सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गर्‍यो । उक्त घोषणापत्रमा सूचनाको अधिकारलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रमुख कडीका रूपमा स्वीकार गरियो । मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ मा 'प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको

* पूर्व सभापति, नेपाल पत्रकार महासंघ

अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमा बिनाहस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने स्वतन्त्रता, सीमानाको बन्देजबिना कुनै पनि माध्यममार्फत् सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ', भनिएको छ । यसरी प्रत्येक व्यक्तिलाई जुनसुकै माध्यमबाट सूचना र विचारहरू माग्ने, पाउने र त्यसको प्रसार गर्ने जुन अधिकार प्राप्त छ, यो व्यक्तिको प्रमुख मौलिक अधिकार नै हो ।

नेपालले सन् १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरिसकेको संयुक्त राष्ट्र संघको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा १९ ले विचार, अभिव्यक्ति तथा सूचनाको अधिकार सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ :

- (क) प्रत्येक व्यक्तिलाई बिनाकुनै हस्तक्षेप आफ्नो विचार राख्न पाउने अधिकार हुनेछ ।
- (ख) प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ, जस अन्तर्गत बिनाकुनै बन्देज वा सीमा आफूले चाहेको सूचना तथा विचार माग्ने, दिने, प्राप्त गर्ने तथा त्यस्तो सूचना वा विचार मौखिक, लिखित वा मुद्रितरूपमा वा कलात्मक रूपमा वा आफ्नो छनौटको अन्य कुनै माध्यमबाट प्रसार गर्न पाउने स्वतन्त्रता हुनेछ ।

यो अधिकारको प्रयोग गर्दा देहायका अधिकार र दायित्व संरक्षण गर्नसमेत आवश्यक ठानिएको छ ।

- (क) अरूको अधिकार वा प्रतिष्ठाको सम्मान
- (ख) राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सार्वजनिक स्वास्थ्य वा नैतिकताको संरक्षण

यसरी नेपाल राज्य पक्ष रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १९ को उपधारा २ मा सूचनाको अधिकारलाई थप विस्तार गर्दै प्रत्येक व्यक्तिलाई सीमाको बन्देजबिना, मौखिक, लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा वा निजको आफ्नो छनौटको अन्य

कुनै माध्यममार्फत् सबै किसिमका सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रतासमेतको ग्यारेण्टी गरिनुले सूचनाको अधिकारको महत्व र औचित्य स्वतः पुष्टि हुन्छ ।

यसैगरी संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार समितिले १९९६ जुलाई १२ मा सार्वजनिक गरेको एक टिप्पणीमा भनिएको छ, 'जनता, उम्मेदवार र जनप्रतिनिधिहरूका बीचमा सार्वजनिक तथा राजनीतिक विषयहरूसँग सम्बन्धित सूचना र विचारहरूको स्वतन्त्र सञ्चार अपरिहार्य छ । यस अन्तर्गत स्वतन्त्र प्रेस र अन्य मिडियाहरूले बिनानियन्त्रण र हस्तक्षेप सार्वजनिक विषयमा टिप्पणी गर्न सक्षम रहने र जनमत सुसूचित गराउने कुरा पनि सामेल हुन्छ ।'

विश्वका धेरैजसो देशका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था हेर्दा हरेक व्यक्तिलाई विचारको स्वतन्त्रता, सूचनाको हकको स्वतन्त्रता र त्यस्ता सूचनाहरू खोज्ने, प्राप्त गर्ने र आफूले चाहेको माध्यमबाट प्रकाशन/प्रसारण गर्ने स्वतन्त्रता ग्यारेण्टी गरिएको देखिन्छ ।

सन् १७६६ मा स्वीडेनमा सबैभन्दा पहिले सूचनाको हकसम्बन्धी विशेष कानूनको व्यवस्था गरियो । सन् १९९० सम्म १४ देशमा मात्रै सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै कानून रहेकोमा त्यस यता भने विश्वभर कानून निर्माणले व्यापकता पायो । हालसम्म विश्वका १ सय १३ भन्दा बढी देशमा यससम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरिएको छ । नेपालसहित ७० जति देशमा त सूचनाको हकलाई संविधानमै संरक्षण गरिएको छ । नेपालमा सन् २००७ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून पारित गरियो । नेपाल सूचनाको हकसम्बन्धी उत्कृष्ट कानून बनाउने देशहरूमध्येमा पर्दछ ।

अमेरिकामा सन् १९६६ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको हो । अमेरिकी संविधानको पहिलो संशोधनले अमेरिकी संसदलाई वाक् स्वतन्त्रतालाई संकुचित गर्ने कुनै पनि कानून बनाउन निषेध गरेको छ । वाक् स्वतन्त्रताको अधिकारले बोल्ने, लेख्ने वा सञ्चारमाध्यममा प्रकाशन प्रसारण गर्ने मात्र नभई सूचना माग्ने, पाउने र प्राप्त सूचना जुनसुकै माध्यमबाट सार्वजनिक गर्न पाउने जस्ता धेरै विषय समेटेको छ ।

उता हाम्रो छिमेकी देश भारतमा सन् २००५ मा मात्रै सूचनाको हकसम्बन्धी कानून पारित गरिएको हो । पाकिस्तानमा सन् २००२, बंगलादेशमा २००९ मा, माल्दिभ्समा सन् २०१४ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू छ । भुटान र अफगानिस्तानमा समेत यससम्बन्धी कानून बनिसकेका छन् ।

संसदीय प्रजातन्त्रको जननी मानिने बेलायतमा सन् २००२ देखि मात्रै सूचनाको हकसम्बन्धी कानून लागू गरियो । यसैगरी गणतान्त्रिक दक्षिण अफ्रिकाको संविधान, १९९६ को भाग २ वा विल अफ राइटमा 'सूचना वा विचार प्राप्त वा ग्रहण गर्ने स्वतन्त्रता'को अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ भने धारा १६ को उपदफा २ मा अंकुश लगाउन सकिने विषयसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । फ्रान्सको संविधानले हरेक व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको अधिकारको ग्यारेण्टी गर्दै युरोपेली मानव अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धलाई संवैधानिक रूपमै स्वीकार गरेको छ ।

यस्तै ब्राजिलको संविधानको धारा ५ मा विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सुनिश्चिततासँगै बिनाअवरोध र बिनासेन्सरसीप सूचना स्वतन्त्रताको ग्यारेण्टी गरेको छ । अस्ट्रेलियामा भने सन् १९८२ मै सूचना अधिकारलाई कानुनी मान्यता दिएको पाइन्छ ।

यसरी आज विश्वका विभिन्न देशमा सूचना अधिकारलाई लोकतन्त्रको महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । आफूलाई लोकतान्त्रिक बताउने देशको मूल कानून (संविधान) मा हरेक व्यक्तिलाई सूचना अधिकारको ग्यारेण्टी गरिएको छ वा छैन, त्यसका आधारमा त्यहाँ कस्तो लोकतन्त्रको अभ्यास भइरहेको छ भनेर मापन गर्न थालिएको छ । सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको महत्वपूर्ण पाटोका रूपमा रहेको सूचना अधिकारको महत्व विश्वव्यापीरूपमै दिनानु दिन बढ्दै गएकोमा कुनै विवाद छैन ।

२. नेपालमा सूचना अधिकार : संवैधानिक र कानुनी सुनिश्चितता

नेपालमा २०४७ सालको संविधानमा मात्रै पहिलोपटक सूचनाको हकलाई संवैधानिक संरक्षण गरिए पनि यसभन्दा अगाडिदेखि नै सूचनाको हकका लागि आवाज उठ्दै आएको हो । पञ्चायतकालमा पञ्चायतविरोधी उम्मेदवारका रूपमा

खडा भई मकवानपुरबाट निर्वाचित राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्य रूपचन्द्र विष्टले आन्दोलनकैरूपमा लामो समय 'थाहा' अभियान सञ्चालन गर्नुभयो । विष्टले गाउँदेखि राजधानीसम्मका भित्तामा 'थाहा' चाहियो भनेर नारा लेख्दै हिड्नु भयो । यस्तो आन्दोलन गरेर जनता भड्काएको आरोपमा पटक-पटक पञ्चायती शासकले पक्राउ गरी जेलमा राखेका विष्टले शासकहरूले गरेका हरेक काम र निर्णयबारे जनतालाई सूचना अर्थात् 'थाहा' दिनुपर्ने जोडदार अडान राख्दै आउनु भएको थियो । पञ्चायतले जनतालाई 'थाहा' दिएन । अन्ततः पञ्चायतको अन्त्यपछि २०४७ सालमा जारी गरिएको संविधानमा सूचनाको हकको व्यवस्था त गरियो तर त्यो संविधान बहाल रहँदासम्म कानुन बन्न नसक्दा यो व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेन । ०६३ सालको अन्तरिम संविधानमा पनि यसलाई निरन्तरता दिइयो । ०६४ सालमा तत्कालीन सञ्चार मन्त्री कृष्णबहादुर महराको पहलमा सरोकारवाला पक्षसँगसमेत छलफल गरेर सहमतिमा सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक संसदमा पेश गरियो । संसदबाट पारित भई ऐन बनेसँगै यो कार्यान्वयनमा आएको छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ मा सूचनाको हकलाई परिभाषित गर्दै 'सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार' सम्झनु पर्ने स्पष्ट पारिएको छ । र, यस अधिकारअन्तर्गत कुनै पनि 'सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको कामकारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भइरहेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमूना लिने वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्रमार्फत् प्राप्त गर्ने अधिकारसमेत'लाई जनाउने उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानसभाबाट निर्माण भई २०७२ साल जारी गरिएको नेपालको संविधानको धारा २७ मा सूचनाको हकलाई प्रत्येक नागरिकको मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

नेपालको संविधान २०७२) को धारा २७ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेका कुनै पनि सूचना माग्ने र पाउने हक सुनिश्चित

गरिएको छ । नेपालको संविधान र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको व्यवस्थाले राज्यका सबै अङ्ग, तह र कानुनबमोजिम स्थापित राजनीतिक दल, संघसंस्थासहित सबै सार्वजनिक निकायमा रहेका सूचनाका वास्तविक हकदार नेपाली नागरिकलाई मानिएको छ । कानुनतः सार्वजनिक निकायमा रहेका सबै सूचनाका वास्तविक हकदार नेपाली नागरिक भएकाले नागरिकले चाहेको वा खोजेको बेला ती सूचना सहजरूपमा पाउनु पर्दछ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था अनुसार सबै नेपाली नागरिकले व्यक्तिगत तथा सार्वजनिक सरोकारका सूचनाहरू खोज्ने, प्राप्त गर्ने र सूचनामा पहुँचसम्बन्धी अधिकार प्राप्त गरेका छन् ।

नागरिकले माग नगरेको अवस्थामा पनि सार्वजनिक निकायहरूले आफ्ना निर्णय, कार्य, आर्थिकलगायतका गतिविधिसहितका विवरणहरू नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था कानुनले गरेको छ । सार्वजनिक निकायका हरेक गतिविधिबारे जनतालाई जानकारी गराइरहने, सरकारसहित सार्वजनिक निकायका क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी नागरिकलाई सहभागी गराउने, सार्वजनिक निकायका सूचनाबाट जनताले लाभ उठाउन सक्नेछन् भन्ने यस ऐनको उद्देश्य देखिन्छ । सार्वजनिक महत्वका सबै सूचनाको नियमित सार्वजनिकीकरणले लोकतन्त्र सुदृढीकरणमा टेवा पुग्दछ ।

३. नेपालमा सूचनाको हक कार्यान्वयन अवस्था : संक्षिप्त सिंहावलोकन

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन निर्माण भएको १४ वर्ष पूरा भइसकेको छ । १४ वर्षको अवधि भनेको केही काम गर्नका लागि छोटो अवधि होइन । नेपालभन्दा धेरै पछि सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन बनेका धेरै देशमा यसको प्रयोगको व्यापकताले सुखद परिणाम दिएका छन् । त्यहाँ सूचना अधिकारको सफल कार्यान्वयनकै कारण सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको अवस्थामा धेरै ठूलो सुधार छ । तर हामीकहाँ भने यति लामो समय हुँदा पनि नागरिकले जुनरूपमा यो अधिकारको व्यापक प्रयोग गर्नुपर्ने हो त्यसो हुन सकिरहेको छैन । सूचनाको हकबारे सबै नागरिकलाई जानकारीसम्म छैन । त्यसैगरी केही सरकारी निकायहरूमै भरसक सूचना लुकाउनु पर्छ भन्ने मनोवृत्ति व्याप्त छ ।

राज्यका विभिन्न अङ्ग, राजनीतिक दल, संघसंस्थासहित हरेक सार्वजनिक निकायका कामकारवाहीमा पारदर्शिता हुन सकिरहेको छैन । सूचनाको हकबारे सबै तहका नागरिकसम्म जानकारी नहुनु, नागरिक स्तरवाट जुनरूपमा सूचनाको माग हुनु पर्ने हो त्यो हुन नसक्नु र सूचना दिने पक्षले पनि कसैले नमागे पनि सबै प्रकारका सार्वजनिक सूचना स्वतः नियमित सार्वजनिक गर्ने विधि र संयन्त्र विकास गर्न नसक्नुजस्ता कारणले हामी जुन गतिमा अघि बढ्नुपर्ने हो सो हुन सकेको छैन । लामो समय सूचनाको वर्गीकरण गर्न नसक्नु, हरेक सार्वजनिक निकायमा सूचना एकत्रित तथा अद्यावधिक गरी नियमित प्रवाह गर्नेसम्बन्धी निश्चित विधि र संयन्त्र विकास हुन नसक्नु कमजोरी हो । यसैगरी सूचना अधिकारीहरूलाई आवश्यक तालिम दिन नसक्नु, गोप्य राख्नुपर्ने, नष्ट गर्नुपर्ने र सार्वजनिक गर्नुपर्ने सूचनाको व्यवस्थापन गर्न नसक्नुजस्ता विषय पनि यस बीचका कमजोरीकै रूपमा रहेका छन् । सार्वजनिक सञ्चार माध्यमसँगको सहकार्यमा पनि सार्वजनिक निकायको पर्याप्त ध्यान पुगेको छैन । सार्वजनिक महत्वका सूचनाका लागि कुनै पनि नागरिक निवेदन बोकेर आउन नपरोस् भन्नेतर्फ सम्बन्धित निकायको हमेशा ध्यान जानु पर्दछ । सूचना माग गर्न आउँदा पनि प्राप्तिको प्रक्रिया सहज र सरल हुनु पर्दछ ।

नेपालमा सूचनाको हकको सफल कार्यान्वयनको अर्थ सबै सार्वजनिक निकायका कामलाई खुल्ला, पारदर्शी र जवाफदेही बनाई सुशासनयुक्त समाज निर्माण गर्नु हो । नेपालको संविधानमै समाजवाद निर्माणको स्पष्ट दिशानिर्देश गरिएको अवस्थामा सूचनाको हक कार्यान्वयनको विषयले प्राथमिकता पाउँदा जनसहभागितामूलक लोकतन्त्रको असल अभ्यास हुँदै समाजवाद निर्माणको मार्गचित्र कोरिन सम्भव छ । वास्तविक लोकतन्त्रको अभ्यास गर्नेहरूले सूचना लुकाउदैनन् बरु कोही माग्न नआए पनि गोप्य राख्ने पर्ने केही सूचनाबाहेक सबै प्रकारका सार्वजनिक सूचना नियमितरूपमा सार्वजनिक गर्नु भन्ने विषय सार्वजनिक निकायका नेतृत्वकर्ताले मनन गर्न सक्नु पर्दछ । यसमा नागरिकले आफूसँग सम्बन्धित वा सार्वजनिक महत्वका जुनसुकै सूचना माग गर्न सक्छन् । नागरिकले सूचना माग्दा ढिलो नगरी यथाशक्य छिटो सूचना दिनु सार्वजनिक निकायको दायित्व र जिम्मेवारी हुन्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले नेपालको भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वभौमसत्ता, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पुऱ्याउनेबाहेक सबै सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गरेको छ । त्यसैले सत्ता सञ्चालन प्रक्रियाका सबै सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच स्थापित गर्न सक्दा मात्रै जनसहभागितामूलक लोकतन्त्रको व्यावहारिक अभ्यास हुन सक्दछ ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून कार्यान्वयनमा आएको १४ वर्षको यस अवधिमा हामीसँग केही सकारात्मक अनुभवसमेत रहेका छन् । यसबीचमा सूचना आयोगमा दुई कार्यकाल अलगअलग पदाधिकारी टिमले काम गरिसकेर विदा भएपछि अहिले तेस्रो कार्यकालका लागि नयाँ पदाधिकारी कार्यरत हुनुहुन्छ । अहिलेसम्म आयोगबाट सूचनाको हकको प्रबर्द्धन र प्रचलनका लागि महत्वपूर्ण कार्य भएका छन् । सूचना अधिकारबारे जनचेतना फैलाउने, सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना अधिकारी तोक्न लगाउने, सार्वजनिक निकायहरूको अनुगमन गर्ने, सरकारी निकायहरूमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून प्रयोगबारे आर्टीआई अडिट गर्ने, आयोगमा आएका उजुरीहरूको यथाशक्य सुनुवाई गरी कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिका र ती अन्तर्गतका निकायलाई ऐन कार्यान्वयनप्रति उत्तरदायी बनाउने तथा सरोकारवाला पक्षसँग नियमित छलफल गरी अघि बढ्नेजस्ता कार्य स्वागतयोग्य छन् । अधिकार क्षेत्र, स्रोत, साधन र प्रविधिबाटसमेत आयोगलाई थप प्रभावकारी बनाई ऐन कार्यान्वयनप्रति सबै निकायलाई जवाफदेही बनाउने तथा नागरिक स्तरमा सूचना अधिकारबारे जागरण सिर्जना गर्न सबै सरोकारपक्ष एकताबद्ध बन्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

साथै सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनलाई थप व्यावहारिक बनाउने, आयोगको कार्यक्षेत्र विस्तार गर्ने, ऐनमा रहेका कतिपय कमजोरी सच्याई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपका प्रावधानहरू थप गर्ने र नेपालमा रहेका हरेक व्यक्तिलाई सूचना अधिकारको ग्यारेण्टी हुने गरी ऐन संशोधनको पहल गरिनु पर्दछ ।

सूचना अधिकार र मेरो अनुभव

♦ दीपक आचार्य*

रामायणमा रावणबाट हरिएकी सीताको चरित्र पुष्टि गर्न उनी आगोमा प्रवेश गरेको किंवदन्ती हामीकहाँ प्रचलित छ । जो शासन सत्तामा छ, उसको नजिक रहनेको नैतिकता डगमगाएको छैन भन्ने जानकारी नागरिकलाई दिन यस्तो चलन चलाइएको हुनुपर्छ । पछि सीता निर्दोष छिन् भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि नागरिकको आशङ्का मेटाउनका लागि रामले सीतालाई त्याग गरिदिन्छन् । र, आफ्नो नजिक सिंहासनमा राख्दैनन् । यसबाट हामीले जनप्रतिनिधिहरूको नैतिकता कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने पाठ सिक्न सक्छौं । 'महाभारत'को विभिन्न भागको अध्ययन गर्दा यस्ता धेरै घटना पढ्न पाइन्छ । यसले तत्कालीन अवस्थामा पनि नागरिकलाई शासनसत्तामा रहनेहरूका बारे जानकारी दिने चलन थियो भन्ने पुष्टि गर्छ ।

विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न मुलुकमा फरक धार्मिक सम्प्रदायको विकास हुँदै गयो । सनातनी 'राजा'हरू शास्त्रको मान्यता अनुसार नागरिकको हकहितलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेर काम गर्दथे । अवस्थामा वेलायतका राजा ले

* सूचनाको हकका अभियन्ता

नागरीकको पक्षमाकाम गरेनन् । उनले धार्मिक मामिलामा हस्तक्षेप गर्दै स्वेच्छाचारीतापूर्वक कर उठाउन शुरू गरे जुनकार्य चित्तनवुभ्नेर राजाको विरुद्ध पोपको नेतृत्वमानागरीकले विद्रोह गरे । परिणामस्वरूप राजा जोन द्वितीयले १५ जुन १२१५ मा म्याग्नाकार्टामा हस्ताक्षर गरे, यसलाईहामीनागरिक अधिकार प्रत्याभूत गर्ने प्रथमलिखित दस्तावेज भन्छौं । बेलायतको संवैधानिकइतिहासमा म्याग्नाकार्टालाई स्वतन्त्रताको बडापत्र पनि भनिन्छ । यसले कानूनको शासन, संसदको प्रभुत्व र न्यायीकनिष्पक्षताको जग बसाल्नुको साथै सम्पत्तिको अधिकारलाई आत्मसात् गर्दै अनुचित करलाई नियन्त्रण गरेको थियो । म्याग्नाकार्टाको परिणामस्वरूप प्रचलनमा आएको पहिलो असाधारण क्षेत्राधिकार (रिट) बन्दी प्रत्यक्षीकरण (सन् १६७९) हो, जुन म्याग्नाकार्टाको धारा ३९ सँग सम्बन्धित छ । म्याग्नाकार्टाको चारवटा मूलप्रति हाल पनि सुरक्षित छन् । जसमध्ये दुई प्रति लण्डनस्थित ब्रिटिश लाइब्रेरीमा, एक प्रति Salisbury cathedral मा र अर्को एक प्रति Lincoln cathedral मा रहेका छन् ।

म्याग्नाकार्टाले गरेका प्रमुख व्यवस्था

१. राजाले संसदको अधिवेशन नियमित बोलाउनु पर्ने,
२. ऐन पारित गर्ने अधिकार संसदलाई हुने,
३. संसदको स्वीकृतिबिना राजाले कर उठाउन नपाउने,
४. सेनाका लागि चाहिने आर्थिक व्यवस्था संसदद्वारा निर्धारित गरिने,
५. कानून र सोको उचित प्रक्रियाबिना कुनै पनि स्वतन्त्र व्यक्तिलाई थुन्न र देश निकाला गर्न नपाइने,
६. कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनले तोकेभन्दा बढी सजायको भागीदार नबनाइने साथै कसैलाई मृत्युदण्ड नदिइने,
७. लण्डन तथा अन्य शहरहरूमा आफ्ना प्रथाहरू सञ्चालन गर्न पाउनुका साथै चर्चलाई स्वायत्तता प्राप्त हुने,
८. न्याय दिनमा ढिलाइ एवम् इन्कार नगरिने,
९. विधवालाई पुनः विवाह गर्न बाध्य नपारिने,
१०. जनतालाई व्यक्तिगत सम्पत्तिको अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकार, जथाभावी सजायविरुद्धको अधिकार साथै स्वतन्त्र र निष्पक्ष पुर्षक्षको

अधिकार प्राप्त हुने ।

म्याग्नाकार्टाको धारा १ मा चर्चको स्वायत्ततासम्बन्धी कुरा छ । धारा २८, ३० र ३१ मा वैयक्तिक सम्पत्तिको प्रत्याभूति गरिएको छ । धारा ३८, ३९ र ४० मा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र अधिकारको वर्णन गरिएको छ । धारा ३९ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई कानून अनुसार नै दण्ड दिइने कुरा उल्लेख छ ।

धारा ४० मा 'हामी (राजा)ले कसैलाई पनि अधिकार र न्याय बेच्ने छैनौं, न्याय प्रदान गर्ने काममा पनि ढिलाइ गर्ने छैनौं र न्याय दिन इन्कार गर्ने छैनौं' भन्ने उल्लेख छ । धारा ५४ मा राजाले कानून जान्नु र मान्नु पर्दछ भनिएको छ ।

स्वीडेनको प्रेस स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन, १७६६ को कानूनलाई सूचना स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा कोसेढुङ्गा मान्ने गरिन्छ । त्यहाँको सूचना स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐनले सूचना माग गरेको २४ घण्टाभित्र सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने र दिन नमिल्ने सूचना भए लिखत रूपमा दिन नसकिने कारण खुलाई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यहाँ कुनै पनि कमर्चारीले कार्यालयको सूचना सोभै प्रेसलाई दिन सक्छ । अमेरिकामा सन् १९४६ पहिले सूचना माग्ने व्यक्तिले आवश्यकताको पुष्टि गर्नु पर्ने हुन्थ्यो तर सवप्रथम प्रशासकीय कार्यविधि ऐन, १९४६ ले सूचनाको हक सम्बन्धमा व्यवस्था गरी प्रशासकीय कार्य र कार्यविधि सार्वजनिक चासोका विषय हुन् भन्ने स्वीकार गरेको थियो । सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन, १९६६ ले सूचनाको हकलाई व्यवस्थित बनाएको थियो ।

नेपालको वर्तमान संविधानले लोकतान्त्रिक संघीयतामा आधारित राजनैतिक प्रणाली अवलम्बन गरेकोले शासन संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबाट हुने गरी बहुदलीय शासन व्यवस्थालाई स्वीकार गरिएको छ । नेपालको राष्ट्र प्रमुख र सरकार प्रमुख दुवै जनताबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा निर्वाचित हुने हुँदा यो गणतन्त्रात्मक प्रणाली अपनाएको मुलुक हो । कतिपय देशमा कुनै कुनै प्रदेशमा सूचनाको हक प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था भए पनि नेपालमा त्यस्तो अवस्था छैन ।

हाल मुलुकमा विद्यमान सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को कानून सार्वजनिक निकायमा समानरूपमा लागु हुन्छ । नेपालको संविधानमा 'प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने

हक हुनेछ' भनी लेखिएको छ । नेपालको संविधानमा ३१ ओटा मौलिक हक रहेका छन् । यस्तो मौलिक हक ३ सय ६५ दिन चौबीसै घण्टा नागरिकले प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ तर हामीकहाँ सूचनाको हकसम्बन्धी मौलिक हक अफिस समयमामात्र प्रयोग गर्ने भन्ने गलत चिन्तनको विकास भएको छ । ऐन अनुसार नागरिकले सूचना माग नगरे पनि सरकारी कार्यालय र सार्वजनिक निकायले तीन/तीन महिनामा आफ्ना निकायका गतिविधि स्वतः सार्वजनिक गर्नु पर्छ । तर, आयोगले आदेश दिँदासमेत सूचना नदिने कर्मचारीबाट कसरी सूचनाको हक कार्यान्वयन होला ? यो सुशासनको लागि चिन्ताको विषय बनेको छ । नागरिकले मागेको सूचना दिन अटेरी गर्नेलाई राष्ट्रिय सूचना आयोगले दण्ड गर्नेजस्ता व्यवस्था सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा परेको छ र पनि एकाधबाहेक सूचना नदिनेहरूलाई आयोगले दण्ड गरेको हामी पाउँदैनौं । आयोगको आदेशलाई पूर्णरूपमा बेवास्ता गर्ने कर्मचारीलाई अहिलेसम्म कुनै कारवाही नभएको प्रमाण पनि छन् । सूचना नदिनेलाई दण्ड गर्नुको सट्टा लगत कट्टा गरेर आयोगले गैरजिम्मेवारीपन निर्वाह गरेको हामी पाउँछौं ।

आमनागरिकलाई न्यूनतम के थाहा हुनु पर्छ ?

१. प्रत्येक कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवाका प्रकार के-के हुन् ?
२. तत् कार्यालयले प्रदान गर्ने प्रत्येक सेवाका लागि उत्तरदायी कर्मचारी को-को हुन् ?
३. ती सेवाहरू सेवाग्राहीले प्राप्त गर्न आवश्यक पर्ने कागजातको सूची के हो ?
४. निर्दिष्ट कागजातसहित सेवाग्राहीले सेवा माग गरेको अधिकतम कति समयपछि सेवा प्राप्त गर्न सक्छन् ?
५. अपेक्षित सेवा प्राप्त गर्न कागजात, निर्दिष्ट समयको अलावा सेवा दस्तुर र अरु के बुझाउनु-तिर्नु पर्दछ ।
६. माथि भनिएका सबै शर्तहरू पूरा भएपछि पनि सेवाग्राहीले सेवा प्राप्त गर्न नसकेमा कहाँ उजुरी गर्ने ?
७. भनिएको पदाधिकारीसमक्ष उजुरी गर्दा पनि सेवा प्राप्त गर्न नसके कसरी क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने ।

८. जनता सूचनाको मालिक हुन् वा मतदाता मात्र हुन् ?

९. सार्वजनिक जिम्मेवारीमा रहेकाले जनताले सोधेको प्रश्नको उत्तर दिनु पर्छ ।

सूचनाको हक भनेको सार्वजनिक कार्यको खबरदारी हो भन्ने आमनागरिकले बुझेर सूचना माग गर्न आवश्यक छ । हरेक क्षेत्रमा सूचना माग गरेर नागरिकले संविधानको धारा ४८ अनुसारको आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नुपर्छ ।

बुँदागत रूपमा सूचनाको हकलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ

१. रामायण र महाभारतजस्ता ग्रन्थहरूमा नागरिक अधिकार र सूचनाको अधिकारलाई प्राथमिकतामा राखेर राज्य सञ्चालन भएको पाइन्छ ।
२. सामाजिक अनुबन्धको सिद्धान्त (Social Contract) बमोजिम राज्यको उत्पत्ति हुँदाका बखत नै सरकारले नागरिकबाट कर असुली गरी शान्ति सुरक्षालगायतको काम गर्ने र शासकले जनताप्रति उत्तरदायी हुने भन्ने सिद्धान्त कायम भएको हो ।
३. म्याग्नाकार्टा, बिल अफ राइट्स, युनिभर्सल डिक्लेरेसन अन ह्युमन राइट्स लगायतका दस्तावेजले प्रत्येक नागरिकलाई सूचना माग्ने, पाउने र प्रवाह गर्ने हक प्रदान गरेको छ । यो विश्वव्यापी स्तरमा लोकतन्त्रको न्यूनतम शर्त हो । यस्तो हक-अधिकार नभएका मुलुकलाई लोकतान्त्रिक मुलुकको पङ्क्तिमा राख्न सकिन्न भन्ने बुझाइको विकास हुँदै गएको छ ।
४. राज्यप्रणाली जनताले तिरेको करद्वारा सञ्चालन हुने हुँदा कर तिर्ने जनताले आफूले तिरेको करबाट भएका खर्च र कामकारवाहीको सूचना जान्न र माग्न पाउने सिद्धान्त भर्जिनियाको कोर्ट-फ्रान्सको राज्यक्रान्ति लगायतबाट स्थापित भएको छ ।
५. युद्धको बखत, सङ्कटकालीन अवस्था र सङ्क्रमणकालीन व्यवस्थामा भएका खर्च र कामकारवाही सम्बन्धी सूचनामा पनि नागरिकको पहुँच पुग्ने सिद्धान्त सन् १७६६ मा स्वीडेनमा प्रतिपादन भई यसको अनुशरण विश्वव्यापी स्तरमा भएको हो ।
६. नेपालको सार्वभौम सत्ता र राजकीय सत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको संविधानमा लेखिएको छ । यसर्थ, नेपाली जनता यस मुलुकका मालिक हुन् ।

७. सूचनाको हक नागरिकको मौलिक हक हो । यस हकको प्रचलनका लागि संविधानको धारा १३३ बमोजिम सर्वोच्च अदालतबाट र धारा १४४ बमोजिम उच्च अदालतबाट बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध र अधिकार पृच्छा लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी हुन सक्दछ । ८. नेपालको संविधानको धारा २७३ बमोजिम मुलुकमा सङ्कटकाल घोषणा भएको अवस्थामा मात्रै मौलिक हक निलम्बन हुनेछ । यसबाट प्रस्ट हुन्छ, सामान्य अवस्थामा मौलिक हकसँग बाफिने गरी कुनै पनि विषय-वस्तु गोप्य राख्ने गरी निर्माण भएका कानून मौलिक हकको अगाडि स्वतः निष्प्रभावी हुनेछ ।

८. सार्वजनिक निकायमा रहेका साना-ठूला सबै सूचना स्वतः सार्वजनिक सरोकारको हुन्छन् ।

९. संविधानको धारा २७ मा रहेको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश 'तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन' भन्नाले क्षेत्रगत कानूनका गोपनीय प्रावधानलाई संरक्षण गरेको नभई सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ को उपदफा ३ को खण्ड (क) देखि (ङ) सम्मका ५ प्रकारका सूचनाको प्रवाहमा रोक लगाइएको मात्रै हो । यस बमोजिमको व्याख्या विद्यार्थीले उत्तरपुस्तिका हेर्न पाउने मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गरिसकेको छ ।

१०. नेपालको संविधानमा मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ । नेपाली नागरिकले सूचनाको हकको प्रचलन नबुझी अन्य हकको प्रयोग गर्न सक्दैनन् । यसर्थ, सूचनाको हकलाई नागरिकका अधिकारमध्ये सर्वश्रेष्ठ हकको रूपमा स्वीकार गरी छुट्टै कानून निर्माण गर्ने र त्यसको प्रचलनका लागि छुट्टै आयोग गठन गर्ने गरिन्छ ।

११. सार्वजनिक पदमा बसेका पदाधिकारीले तलब-सुविधा पाउँछन् । सो रकम निजहरूको निजी सम्पत्ति भएकाले त्यसको बिल, भरपाइ नागरिक सामु प्रस्तुत गर्नु पर्दैन । तर, तिनै पदाधिकारीहरूले जब सार्वजनिक कामका लागि राज्यको ढुकुटीको रकम खर्च गर्दछन्, तब सो खर्च रकमको बिल, भरपाइ तिनले सार्वजनिक गर्नु पर्छ । नेपालमा २५ हजार माथिको खर्चको बिल वेबसाइटमा राख्ने निर्णय भएकाले बिल माग्ने र पाउने-दिने

विषयमा द्विविधा छैन ।

१२. सूचनाको हकले अधिक खुलासाको सिद्धान्त स्वीकार गरेको छ । यसबाट सबै सूचना प्रवाह हुँदैन तर अधिक सूचना प्रवाह हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । साथै सूचना माग नगरे पनि प्रवाह भइरहनु पर्छ । यसका लागि प्रत्येक सार्वजनिक निकायले ३/३ महिनामा सूचना सार्वजनिक गर्न व्यवस्था गरे पनि कार्यान्वयनको पक्ष भने निकै कमजोर भएकोले सरकार सुशासनमा उदासिन देखिन्छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

सूचनाको हकको आधार के हो ?

म्याग्नाकार्टा र बिल अफ राइट्समा नागरिकको स्वतन्त्रता र अधिकार लेखिएको छ । भर्जिनिया कोर्ट र फ्रान्सको राज्यक्रान्तिले राज्यप्रणाली जनताले तिरेको करबाट चल्ने पुष्टि गरेको छ । विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणा पत्रमा विश्वका सबै नागरिकलाई सूचना माग्ने, पाउने र प्रवाह गर्ने हक प्रदान गरिएको छ । यो लोकतन्त्रको आधारभूत आवश्यक तत्व हो ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन किन जारी भए ?

स्वीडेनमा जनताले युद्धको बखतको खर्चको पारदर्शिता माग गरेपछि सन् १७६६ मा यो कानून जारी भयो । सन् १९५१ मा फिनल्याण्डले र सन् १९७० मा डेनमार्क तथा नर्वेले सुशासन, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सदाचारिताका लागि यो कानून जारी गरेका हुन् । सन् १९६६ मा संयुक्त राज्य अमेरिकाले आफ्नो प्रजातन्त्रप्रतिको प्रतिबद्धता जाहेर गर्न यो कानून जारी गरेको हो । भारतमा आमजनताको दवाब र मागस्वरूप सन् २००५ मा यो कानून जारी भयो । श्रीलङ्कामा चुनावी मुद्दा बनेर सन् २०१६ मा यो कानून जारी भयो । नेपालमा माओवादी आन्दोलन जनयुद्धको उपज र जनआन्दोलन-१ र २ को सफलतापछि यो कानून जारी भयो ।

बुँदागत रूपमा छोटकरीमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ लाई यसरी बुझ्न सकिन्छ :

१. नाम : सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४
२. परिभाषा : सरकार, दल, गैसस, निजी क्षेत्र सबै सार्वजनिक निकाय ।

३. प्रवाह नगरिने ५ प्रकारका सूचना : सार्वभौमसत्ता, अनुसन्धान, आर्थिक, सद्भाव, निजत्व
४. नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण
५. २० वर्षसम्मका सूचना अद्यावधिक : ३/३ महिनामा सार्वजनिक निकायले सूचना प्रवाह (सरकार, दल, गैसस, निजी क्षेत्रसमेत)
६. सूचना अधिकारीको व्यवस्था ।
७. सूचना प्रवाहको कार्यविधि ।
८. सूचनाको दस्तुर ।
९. कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी ।
१०. राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन ।
११. ११ देखि २६ सम्म आयोगको काम कर्तव्यबारे ।
२७. सूचनाको वर्गीकरण ।
२८. सूचनाको संरक्षण ।
२९. सूचनादाताको संरक्षण ।
३०. व्यक्तिगत सूचना उपलब्ध गराउने ।
३१. सूचनाको दुरुपयोग ।
३२. सजाय ।
३३. क्षतिपूर्ति ।
३४. सजायविरुद्ध पुनरावेदन ।
३५. सूचना सच्याउने ।
३६. असल नियतको बचाउ गर्न सकिने ।
३७. यसै ऐनबमोजिम हुने ।
३८. नियम बनाउने अधिकार ।

सूचना माग गर्न चाहने नागरिक कार्यालय नधाई ईमेलबाट पनि सूचना माग्न सकिन्छ । सूचना मागलाई बढाउने नीतिअनुरूप राष्ट्रिय सूचना आयोगले वर्षेनी उत्कृष्ट सूचना माग गर्ने पाँच जनालाई जनही रु. ३० हजारका दरले पुरस्कृत गर्दै आइरहेको छ । यसका साथै आयोगले विद्यार्थीहरूका बीच निबन्ध

प्रतियोगिता गराई पुरस्कार दिएको पनि पाइन्छ ।

सूचनाको हक र अनुभव

पोखराको मात्र होइन, मोफसलकै उत्कृष्ट मिडिया हाउस भनेर चिनिने गण्डकी मिडिया हाउसमा जागीर गर्दा उक्त जागीरको कमाइले नपुगेपछि कमाइको केही अन्य माध्यम खोजी गर्ने सोच बनाइयो । जागीरको तलबभन्दा बाहिर कमाउन सजिलो, पार्ट टाइम गर्न सकिने, आवश्यकता अनुसार विदा लिएर पनि काम गर्न सकिने आधार तालिम देखिएको हुँदा त्यो तालिममा बोल्ने कलालगायत विविध तालिम दिने सोचेर सो तालिममा जीवन जिउने कला सिकाउनका लागि सूचनाको हकको केही कुरा थपेर नयाँ पन दिने गरी तालिमको विषयवस्तु तयार गर्रैं । राज्यबाट नागरिकले पाउने अधिकार र त्यो थाहा पाउने विधि सूचनाको हकसँगै बडा-पत्रको बारेमा सिकाउँदै गर्दा तालिममा सहभागीहरूले अरुभन्दा बढी जान्ने ट्रेनरको रूपमा मलाई बुझ्न थाले । जसको कारण तालिममा मेरो माग बढ्दै गयो । यसरी दैनिकी बितिरहेको थियो ।

म नागरिकलाई सूचना माग्न त सिकाउँथे तर नागरिक मैले सिकाएको आधारमा कार्यालयमा जाँदा भने त्यो कुनै पनि कुरा कार्यालयमा पाउँदैनथे । यसले कताकता मलाई नमज्जा लाग्न थालेको थियो । यही सिलसिलामा सामुदायिक सूचना समाज नामक संस्था दर्ता गरी संगठित रूपमा यो क्षेत्रमा काम गर्न शुरू गरियो । यही बीचमा आनन्दराज मुल्मीले तपाइँहरू यो क्षेत्रमा काम गरिरहँदा आयोगका आयुक्तहरू काम नगरी तलब खाने, बस्ने गरिरहेका छन् । उनीहरूलाई भक्भक्काउने गरी केही गर्नुहोस् भन्नु भयो ।

पहिलो पटक सूचना आयोगको धमदकप्लभ खोलेर नम्बर हेरेर फोन गरेको त आयोग सरिसकेको तर धमदकप्लभ मा भने उही पुरानै ठेगाना र पुरानै नम्बर रहेछ । बल्लबल्ल तत्कालीन प्रमुख सूचना आयुक्त कृष्णहरि बास्कोटालाई उहाँको मोबाइल नम्बरमा फोन गरी धमदकप्लभ को नम्बर र ठेगाना पनि परिवर्तन नगर्ने तपाइँहरूका कारण आज सूचनाको हक लड्गडो बनेको छ भन्दै सबै विस्तृत कुरा भनेको १२ मिनेटमा सबै परिवर्तन भयो । पछि उहाँले फोन गर्दै दीपकजी जानकारी दिनु भएकोमा धन्यवाद भन्दै यस्तो खबरदारी नागरिकबाट हुन आवश्यक

छ तपाइँहरू तालिम राख्नुहोला मेरो कुनै पनि आर्थिक भार तपाइँहरूलाई नपार्ने गरी म निःशुल्क त्यहाँ तालिम दिन आउनेछु भन्नुभयो । नभन्दै उहाँ धेरै पटक पोखरा आउनु भयो । हामीलाई कहिल्यै आर्थिक भार पार्नुभएन । धेरैजसो सँगै खाएको चियाको पैसासमेत उहाँले नै तिर्नुहुन्थ्यो । उहाँको व्यक्तित्वको कारण सरकारी कर्मचारीलाई हेर्ने मेरो दृष्टिकोण नै परिवर्तन भयो । सूचना अधिकारी तोक्नेदेखि फ्लेक्स निर्माणसम्मको कार्य तीव्र रूपले अगाडि बढ्यो । सूचना लिखित रूपमा माग गर्न प्रेरित भई सूचना माग गर्न शुरू गरियो ।

हिजो पैसाका लागि तालिम दिने मैले आजसम्म आइपुग्दा करिव १ सय ५० स्थान (विद्यालय, आमा समूह, टोल विकास संस्था र अन्य संस्थाहरू) मा पुगेर निःशुल्क सूचनाको हककै बारेमा तालिम दिइसकेको छु । कास्की जिल्लाका सबै सरकारी कार्यालय, सामुदायिक विद्यालय र केही संस्थागत विद्यालयमा समेत सूचना माग गरी सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्न लगाइयो । अहिले पोखराका सबै विद्यालय तथा सहकारीले सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्न शुरू गरेका छन् ।

वार्षिक रूपमा विभाग छुट्याएर अभियान चलाउने गर्दै आइएकोमा अहिले भने कोभिडका कारण भौतिक रूपमा तीव्रता दिन नसकिए पनि आमनागरिकलाई जुममार्फत् तालिम दिएर सूचना माग अभियानमा केही हदसम्म अग्रसर बनाएका छौं । सूचनाको हकलाई थोरै बुझ्दा पैसा कमाउने माध्यमको रूपमा बुझेर तालिम शुरू गरेको मैले यसबारे जब विस्तृत बुझे तब यो त देश निर्माणको एक अचुक अस्त्र रहेछ भन्दै आमनागरिकलाई प्रेरित गर्दै अगाडि बढेको छु । यो हक देश निर्माणको मेरुदण्ड भएको हुँदा सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउन गठित राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका महत्वपूर्ण हुने हुँदा सूचना नदिनेलाई दफा ३२ अनुसार कारवाही गर्न आयोगले खुट्टा कमाउन हुँदैन । र, दफा ३३ अनुसार सूचना नपाउनेले अब क्षतिपूर्ति माग गर्न शुरू गर्नु पर्दछ । तबमात्र सूचनाको हक कार्यान्वयन हुनेछ भन्नेमा म आशावादी रहेको छु ।

सूचनाको दुरुपयोगले नागरिकमा अन्यायलता !

◆ दुर्गा भण्डारी *

करिव तीन बर्ष अघि कञ्चनपुरमा बालिका बलात्कार र हत्याको घटनाका अभियुक्तलाई अझै पनि कानुनको कठघरामा ल्याउन सकिएको छैन । सो घटनाको प्रत्यक्षदर्शी कोही नभएकोले संदिग्ध गतिविधि र परिस्थितिजन्य प्रमाणको आधारमा घटनाको अनुसन्धान गर्ने दायित्व प्रहरीको हो । उक्त घटनामा प्रहरीले आँखै अगाडिको संदिग्ध ब्यक्ति छाडेर मिडियाको लहैलहैमा भिआइपी अभियुक्तको खोजी गर्न लाग्यो र चुक्यो ।

यी सबै घटनाका पछाडि बढीभन्दा बढी मिथ्या सूचना सम्प्रेषणले काम गरेको थियो । प्रहरी त्यही मिथ्या सूचनामा रूमल्लिरह्यो । लामो समय अभियुक्त पत्ता लगाउन नसकेका कारण अनुसन्धानमा खटिएका प्रहरीमाथि विभागीय कारवाही पनि भयो । प्रहरी संगठनकै बद्नामी भएपछि सजायको भागिदार बनेको प्रहरीको व्यथा आफ्नो ठाउँमा छ होला । राज्यको चौथो अङ्गको पगरी गुथेका पत्रकारहरू पनि आफ्नो कर्तव्यबाट च्युत नभएको होइन ।

* अधिवक्ता तथा बोर्ड सदस्य, प्रेस काउन्सिल नेपाल

उक्त घटनामा अनुसन्धानलाई विथोल्न कञ्चनपुरका एक पत्रकार नियतबस लागेको देखियो । उनको पत्रिकामा छापिएको समाचारबाटै अभिष्ट प्रष्ट हुन्थ्यो । अपराधका जुनसुकै घटनामा पनि शङ्का लागेका व्यक्तिउपर प्रहरीले अनुसन्धान गर्न पाउने कानुनी पाटो हो । यो संसारभरि नै अभ्यास छ । तर शङ्का लाग्नुको तथ्य, आधार र प्रमाण पनि प्रहरीसँग पर्याप्त हुनु पर्छ भन्ने छ ।

उक्त घटनामा पनि प्रहरीले अनुसन्धान शुरू गरेर शङ्काको आधारमा एक व्यक्तिलाई सार्वजनिक गरेको थियो । प्रहरीले शङ्काको घेरामा राखेको व्यक्ति सार्वजनिक गर्न नपाउँदै प्रहरीको अनुसन्धानमाथि नै केही मिडियाबाट चुनौति दिने काम भयो । सूचना सम्प्रेषण गर्ने बहानामा भ्रम फिंजाइयो । प्रहरीको शङ्कामा परेका तिनै व्यक्ति हुन्, जो ती पत्रकारका आफन्त थिए । ती पत्रकारबाट आफ्नो नातेदारको बचाउ गर्न प्रहरीको अनुसन्धानलाई नै प्रभावित बनाइयो । शायद पत्रकारका नाताबाहेकका जोकोही सर्वसाधारण हुन्थे भने प्रहरीले गरेको अनुसन्धानलाई गलत भनिँदैन थियो । सर्वसाधारणका लागि ती पत्रकार बोल्ने थिएनन् ।

कानुन र कानुनी प्रक्रिया सबैका लागि एउटै हो । पत्रकार, पत्रकारका नातेदार वा विशिष्ट व्यक्तिका लागि अनुसन्धान प्रक्रिया फरक हुन सक्दैन । पत्रकारको आवरणमा राज्यको आधिकारिक अनुसन्धान गर्ने निकायलाई आधार र प्रमाणबिना शङ्का गरेर असफल बनाउने हो भने अराजकता बढ्न धेरै समय लाग्दैन । शायद ती पत्रकारका आफन्त शङ्कास्पद व्यक्तिबाटै प्रहरीले कुनै 'क्लू' पत्ता लगाउन सक्थ्यो कि ? त्यसतर्फ कुनै सहयोग भएन ।

बालिका बलात्कारपछि भएको हत्याजस्तो आड नै जिरिङ्ग हुने घटनामा अपराध अनुसन्धान गर्न असहयोग पुऱ्याउनु भनेको अपराधको सर्भथन गर्नु हो । त्यतिमात्रै होइन, उनले आफूले त भ्रम फिंजाए नै, अरू पत्रकारसमेत उनकै लहैलहैमा लागे । आफ्नो पक्षको बचाउ गर्न ती पत्रकारले प्रहरीले वास्तविक अभियुक्त लुकायो भनेर भ्रम पनि छरे । एकातिर हिंसा भड्काइयो अर्कोतर्फ प्रहरीले अभियुक्त पत्ता लगाउन सकेन । सरकारसमेतको बदनाम भयो । सरकारले अपराधको संरक्षण गरेजस्तो अवस्था सिर्जना गराइयो । नियोजित र भ्रमपूर्ण सूचनाको खेतीले गर्दा आजसम्म पनि पीडितले न्याय पाउन सकेको

अवस्था छैन ।

मानवीय सम्बन्धना जोडिएका घटनामा नागरिक उत्तेजित हुन्छन् । यस्तो बेलामा मिडियाको दायित्व नागरिकलाई सही सूचना सम्प्रेषण गर्नु हो । भ्रमपूर्ण सूचना दिएर घटनालाई अतिरञ्जित बनाउँदा समाचार त धेरै बिक्छ तर पीडितले न्याय पाउन सक्दैन । अपराधीले उन्मुक्ति पाउँछ । कञ्चनपुरको उक्त घटनामा सामाजिक सञ्जाल, अनलाइन मिडिया, यूट्यूव च्यानललगायत धेरै सक्रिय भए । जसरी भिवर बढ्छ, त्यसरी नै मनगढन्ते कहानी बनाइयो र घटनालाई मोडियो । अहिले अपराधी वरिपरि घुमिरहेको छ, कानुनको कठघरामा ल्याउन सकिएको छैन । यो गलत सूचनाले ल्याएको परिणाम थियो ।

यस्तै अर्को घटना थियो रूकुम पश्चिमको । नवराज वि.क.को हत्या प्रकरण । जुन जातीय विभेदको जगमा जन्मिएको भयङ्कर ठूलो अपराध थियो । यस घटनामा पनि मिडियाको नराम्रो चलखेल देखियो । घटनालाई तोडमोड गरेर भिवर बढाउनका लागि मिथ्या सूचना सम्प्रेषण भयो । नवराज वि.क.ले ठकुरी थरकी १७ वर्षीया किशोरीसँग प्रेम गरेकै कारण हत्या गरिएको थियो । नवराजको हत्यापछिका प्रमाणहरू, पत्रपत्रिका, अनलाइन, यूट्यूव र सामाजिक सञ्जाललगायतमा तथ्यहरू फरक-फरक आए । मूलधारको पत्रिका कान्तिपुरले त पोष्टमार्टम रिपोर्टसमेत फेक बनाएर समाचार प्रकाशन गरेको पाइयो । किन र कुन नियतले गरियो त्यो आजसम्म पनि रहस्यमय बनेको छ । छिटो समाचार दिने होडमा गरिएको गल्तीले अन्ततः हिंसा भड्काउने काम गर्‍यो । वास्तविकता पोष्टमार्टम रिपोर्ट पछि आउँदा पीडितले विश्वास गरेनन् । उनीहरू प्रहरीविरुद्ध आन्दोलनमा उत्रिए ।

मिडियाको त्यस्ता समाचारले प्रहरीको अनुसन्धानमा शङ्का जन्माउने काम गर्‍यो । यस्ता मिथ्या सूचनाले अपराध अनुसन्धानमा अवरोध पैदा गर्‍यो । दुईथरी पोष्टमार्टम रिपोर्ट भनेर प्रहरीप्रति अक्रोशित भिडले जाजरकोट अस्पताल तोडफोड गरेको र शवगृह आगजनी गरेको थियो । त्यतिमात्रै होइन, नवराज वि.क.को प्रेमिका भनिएकी किशोरीलाई युवती लेखिएको र कसैले फेक च्याट बनाएर उनी गर्भवती रहेको कुरासमेत सार्वजनिक गरे । तर त्यो वास्तविकता थिएन । त्यही मिथ्यालाई तथ्य मानेर एकसे एक भनिने मिडियाहरूले समाचार प्रकाशन/प्रसारण पनि गरे ।

यसरी बजारको हल्लालाई आधार मानेर बनाइएको समाचारले व्यक्तिको जीवनमा कति ठूलो असर पर्छ । यस कुराको हेक्का आमसञ्चार माध्यमले राख्नु पर्दछ । जुनखालका गलत सूचना थियो त्यो सूचनाका कारण केही महिलाहरू पनि उत्तेजित भएर ती किशोरीविरुद्ध युट्यूवमा जथाभावी बोल्न थाले । अर्थात् तनाव, भगडा र हिंसालाई मिडियाले बिकाउनका लागि जवरजस्त ढङ्गबाट अगाडि सारेको छ । यी सबै सूचनाको दुरुपयोग गरिएका उदाहरण हुन् ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा २७ ले सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकारलाई सूचनाको हक भनिन्छ । यसरी सार्वजनिक निकायमा आमचासो र सरोकारको विषयमा सूचना माग्ने र पाउने हकसँगै कानुनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन बाध्य पारिने छैन भन्ने छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सूचना दिनु पर्छ भन्ने व्यवस्था गर्‍यो । तर आमसञ्चारले भ्रमपूर्ण सूचना प्रवाह गर्नु हुँदैन भन्ने कानुन पनि छ । पत्रकार आफैले बनाएको आचारसंहिता पनि छ । जसमा सूचनाको हकको अधिकांश प्रयोगकर्ता पत्रकारहरूले भ्रमपूर्ण सूचना दिनु हुँदैन भन्ने छ । मिडियाले भ्रमपूर्ण सूचना दिने तर क्षमायाचना चाहिँ नमाग्ने गरेको देखिन्छ । उजुरी पन्थो भने मात्रै क्षमायाचना गरेको पाइन्छ । बरु गलत सूचना गए जाओस् माफी चाहिँ माग्नु हुँदैन भन्ने मानसिकताबाट मिडिया गुज्रिएको छ । जसका कारण मिडियाले पटक-पटक नियतबश गल्तीहरू दोहोर्‍याइरहन्छन् ।

विक्रम सम्बत् १९५८ बैशाख २४ गतेदेखि गोर्खापत्र प्रकाशन शुरुवातसँगै तत्कालीन राणा प्रधानमन्त्री देव शमशेरले गोर्खापत्रमा के प्रकाशन गर्ने ? के नगर्ने ? भनेर सनद जारी गरेका थिए । हाम्रोभन्दा २१ वर्षपछि सन् १९२२ अर्थात् वि.सं. १९७९ मा अमेरिकन सोसाइटी अफ न्युज पेपर्स एडिटर्सले पत्रकार आचारसंहिता जारी गरेको पाइन्छ । देव शमशेरले जारी गरेको सनदमा पनि राजपरिवार, दरबार, सेना, अपराध र दरबारका महिलाहरूका बारेमा लेख्न प्रतिबन्ध लगाइएको थियो ।

पत्रकार आचारसंहिता २०७३ र पहिलो संशोधन २०७६ ले पत्रकार र सञ्चारमाध्यमले आचारसंहिताको पालना गर्नुपर्छ । तर पत्रकारहरूले पत्रकार

आचारसंहिता इमान्दारिताका साथ पालना गरेको भने पाइँदैन । यस्ता गम्भीर विषयमा क्षमायाचनाको कुनै अर्थ पनि रहँदैन । गलत सूचना सम्प्रेषणका अपराधीले उन्मुक्ति पाउने हिंसा भङ्किने अवस्था सिर्जना हुन्छ । यस्ता सम्बेदनशील विषयमा मिडिया आफैँ सचेत हुनु पर्छ ।

मिडियाले नियत राखेर कहिल्यै पनि लेख्दैनन् भन्ने विश्वव्यापी मान्यता छ । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको संवैधानिक संरक्षण केही युरोपेली मुलुकहरूबाट भएको देखिन्छ । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई मौलिक हकको रूपमा संसारका प्राय सबै मुलुकले आफ्नो संबिधानमा व्यवस्था गरेका छन् । सर्व प्रथम १६४४मा युरोपमा भएको जागरण ले यो अधिकार स्थापित गरेको हो । जुन मान्यताका कारण मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ मा प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी नेपालको संबिधान २०७२ को धारा १७ मा पनि बिचार तथा अभिव्यक्तिको ज्ञारेण्टी गरेको छ । त्यसगरी धारा १९ मा संचारको हक भनेर व्यवस्था गरेको छ । जस्मा भनिएको छ विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापा लगायतका जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य, श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छाप्न पूर्वप्रतिबन्ध लगाइने छैन । तर नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता वा संघीय इकाइबीचको सुसम्बन्ध वा विभिन्न जात, जाति, धर्म वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा खलल पर्ने, राज्यद्रोह, गाली बेइज्जती वा अदालतको अवहेलना हुने वा अपराध गर्न दुरुत्साहन गर्ने वा सार्वजनिक शिष्टाचार, नैतिकताको प्रतिकूल कार्य गर्ने, श्रमप्रति अवहेलना गर्ने र जातीय छुवाछुत एवम् लैङ्गिक भेदभावलाई दुरुत्साहन गर्ने कार्यमा मनासिव प्रतिबन्ध लगाउने गरी ऐन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन । दफा १९ को उपदफा (२) मा कुनै श्रव्य, श्रव्यदृश्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यम वा छापाखानाबाट कुनै समाचार, लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन, प्रसारण गरे वा छापेबापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन, प्रसारण गर्ने वा छाप्ने रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय उपकरण, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज वा त्यस्तो सामग्री जफत गरिने छैन । तर यस उपधारामा लेखिएको कुनै कुराले रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय

उपकरण, छापाखाना वा अन्य सञ्चारमाध्यमको नियमन गर्न ऐन बनाउन बन्देज लगाएको मानिने छैन । उपदफा (३) मा कानुनबमोजिम बाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चार साधनलाई अवरुद्ध गरिने छैन ।

यसको मतलव यो होइन कि मिडियाले आफ्नो स्वतन्त्रताको सक्दो दुरुपयोग गरोस् । राज्यका अन्य सबै अङ्गभन्दा बढी प्रेस पनि जिम्मेवार हुन जरुरी छ । मिडियाले लेखेका समाचार र विचारहरू नागरिकले सहज रूपमा विश्वास गर्ने गर्दछन् । मिडियाको गलत समाचारलाई प्रतिवाद गर्ने हैसियत कसैमा पनि हुँदैन । त्यस कारण मिथ्या होइन, तथ्यमा आधारित भएर सूचना सम्प्रेण गर्नुलाई जिम्मेवार पत्रकारिता मानिन्छ ।

माथिका दुई उदाहरणले अपराधलाई दुरुत्साहन गरेको देखियो । अन्य व्यक्तिहरूले भ्रम फैलाएको अवस्था अर्कै हुने थियो । तर मिडियाबाट यति सम्बेदनशील मुद्दामा रहस्यमय ढङ्गबाट फेक प्रमाण र तथ्यहरू आउनु अवश्य पनि दुःखद पक्ष हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले यस्तो अवस्थामा सूचना प्राप्त गर्ने नागरिकको हकमा प्रतिबन्ध लगाएको छ । यसको मतलव यो पनि हो कि मिडियाले समेत अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने गरी समाचार सम्प्रेषण गर्न हुँदैन भन्न खोजिएको हो ।

त्यसैगरी आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण, बैकिङ्ग वा व्यापारिक गोपनियतामा गम्भीर आघात गर्ने गरी सूचना सम्प्रेषण गर्न हुँदैन । विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष र्थमा खलल पार्ने गरी सूचना सम्प्रेषण गर्न नहुने भनिएको हो । व्यक्तिगत गोपनियता र व्यक्तिको जिउ-ज्यान सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने खालका सूचना सम्प्रेण गर्न हुँदैन । मिडिया पनि राज्य निर्मित कानुनद्वारा दर्ता गरिएको सार्वजनिक सरोकारको संस्था हो । जसलाई यी कानुनहरूले नछुने भने होइन । मिडियाले लेखेका समाचारका कारण कसैको गोपनियता भङ्ग हुने, जीउ, आवास, सम्पत्ति र स्वास्थ्यमा खतरा पुग्न सक्ने स्थिति आएको देखिन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक र जातीय विषय पनि जोडिएकोले जातीय दङ्गा भड्काएको अवस्था पनि देखियो । सूचनाको हक सूचना सदुपयोगका लागि हो, सूचनाको

दुरुपयोग गर्नका लागि होइन । सूचनाको हकले राज्यका गतिविधिहरूलाई पारदर्शी बनाउन मद्दत पुग्दछ । खासगरी सार्वजनिक पदमा रहेका अधिकारीहरूले गरेका क्रियाकलाप र लिएका निर्णयहरू आमनागरिकसमक्ष पुऱ्याउने प्रक्रिया वा धारणा नै पारदर्शिता हो । पारदर्शिताले सार्वजनिक कामकारबाहीमा जनताको पहुँच रहेको अवस्था वा खुलापन रहेको अवस्थालाई बुझाउँछ । पारदर्शिताको प्रभावकारी कार्यान्वयन भयो भने सार्वजनिक पदाधिकारीहरूलाई जवाफदेही बनाउँछ, भ्रष्टाचार र अनियमिता न्यूनीकरणमा मद्दत पुऱ्याउँछ ।

सूचनाको हकको महत्व

राज्यको कामकारबाहीलाई लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सूचनालाई आमनागरिकको पहुँचसम्म पुऱ्याई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न, नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रबर्द्धन गर्न, खुला सरकारको अवधारणालाई व्यवहारमा नै आत्मसात् गर्न, प्रदान गरिने सेवाको मूल्य वास्तविक लागतमा आधारित गर्न, निर्णय प्रक्रियामा सम्बन्धित सेवाग्राहीको सहभागिता खुला गर्न, अनियमिता र गलत कार्यलाई सतर्क गराउन र उजागर गर्न शंखघोष, समानता कायम गराउन, सुशासनलाई व्यवहारमा उतार्न, नागरिकको आत्मसम्मान बढाउन, सेवा प्रवाहमा दक्षता र प्रभावकारिता बृद्धि गर्न सूचनाको हकको महत्व रहेको छ । विकसित र प्रजातान्त्रिक संस्कार भएको मुलुकमा एउटा सूचना लिन जाँदा दसौँ हजार सूचना उपलब्ध गराएर अलमलाउने गरेको पाइन्छ । सही सूचना लुकाउन यस्ता शैलीको प्रयोग गरेको देखिन्छ । उनीहरूले ठाडै अस्वीकार गर्नेभन्दा आफूलाई कूटनैतिक पारामा प्रस्तुत गरिरहेका हुन्छन् । हामीकहाँ अझै पनि सूचना लुकाउने प्रचलन कायमै छ । अमेरिकी र युरोपेली मुलुकहरूमा सूचनाको हकको अभ्यास धेरै अगाडिदेखि शुरू भएको हो ।

बेलायतमा १८ औँ शताब्दीको शुरुमा सूचनाको हक र पत्रकारिताको अभ्यास शुरू भयो । त्यसबेला बेलायती संसदले पत्रकारहरूलाई रिपोर्टिङ गर्न संसदभित्र प्रवेश निषेध गर्ने गर्दथ्यो । संसदमा भएका गतिविधिहरू मिडियामार्फत् बाहिर ल्याउन पाइँदैनथ्यो । सन् १७३१ मा जेन्टलम्यान म्यागजिनका संस्थापक सम्पादकले बेलायती प्रेसमाथिको प्रतिबन्ध तोडेका थिए । संसदमा भएको

भ्रष्टाचारविरुद्ध लेख्ने पत्रकारलाई मुद्दा चलाउने काम पनि भयो । यति हुँदा पनि पत्रकारहरूले हार खाएनन् र सही सूचना नागरिकलाई दिइरहे । संसदमा भएका अनैतिक गतिविधिहरू श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा ल्याउने काम गर्दा बेलायती संसदले ती पत्रकारलाई लण्डनको टावरमा फाँसीको सजाय दिने निर्णय गर्दा व्यापक जनविद्रोह भयो । पछि संसद सो निर्णय फिर्ता लिन बाध्य भयो । यसरी आमसञ्चारजगतले नागरिकलाई सूचना सम्प्रेषण गर्ने काम गरेको थियो । पछि संसदले बाध्य भएर सूचनाको हकसम्बन्धी कानून ल्यायो । यसरी सूचनालाई केही दिनसम्म त लुकाउन सकिएला तर धेरै दिन भने लुकाउन सकिँदैन । सूचनाको हकजत्तिकै महत्वपूर्ण काम नागरिकलाई सही सूचना दिनु पनि हो । एउटा अधिकार खोज्दा अर्को अधिकारको दुरुपयोग गर्न बाञ्छित हुँदैन । हामी पत्रकारहरू आमनागरिकलाई सूचना दिने कुरा देखाएर आफ्नो सूचनाको हक खोजिरहेका हुन्छौँ । तर हामी नागरिकप्रति जवाफदेही छौँ कि छैनौँ । सूचनामा कति पारदर्शी छौँ भन्ने कुराको पनि हेक्का राख्न जरूरी छ । अर्कालाई औँला ठड्याउने पत्रकारिताजगतभित्र भएका अपारदर्शी गतिविधिहरू मिडियाका मध्यमबाट सार्वजनिक हुने कुरालाई छोडौँ । तर हामी पत्रकार स्वयंलाई पनि पत्रकारहरूको नेता संस्था पत्रकार महासंघका गतिविधिबारे थाहा जानकारी राख्न खोज्दा पाउन सकिँदैन । कूटनैतिक पारामा एउटा सूचना माग्दा दसौँ हजार सूचना दिएर अलमल्याउने प्रवृत्ति हावी छ । मिडियाले सूचनाको हकको दुरुपयोग गरी गलत र भ्रमपूर्ण समाचार दिने होइन सूचनाको दुरुपयोगलाई मिडियाले रोक्न सक्नु पर्छ । नागरिकलाई सही र तथ्यमा आधारित सूचना दिनु नै पत्रकारिताको धर्म हो ।

सूचनाको हक र लोकतन्त्र

♦ प्रकाश अधिकारी*

विषय प्रवेश

सूचनाको हक प्रजातन्त्रको एउटा कोशेढुङ्गा हो । संस्थागत संयन्त्रद्वारा सार्वजनिक निकायहरूको सेवाप्रवाहमा व्यवसायिकता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्वको सुनिश्चितता गरेर यो हकलाई क्रियाशील गरिन्छ । 'राजकाज' का कुरा 'दुनियाँ रैती'लाई थाह दिनुहुन्न, यो उनीहरूको सरोकारको विषय होइन भन्ने राजकीय गोप्यताको आवरण ओढेको हिजोको शासनले खुला र पारदर्शी सरकारमा 'छलाङ्ग मारेको' छ । नागरिकलाई सरकारी निकायसित सूचना माग्ने हक हुँदा नागरिक सशक्तीकरण भएको छ भने सरकारी निकायले आफूसित भएका जानकारीलाई स्वेच्छाले नागरिकसित साभ्या गर्नु पर्ने उत्तरदायित्व भएकोले आफ्नो बानिमा परिवर्तन गर्नुपरेको छ । यो हकको प्रयोगद्वारा जनसाधारणले सरकारी निकायको सेवाप्रवाहको बारेमा सीधै प्रश्न गरेर लोकतन्त्रको नुतन

* पूर्व सभापति, नेपाल पत्रकार महासंघ

स्वरूपको पथको पहिचान गरी राज्य र नागरिकबीचको सम्बन्ध प्रत्यक्ष र निरन्तर हुन पुगेको छ । कथित मध्यस्थको रूपमा निर्वाचित प्रतिनिधि वा अन्य कुनै निकायमार्फतको सम्बन्ध आवश्यकता रहँदैन ।

पञ्चायतकालको ३० वर्षको अवधिलाई बाहेक गर्दा पनि नेपालीले प्रजातन्त्रको अभ्यास गरेको आधा शदी पुग्न लागिसकेको छ । निर्वाचित निकायहरूको स्वच्छ र स्वतन्त्र निर्वाचन नै लोकतन्त्र हो भन्ने आमबुझाइले जवाफदेहिता र पारदर्शिताजस्ता लोकतन्त्रका न्यूनतम मूल्य र मान्यतालाई कुनातिर थन्काइयो । त्यसैले लोकतन्त्र सेवाप्रवाहमा यथार्थ नभएर केवल शब्दाडम्बरमात्र भएको छ ।

संविधानले सार्वजनिक निकायहरूलाई व्यवसायिक, जवाफदेही र पारदर्शी बनाउन लेखापरीक्षण, व्यवस्थापकीय परीक्षण र अख्तियारको दुरुपयोगमा कारबाही गर्ने संयन्त्रहरूको बन्दोबस्ती गरे पनि आशातीत नतिजा देखिएन । सार्वजनिक सुनुवाई पनि गर्न थालियो, नागरिक बडापत्र प्रकाशन गरियो । उपभोक्ता समूहहरूद्वारा नै कार्य गराउने प्रणाली पनि क्रियाशील छ । तालुक निकायले निरीक्षण र अनुगमन गर्ने कुरा पनि अविरल छ तर यी सबै सूचनाको हक जति प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । सूचनाको अधिकारले नागरिकलाई 'सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारबाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, सामग्री वा जानकारी माग गर्ने' र पाउने कुरालाई सुनिश्चित गर्छ । यसले सरकारी निकायमा अभ्र बढी जवाफदेहिता र व्यवसायिकताको मात्रै होइन, सक्रिय नागरिकको पनि अपेक्षा राख्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय परिदृश्य

सन् १९६६ मा स्वीडिस संसदले सरकारी अभिलेख सबैका लागि खुला हुन्छ भन्ने सिद्धान्तको प्रादुर्भाव गरेर स्वीडिस राजासंस्थासँग भएका सूचनामा जनसाधारणको पहुँचलाई सुनिश्चित गरेको थियो । स्वीडेन संसारकै कम भ्रष्टाचार हुने मुलुकमध्ये पर्नुमा यो सिद्धान्तले शासनतन्त्रमा पारेको गहिरो प्रभावसमेतको परिणामलाई मान्नुपर्छ । सूचना स्वतन्त्रताको लामो इतिहास भएको अर्को मुलुक कोलम्बिया हो । राजनीतिक र नगरपालिका संघको संहिता,

१८८८ ले सरकारी निकायमा रहेका वा अभिलेखमा राखिएका दस्तावेजहरू लिनका लागि नागरिकले अनुरोध गर्नसक्ने व्यवस्था उक्त संहिताले गरेको थियो । यसको धेरैपछि सन् १९५१ मा फिनल्याण्ड र यसपछि सन् १९६७ मा संयुक्त राज्य अमेरिकामा सूचनाको स्वतन्त्रताको कानुन बन्यो भने सन् १९८२ मा अस्ट्रेलिया, सन् १९८३ मा क्यानाडा र सन् १९८२ मा न्यूजिल्याण्डजस्ता मुलुकहरूले पछ्याए । संयुक्त राष्ट्र संघका १ सय ९३ सदस्य राष्ट्रहरूमध्ये ५० मुलुकहरूले बीसौं शदीको अन्तिमसम्ममा सूचनाको हकलाई सुनिश्चित गरेका छन् भने बाँकी ६० मुलुकहरूले एक्काईसौं शदीको पहिलो दुई दशकभित्र यससम्बन्धी कानुन जारी गरेको पाइन्छ । अब थोरै मुलुकहरूले मात्र यससम्बन्धी कानुन बनाउन बाँकी रहेको देखियो ।

समान अर्थ र उद्देश्य बोकेका 'सूचनाको हक' (राइट टु इन्फर्मेशन), 'सूचनाको स्वतन्त्रता' (फ्रिडम अफ इन्फर्मेशन) र 'सूचनामा पहुँच' (एक्सेस टु इन्फर्मेशन) जस्ता तीन शब्दावलीहरू प्रयोग गरेर कानुन बनाउने लहर संसारभरि नै लोकप्रिय भएको देखिन्छ । जस्तोसुकै शब्दावली प्रयुक्त भए पनि यो विषयको कानुनले व्यक्तिको प्रयोजन नखुलाई सरकारी निकायबाट सूचना पाउने हकको प्रत्याभूति गर्छ र यदि सरकारी निकायले मागेको सूचना उपलब्ध गराउनु नपर्ने वा नसक्ने मनासिव आधार वा कारण भए त्यसको प्रष्टीकरणसहितको प्रमाण पुऱ्याउने भार सोही निकायको हुन्छ ।

फ्रेन्च राज्यक्रान्तिले जारी गरेको 'मानिसको अधिकारहरू सम्बन्धी घोषणापत्र, १७८९' मा प्रत्येक नागरिकलाई सरकारको खर्चको जाँच (रिभ्यु) गर्ने अधिकार प्रत्याभूत गरेको थियो । कालान्तरमा संसद र अदालतद्वारा यसको नियमन गर्ने थिति बसेर गयो । आधुनिक संसारको कुरा गर्नुपर्दा संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाले सन् १९४६ को प्रस्ताव नं. ५९ ९१० मा 'सूचनाको स्वतन्त्रता आधार भूत मानव अधिकार हो र ती सबै स्वतन्त्रताहरूको कसी हो जुन स्वतन्त्रताहरूका लागि संरासंघ समर्पित छ' भनेर घोषणा गरेको दुई वर्षपछि जारी गरिएको मानव अधिकारहरूको मानक दस्तावेज 'मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८'को धारा १९ मा 'प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता हुनेछ । यस अधिकारमा बिनाहस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने

स्वतन्त्रता, सीमानाको बन्देजबिना कुनै पनि माध्यममार्फत् सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ' भनेर सूचनाको हकलाई सर्वप्रथम मुखरित गरिएको छ । सार्वजनिक निकायहरूमा रहेको सूचनामा जनसाधारणको पहुँचको सुनिश्चितता गर्नु भनेको बलियो र कुशल प्रतिनिधिमूलक प्रजातन्त्रको कसी हो भन्ने कुरामा सबैजसो मुलुकको एकमत देखिन्छ ।

नेपाल सन्दर्भ

स्वीडेनमा राजसंस्थासँग रहेको सूचना र दस्तावेजहरूमा संसदको पहुँचलाई सुनिश्चित गरेर सूचनाको हकको इतिहास लेखिएको थियो र नेपालमा राजालाई मन्त्रिपरिषद्दे के सल्लाह र सम्मति दिएको थियो, त्यसको सूचना माग गर्दै परेको रिटबाट शुरु गरिएको देखिन्छ । राधेश्याम अधिकारी विपक्षी श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद्समेत भएको (नेपाल कानुन पत्रिका २०४८ चैत्र अङ्क) उक्त रिट निवेदनको विषयवस्तु त्यसबेलाका फ्रान्सका लागि नेपाली राजदूतलाई स्पेन र इजरायलसमेतको राजदूत नियुक्त गरेको सूचना राजदरबारको प्रेस विज्ञप्तिमा त्यसबेलाको संविधानको धारा ३५ मा भएको व्यवस्थाले हुनुपर्ने मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मति भन्ने उल्लेख नभएकोले मन्त्रिपरिषद्सँग सल्लाह र सम्मति लिइएको थियो-थिएन, दिइएको थियो-थिएन, राजाको संवाद सचिवालयलाई समेत विपक्षी बनाई जानकारी माग गरिएको थियो । अदालतले सार्वजनिक हक र सरोकारको विवेचना गर्दै तत्कालीन संविधानको धारा १६ ले नेपालका नागरिकलाई प्रदान गरेको सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार असीमित छैन भनी निष्कर्ष निकालेर रिट खारेजी भएको थियो । तर यसपछिको बालकृष्ण न्यौपाने विरुद्ध गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत भएको मुद्दामा अदालत उदार भएर 'संविधानको धारा १६ ले सार्वजनिक महत्वको कुनै विषयमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार देशका प्रत्येक नागरिकलाई प्रदान गरेको छ । 'सरकारबाट गरिने यस्ता सबै कामकारबाहीहरू, जसबाट पूरै राष्ट्रलाई वा सर्वसाधारण जनताको कुनै वर्ग वा समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पर्न सक्छ, सार्वजनिक महत्वका हुन्छन् । यस्ता सार्वजनिक महत्वका विषयमा सरकारले अपनाएका नीति र

गरेका निर्णय र कामहरूको सम्बन्धमा जानकारी दिने एकातिर सरकारको कर्तव्य हो भने त्यस्ता सूचना माग्ने र पाउने नागरिकको अधिकार पनि हो' भनी व्याख्या भएको पाइन्छ ।

सूचनाको हक नागरिकसँग भएको शक्तिशाली हतियार हो । यसको प्रयोग गरेर आफूमाथि शासन गर्ने सरकारलाई नियन्त्रण गर्ने अधिकार नागरिकले सुरक्षित गर्छन् । भ्रामक हल्ला र शासकीय षड्यन्त्रले नागरिकमाथि अशान्ति फैलाउने र त्रास उत्पन्न गराउने गरेको तत्कालीन सामाजिक अवस्थालाई बुझेर नै २०४७ सालको संविधानमा 'प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ' भनी 'तर यस धारामा लेखिएको कुनै कुराले कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कर लाग्ने छैन' भन्ने प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशद्वारा सीमितसमेत गरी यो हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रस्तावित गरिएता पनि सर्वोच्च अदालतमा मुद्दा परी आदेश भएकोमा बाहेक शायद नै आत्मसात् गरियो । यसपछिको अन्तरिम संविधानले पनि पहिलाको संविधानको कुरालाई हुबहु दोहोऱ्यायो । तर यो मौलिक हकलाई कार्यान्वयन गर्ने सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भएको हुँदा मौलिक हक 'सो पिस' मात्र रहेन, ऐन निर्माण ठूलो उपलब्धी थियो ।

वर्तमान संविधानले सूचनाको हकका विषयमा गरेको व्यवस्थाले पहिलाका संविधानहरूले गरेका व्यवस्थाभन्दा पनि उचाइ लिएको देखिन्छ । धारा २७ ले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सूचनाको हकको मूल प्रयोजनलाई साकार बनाएको छ । यो व्यवस्थाले व्यक्ति विशेषको सरोकारको विषय पनि सूचनाको मौलिक हकअन्तर्गत पर्ने व्यवस्था गरेबाट क्षेत्र विस्तार भई साविकमा मुलुकी ऐनको कागज जाँचको महलमा रहेको 'सरोकार परेका कागजको नक्कल जोसुकैले लिन पाउने' र 'सरकारी कामको सम्बन्धको प्रकाशित नभएको ...लिखतको नक्कल दिन कर नलाग्ने' व्यवस्था निस्तेज हुनपुग्यो र सूचनाको हकले विशेष हैसियत प्राप्त गर्‍यो ।

अन्य देशहरू, खासगरी अमेरिका, भारत आदिको अभ्यास हेर्दा सूचनाको हकलाई विचार र अभिव्यक्ति मौलिक हकको शाखाको रूपमा मुद्दाको रोहमा

सर्वोच्च अदालतको व्याख्याद्वारा विकास भएको र कालान्तरमा ऐनले हक प्रचलन गर्ने संरचना एवम् तौरतरिकाहरू निश्चित गरेको पाइन्छ तर नेपालमा सूचनाको हक मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था भई त्यसको कार्यान्वयनका लागि ऐनद्वारा पूर्वाधारहरू बनाएको देखिन्छ । अदालतको भूमिका (एटिच्युड) मुद्दाको सन्दर्भ अनुसार फरक-फरक देखिन्छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

पारदर्शी र खुला सरकारको नयाँ युगको सूत्रपात गर्न ऐनले गरेका व्यवस्थाहरू यस्तै व्यवस्थाहरू गर्ने संसारका अन्य मुलुकहरूका कानूनको दाँजोमा अतुलनीय विशेषताहरूसहितका नेपाली सन्दर्भमा सूचनाको मौलिक हकको कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त देखिन्छ । विश्वव्यापी सर्वेक्षणहरूले जताततै लोकतन्त्रप्रति विश्वास गुम्दै गएको तथ्य सार्वजनिक गरिरहेका छन् । सामूहिक भ्रष्टाचार तथा सरकारहरूको अक्षमताका कारण युवाहरू लोकतन्त्रसँग असन्तुष्ट छन् । स्वीडेनको भिडेम इन्स्टिच्युटले हालै गरेको अध्ययनले भन्छ- विभिन्न मुलुकका सरकारहरूले लोकतान्त्रिक संस्थाहरूलाई नष्ट गर्नका लागि कोभिड महामारीको प्रयोग गरिरहेका छन् । लोकतन्त्र मतपत्रमा छाप लगाउनुजति सजिलो विषय होइन । यो चुनाव परिणाम र बहुमतको शासनको गणितीय प्रमाणभन्दा पेचिलो छ । यो स्वतन्त्र अदालतहरूका माध्यमबाट कानुनी शासनको प्रत्याभूति गरिनुमामात्र सीमित छैन, न त सभा-सम्मेलनमा भाग लिन पाउँदैन प्रजातन्त्र रहेको भन्न मिल्छ । यो त नागरिकको जीवनशैली बन्न सक्नु पर्छ ।

त्यसैले 'राज्यका कामकारबाही लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन' सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आमनागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन अनिवार्य छ । जति धेरै सूचना माग गर्‍यो, सार्वजनिक निकाय त्यति नै धेरै पारदर्शी र जनताप्रति उत्तरदायी हुने गर्छन् ।

व्यक्तिगत सरोकारका सूचनाहरू मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिताले पनि प्रतिपाना रू ५ दस्तुर लिई दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ तापनि यो ऐनले समेत त्यस्ता व्यक्तिगत सरोकारका सूचनाहरूलाई पनि ऐनको क्षेत्रभित्र

राखेर कार्यान्वयनको सुनिश्चिता गरेको छ । सूचनाको हकको पहुँच बाहिर राखिएका देशको सार्वभौमसत्ता, अखण्डतालाई असर पार्ने सामरिक सरोकारको कुरा, राज्यको सुरक्षा, वैज्ञानिक, आर्थिक हितहरू, मित्रराष्ट्रसँगको सम्बन्ध, अपराधलाई दुरुत्साहन गर्ने कुरा र व्यक्तिको गोपनियतासम्बन्धी कुराहरू स्वाभाविक नै मान्नुपर्छ । यस्तो रोक लगाउनुपर्ने कुराहरू ऐनमै व्यवस्था गरिनु संविधानको मर्म हो ।

संविधानद्वारा सुनिश्चित सूचनाको हकको आलोकमा ऐनलाई विवेचना गर्दा ऐनका केही प्रावधान संविधानसंगत देखिदैनन् । यो हकको विधिशास्त्रको सार भनेको सूचना पाउने हक नियम हो, दिन अस्वीकार गर्नु अपवाद हो । मौलिक हक हुनुको परिणाम भनेको सर्वसाधारणलाई सूचना दिनु सरकारी निकायको स्वविवेकले उपहार दिनुजस्तो होइन । विधायिकाले बनाएको कानूनद्वारा द्विविधारहित तरिकाले रोक लगाएकोमा बाहेक सार्वजनिक निकायमा रहेका सबै सूचनामा सर्वसाधारणको पहुँचको सुनिश्चितता हो । त्यसैले ऐनको दफा ३ (१) को ऐनको अधीनमा सूचनाको हक रहने व्यवस्था संविधान अनुकूल छैन । किनभने ऐनको व्यवस्थाले मौलिक हकलाई सङ्कुचित वा कुण्ठित गर्न सक्दैन । संविधानले सम्पत्तिको हकलाई मात्र प्रचलित कानूनको अधीनमा रहने गरी भनी सङ्कुचन गरेको पाइन्छ । अन्य हकलाई त्यस्तो सङ्कुचन नगरेको अवस्थामा सूचनाको हकलाई ऐनले सङ्कुचन गर्न सक्दैन । यसैगरी यो ऐन जारी भएको १२ वर्षपछि बनेको गोपनियतासम्बन्धी ऐन, २०७६ पनि क्रियाशील हुँदा यी दुई विधायनहरूका बीच सामञ्जस्यता हुनुपर्नेतिर पर्याप्त ध्यान गएको देखिदैन ।

सूचनाको ह सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सार्वजनिक निकायहरूमा रहेको सूचना र दस्तावेजमाथिको सर्वसाधारणको पहुँचलाई सुनिश्चित गरे पनि छापा, 'अन लाइन', 'पोडकास्ट' र टीभी, भिडियोजस्ता सूचना प्रवाह गर्ने 'मल्टिमिडिया' र सामाजिक सञ्जालहरूको भूमिका र दायित्वका बारेमा विचार विमर्श हुन बाँकी नै छ । 'मिडिया'ले सरकारको निगरानी गर्ने र सरकारी निकायमा भइरहेका कामकारबाहीबारे सर्वसाधारणलाई सुसूचित गर्ने भएकोले 'मिडिया'ले कसरी र कसको हितमा सूचनाको प्रसारण गरिरहेको छ भन्ने कुराले महत्वपूर्ण

भूमिका निर्वाह गर्छ । विकसित प्रजातन्त्रिक समाजले त्यतातिर निगरानी थालिसकेको छ ।

कानून 'कडा' भएर पनि कार्यान्वयन गर्नलाई पूर्वाधार भएन र प्रबर्द्धन गरिएन भने कागजमा सीमित रहन्छ । तालिम नपाएका कर्मचारी र 'गोपनियता'को संस्कृतिलाई सहयोगी हुने वातावरण भएमा पनि कानून अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको भएरमात्र पनि केही हुँदैन । जनमुखी, सेवामुखी नभएर हाकिममुखी, राजनीतिक दलका भातृसंगठन हुन रमाउने, आफ्नो सुविधाका लागि मरिहत्ते गर्ने तर नागरिकको काम गर्नुपर्दा कसरी पछ्याउन सकिन्छ भनेर बहाना खोज्ने कर्मचारीतन्त्रबाट सूचनाको हकको निर्वाध कार्यान्वयनको अपेक्षा गर्ने सकिन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले निकै प्रगतिशील र महत्वाकाङ्क्षी भएको कुरालाई सूचनाको हकले दस्तावेजलाई मात्र होइन, स्थलगत भ्रमण र अवलोकन गर्ने एवम् सामग्रीको प्रमाणित नमूना लिनेसम्मलाई समेटेबाट पुष्टि गर्छ । सुसूचित जनसमुदायले भ्रष्ट राजनीतिककर्मी र सार्वजनिक पदाधिकारीलाई जवाफदेही बनाउने कानूनको ध्येय भए पनि कार्यान्वयन कमजोर हुँदा यो केवल 'सो पिस' मात्र भएर रहन्छ ।

लोकतन्त्रसँगको अन्तरसम्बन्ध

'पद र गोपनियताको सपथ' खाएको सार्वजनिक वृत्तमा आवधिक निर्वाचनमा मतदान गर्नु नै लोकतन्त्र हो भन्ने बुझाउँ छ । लोकतान्त्रिक अभ्यासको लामो इतिहास बोकेको अमेरिकाका राष्ट्रपति जो बाइडेनले आफ्नो शपथग्रहणपछिको मन्तव्यमा लोकतन्त्रलाई बहुमूल्य र नाजुक (प्रेसियस एण्ड फ्रजायल) भनेको स्मरणीय छ । लोकतन्त्र एउटा प्रयोगशील वास्तविकताहस्त्रति सजग रूपमा पेश हुने र आफैमा आवश्यक फेदबदल गर्न सक्ने प्रणाली भएकोले यसले सामना गर्नुपरेका प्रत्येक सङ्कटलाई पार गर्न सक्षम भएको छ । जनतालाई राजनीतिक प्रक्रियामा यथाशक्य व्यापक रूपमा संलग्न गराउने अर्थमा लोकतन्त्र सदैव नै आमूल परिवर्तनकारी र प्रगतिशील तथा प्रयोगधर्मी हुन्छ । लोकतन्त्र विनम्रता र स्वीकार्यता पनि हो । लोकतन्त्र घृणा फैलाउने, असत्य बोल्ने तथा धम्क्याउने प्रवृत्ति र प्रकृतिको अवज्ञा पनि हो ।

लोकतन्त्रको इतिहास हेर्दा ग्रीसको एथेन्स नगरमा अभ्यास गरिएको शासन प्रणाली 'डेमोक्र्यासी'को केन्द्रविन्दुमा एउटा परिषद् रहन्थ्यो जसमा सम्पूर्ण नागरिकले भाग लिन पाउँथे । यो परिषद्ले (नगर) राज्यका केही महत्वपूर्ण पदाधिकारीको चयन चिह्न प्रथाले गर्दथ्यो । कुनै पनि सामान्य नागरिकले जीवनकालभरिमा कम्तिमा एकपटक गोलाप्रथाका हिसाबले सरकारको सबभन्दा महत्वपूर्ण पदमा रही सेवा गर्न छानिने सम्भावना रहन्थ्यो । राज्यशक्तिको प्रयोगमा धेरै मानिसको सहभागिता लोकतन्त्रको आत्मा हो । राज्यशक्ति धेरै मानिसमा बाँडफाँड हुने भएकोले लोकतन्त्रमा निरङ्कुशता नहुने भन्ने यसको मर्म हो । तथापि, आधुनिक राज्यशक्ति संसारभरि नै अभिजात्य वर्गमा सीमित हुने क्रममा छ, जसले सीमान्त र कमजोर वर्गको सशक्तीकरण गर्ने कुरालाई व्यर्थको बनाइरहेछ ।

लोकतन्त्रमा श्रमजीवीहरूमाथि दुर्व्यवहार गर्ने ठेकेदारहरूप्रति कठोर नीति हुनुपर्छ, सार्वजनिक घृणा जनाइनुपर्छ । कमजोर र सीमान्तहरूकाप्रति गरिने हरेक अपमानलाई अस्वीकार गरिनुपर्छ । महिलाका लागि आदर, बालबालिकालाई स्नेह तथा युवालाई रोजगारीमा पहुँचको आश्वासन दिइएको हुनुपर्छ । जसले गर्दा जीवनलाई सामान्य र सन्तुष्ट पार्ने पर्याप्त वातावरण बन्छ । स्वस्थ लोकतन्त्रमा नागरिकले खोप लिन खुसामद गर्नु पर्दैन, अन्त्येष्टिका लागि नेताको पैरवी गर्नुपर्दैन, गाडीमा अमानवीय किसिमले खाँदिएर यात्रा गर्नुपर्दैन, फोहोर सडकमा हिँड्न र विषालु हावामा सास लिन बाध्य हुनुपर्दैन । लोकतन्त्र स्वास्थ्योपचारमा समान पहुँच हो र पछि परेका नागरिकलाई सामाजिक न्याय दिलाउनु हो ।

राज्यशक्तिलाई अभिजात्य वर्गमा सीमित गर्ने क्रमलाई व्यतिक्रम गर्ने एउटा सशक्त उपाय सूचनाको हक हुन सक्ने विश्वासमा यसको प्रादुर्भाव गरिएको हो । संविधानले नागरिकलाई न्याय, स्वतन्त्रता र समानताको प्रत्याभूत गरे पनि यो सैद्धान्तिक बहसको विषय बढी हुन्छ, यसको व्यावहारिक पक्षले महत्त्व राख्छ । सम्पत्ति र अवसरको असमान वितरण, हिंसा र भोकमरी निराकरण नागरिकमा कानुनी सशक्तीकरण गरेर आत्मगौरवको भावना पैदा गरेर हुन्छ, नागरिकले सम्मानित जीवन बाँच्न पाएर हुन्छ । ग्रीसको नगर राज्यहरूमा थोरै

मानिसहरू भएकोले प्रत्येकले जीवनमा एकचोटि राज्यको सर्वोच्च पदमा बस्ने अवसर पाउँथे । तर, अहिले त्यो सम्भव छैन । प्रजातन्त्र एउटा प्रयोगशील प्रणाली भएकोले यसमा समयानुसार नयाँ प्रयोगहरू हुनु सामान्य हो र सूचनाको हक एउटा नयाँ प्रयोग हो । 'नजाने गाउँको बाटै नसोध्नु' भन्ने उखान र 'नेपालका नागरिकलाई सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार असीमित छैन' भन्ने अदालती व्याख्या पुराना भइसकेका छन् ।

लोकतन्त्रमा ठूल-ठूला कुरा र भाषण होइन, जवाफदेहिता चाहिन्छ र जवाफदेहिताको पूर्वशर्त पारदर्शिता हो । विश्व बैंकले राज्यशक्तिको अभ्यास मुलुकको आर्थिक र सामाजिक स्रोत-साधनहरूको व्यवस्थापन गर्ने व्यवहार लोकतन्त्र भनेको छ । देशको विकास सरकार र नागरिककाबीच सूचनाको स्वतन्त्र प्रवाहबाट मात्र हुन सक्छ । बेलायतमा प्रजातन्त्रको शुरुवात कर लगाउने विषयमा राजा ठूलो कि संसद ठूलो भन्ने कुराबाट भएको थियो भने अमेरिकामा आयात गरिएको चियामा अमेरिकीहरूको प्रतिनिधित्व नभएको बेलायती संसदले लगाएको कर नतिर्ने (no taxation without representation) भन्ने आन्दोलनबाट भएको थियो ।

निष्कर्ष सुभाष

नेपालमा राजनीतिक 'इस्थु'मा सूचना माग गर्न यो हकको धेरैजसो प्रयोग भइरहेको छ । तर, खासमा यो अधिकार स्थानीय स्तरमा कृषि कार्यालयले कति अनुदानमा के-के कृषिसामग्री उपलब्ध गराउने यो वर्षको कार्यक्रम छ ? पशु कार्यालयले के-के उन्नत नश्लका पशुहरूको बिउ दिन सक्छ ? यसैगरी जिल्ला जनस्वास्थ्य, भूसंरक्षण, जलउत्पन्न नियन्त्रण कार्यालय, सिंचाई डिभिजन, खानेपानी डिभिजनजस्ता बहुसङ्ख्यक सर्वसाधारणको दैनिक जीवनसँग सम्बन्ध राख्ने सरकारी कार्यालयहरूको वार्षिक योजना र कार्यक्रमकाबारे जानकारी राख्न प्रयोग गरिनुपर्छ । ती कार्यालयले गरेका खर्चवर्चकाबारे सरोकारवालाहरूले जानकारी राख्न प्रयोग गरिनुपर्छ । भ्रष्ट कार्यालय प्रमुखहरू कागजमा सबै कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएको देखाएर स्रोत जति निजी बनाउँछन् । यसमा 'ओभरसाइट' निकायहरूको पनि 'मिलिभगत' जगजाहेर छ । यो ऐन सरकारी प्रणालीका खराब प्रचलनहरू 'चेक' गर्न वा नागरिकका हितहरूको प्रबर्द्धन

गर्न गरिनुपर्छ । कुपोषण र भोकले आलसतालस बालबालिका राति सुत्न नसकी रूनु, अपराधीलाई कठघरामा नउभ्याएका कारण महिला सधैं आफूलाई असुरक्षित महसुस गर्नु र कामदारहरू महामारीमा जीवन रक्षाका लागि सहर छाडेर गाउँ फर्किन बाध्य हुनु उनीहरूमा निहित अधिकारका बारेको ज्ञानको अभावले हो । यो ऐनको शक्तिकाबारे सर्वसाधारण सचेत र सजग नहुञ्जेल ऐन केवल कागजमा सीमित रहन्छ ।

भ्रष्टाचार निरोधमा सूचनाको हक महत्वपूर्ण हुन्छ । लोकतन्त्र बगैंचा हो भने भ्रष्टाचार बगैंचामा उम्रिने अनपेक्षित फल हो । सर्वसाधारणको सरकारी कार्यालयमा रहेको आधारभूत तथ्य र तथ्याङ्कहरूमा पहुँच भएपछि सरकारी दिग्गजहरूले अधिकारको दुरुपयोग गर्ने र उनीहरूले गरेको गैरकानुनी कार्य लुकाउने सम्भावना कम रहन्छ, उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउन सकिन्छ । सूचनाको पहुँचले नागरिकलाई अन्यायका विरुद्ध र आफ्ना अधिकारकाबारे बोल्न सशक्तीकरण गर्छ । यो कुरालाई मनन गरेर १ सय २० भन्दा बढी देशहरूले यससम्बन्धी कानून बनाइसकेका छन् । र, धेरै देशहरूमा सूचनाको हक कागज र व्यवहार, दुबैमा, एउटा यथार्थ बनिसकेको छ । विश्वजगतले नै यो अधिकारलाई विस्तारै तर अवश्य पनि आफ्ना नागरिकको आधारभूत अधिकारको रूपमा अङ्गीकार गर्नेछ र यसको प्रधानतामा ऐक्यबद्धता देखाउनेछ ।

सन् १५९७ मा फ्रान्सिस बेकनले 'सूचना शक्ति हो' भनेका थिए । धेरैभन्दा धेरै सूचना आर्जन गरेर मानिसले त्यसलाई ज्ञानमा परिणत गर्छ । सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त र नागरिकप्रति उत्तरदायी बनाउने सूचनाको हक लोकतन्त्रको प्राणवायु (अक्सिजन) हो । यसले संस्थाहरूलाई जीवन्त पार्छ । कुनै पनि समाजको परिपक्वता जाँच गर्ने कसो पनि सूचनाको हक हो । अन्य अधिकारहरूजस्तै यो अधिकार पनि निर्वाध छैन, 'नियन्त्रण र सन्तुलन'मा छ । प्रभावकारी सरकारका लागि पूर्णपारदर्शिता असम्भव र अनपेक्षित छैन । व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रतालाई खतरामा नपार्ने गोपनीयताको आधार रेखालाई सम्मान गरिनुपर्छ । राज्यशक्तिको दुरुपयोगलाई रोक्ने प्रयोजनसम्मका लागि यसको प्रयोग गरिनुपर्छ । गोपनीयता र सूचनाको हकलाई सामञ्जस्यता गरेर जेबाट सर्वजनको हित हुन्छ, त्यही हकलाई त्यो सन्दर्भमा संरक्षण गरिनुपर्छ ।

सूचनाको हकको निर्वाध प्रयोगको एउटा अवरोध कर्मचारीतन्त्र हो । यो हकलाई अप्रासङ्गिक बनाउन कर्मचारीतन्त्रको एउटा समूह लागिरहेको हुन्छ । किनभने यो थप भमेला हो भन्ने उनीहरूलाई लाग्छ । सूचना याचकलाई प्रताडित गरेर, अपमानित गरेर सूचना माग गर्न निरुत्साहित पार्न उनीहरूले हरसम्भव कोसिस गर्ने गरेको पाइन्छ । सूचनाको कथित दुरुपयोग कसरी रोक्ने भनेर बहस र विवाद उनीहरूले निकाल्छन् । दस्तावेजहरू उपलब्ध गराउँदा लाग्ने समय र स्रोतको कमी देखाएर 'भोलि'का लागि राख्ने गरिन्छ । प्रशासनिक संस्कारमा गोपनीयता सामान्य र सूचनाको प्रवाह अपवाद रहँदै आएको छ । निजामति सेवामा कर्मचारीको दक्षता-क्षमता मूल्याङ्कन उसले राख्न सक्ने गोपनीयताका आधारमा गरिन्छ ।

सरकारी निकायहरूमा सूचना अभिलेखहरूको राखनधरनकाबारे कुनै ठोस बन्दोबस्ती छैन । अदालतमा अदालत आफैले बनाएको नियमावलीहरूले यससम्बन्धी केही सुदृढ व्यवस्थाहरूको गरेको पाइन्छ तथापि यसका धेरै कमजोरीहरू छन् । नेपालीहरूको 'लाइफ लाइन' जग्गाजमीनको अभिलेख राख्ने काम पनि तदर्थ रहेको छ । द्वन्द्वकालमा यसलाई ठूलो तारो बनाइयो जसको मार सर्वसाधारणले लामो समयसम्म खेपिरहनुपरेको छ । अहिले यसलाई कुनै कानुनी 'ब्याकअप' बिनै 'डिजिटाइज' गरेर 'अनलाइन'मा राख्ने प्रयास भइरहेको छ । अर्को निकाय आर्थिक प्रशासन हेर्ने महालेखा नियन्त्रक अन्तर्गतका निकायहरूले पनि आय-व्यय (डेविट-क्रेडिट) को दस्तावेज दुरुस्त र सजिलै अवलोकन हुनसक्ने गरी राख्नुपर्छ, जुन भइरहेको छ । अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने प्रहरीले पनि आफूले गरेको अनुसन्धानलाई लामो समयसम्म संरक्षण गरेर राख्नुपर्छ र यसका लागि गरिनुपर्ने जति काम भइरहेको छैन । यीबाहेकका अन्य सरकारी निकायहरू समेत सम्पूर्ण निकायहरूमा रहेको सूचना र अभिलेखहरूको सिर्जना, भण्डारण, पहुँच र वितरण, सम्प्रेषण व्यवस्थित गर्नका लागि छातानीति र कानूनको अभाव रहेको छ । बहालवालाले अकर्णनामा दिने चलन अहिले कार्यालयहरूमा हराएर गइरहेको छ ।

सूचनाको हक प्रबर्द्धनमा सहकारी शिक्षा र सूचना

◆ पार्वती अर्याल*

सूचनाको हक

कुनै पनि व्यक्तिलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हकलाई सूचनाको हक भनिन्छ । सूचनाको हक लोकतन्त्र मापन गर्ने एउटा सशक्त माध्यम, आधारस्तम्भ र सुशासनको पूर्वाधार हो । यस हकको सैद्धान्तिक आधार राज्यका हरेक गतिविधि सार्वभौम नागरिकका लागि खुला हुनुपर्दछ भन्ने हो । सूचनाको हकको सुनिश्चितताको लागि यसलाई नागरिकको संविधानप्रदत्त मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । शासकीय प्रणालीमा सार्वजनिक सरोकारको विषयलाई नागरिकसमक्ष प्रस्तुत गर्न, सार्वजनिक निर्णय वा कार्यलाई देख्न सकिने र बुझ्न सकिने अर्थात् पारदर्शी बनाउन सूचनाको हक आवश्यक छ ।

सन् १९६६ मा सर्वप्रथम स्वीडेनमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन पारित गरिएको थियो भने नेपालमा २००७ अर्थात् वि.सं. २०६४ मा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन

* प्राचार्य, सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र

जारी भएको हो । सन् २०१९ सम्ममा विश्वका करिब १२५ मुलुकमा यस्तो कानून बनी कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । सूचनाको हकलाई संवैधानिक हकको रूपमा ग्यारेण्टी गर्ने पहिलो सार्क राष्ट्र नेपाल हो । वि.सं. २०४७ सालको संविधानले सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा प्रविष्ट गरी सार्वजनिक महत्वका सूचनामा नागरिकको हक स्थापित गरेको हो भने अन्तरिम संविधान र नेपालको संविधान, २०७२ मा निरन्तर सुनिश्चितता गरिएको छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २ (ख) अनुसार 'सूचना' भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, सामग्री वा जानकारी सम्बन्धित । यस परिभाषालाई केलाउँदा सरकारी, सहकारी, सामुदायिक र निजी क्षेत्रबाट सम्पादन हुने सार्वजनिक महत्वका कार्य तथा सेवा वा वस्तु उत्पादन, वितरण र प्रसारणलगायतका कार्यमा सूचनाको हकको सुनिश्चितता सूचनाको हकअन्तर्गत पर्दछन् । सूचनाको हकको प्रचलन गराउने जिम्मेवारी कानूनबमोजिम ऐनद्वारा स्थापित निकाय (सहकारी संस्था), नेपाल सरकारद्वारा गठित निकाय, कानूनद्वारा स्थापित सेवाप्रदायक संगठित संस्था वा प्रतिष्ठान, प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भएका राजनैतिक दल तथा संगठन, नेपालको पूर्ण वा आंशिक स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको वा अनुदानमा सञ्चालित वा नेपाल सरकारको अनुदान प्राप्त संगठित संस्था, जस्तो- संस्थानहरू, विश्वविद्यालयहरू समेत रहन्छन् । यस लेखमा सूचना हकको प्रबर्द्धन र संरक्षणमा सहकारीको भूमिकाको चर्चा गरिने छ ।

सहकारीमा सूचना र शिक्षाको सन्दर्भ

रोचडेली अगुवाहरूले सहकारी स्थापना गर्दा न्याय, समानता, स्वावलम्बन र पारस्परिक सहयोगमा आधारित मानवीय मूल्यसहितको सामूहिक जीवनलाई सहकारीको मूल्य र मर्मको रूपमा विकास गरेका थिए । विधि, मूल्य, मान्यता र सिद्धान्त स्थापित हुन स्वीकारोक्तिको भाव, निरन्तरको अभ्यास, यसको नतिजा परीक्षण र समयानुकूलका परिवर्तन अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी विषयहरू मानिसको चेतन मनले स्वीकार नगरेमा एकपटक पनि कार्यान्वयनमा उतार्न कठिन हुन्छ । जानकारी राख्ने र स्वीकार गर्ने वा आन्तरिकीकरण गर्ने विषय अन्तरसम्बन्धित तर नितान्त फरक हुन् । विश्वभर मान्यता दिइएका सहकारीका मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तलाई जानकारीमा लिने परिवेश र समयानुकूल बनाउन

अध्ययन, अनुसन्धान र परीक्षणबिना अवलम्बन गरिने नीति र अभ्यास भन् खतरनाक र प्रत्युत्पादक हुन्छन् ।

सहकारी स्वनियमन र स्वायत्ततामा आधारित हुने तर सदस्य र सञ्चालकको भूमिका अचेत र स्वार्थप्रेरित हुँदा सहकारीहरू अराजक र विचौलिया बन्ने खतरा हुन्छ । छरिएर रहेको श्रम, सीप र पुँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादन, उत्पादकत्व, रोजगारी बृद्धि तथा निर्यात प्रबर्द्धन गर्नुको सट्टा विचौलिया, व्यापार र कारोबारमा सहकारीको लगाव र लगानी दुवै बढेको तथ्य समस्याग्रस्त सहकारीहरूको अभिलेखबाट छर्लङ्ग हुन्छ । उक्त लगाव र लगानी दुवैलाई सहकारीका मूल्य-मान्यतातर्फ फर्काउनु र सहकारीमा सुशासन कायम गर्नुपर्ने विषय हाम्रोसामु चुनौतिको रूपमा देखापरेको छ । शुरुवातमा सहकारीलाई संस्थागत रूपमा सञ्चालन गर्न प्रत्येक सदस्यले आफ्नो सहकारी संस्थाको नीति, कार्यक्रम, बचत, शेयर, ऋण परिचालन, सदस्यको व्यवहार जान्ने र थाहा पाउने हक राख्दछन् । सोही सूचनाको आधारमा संस्थामाथि लोकतान्त्रिक नियन्त्रण कायम गर्न सम्भव हुन्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५१ (घ) मा अर्थ, उद्योग र बाणिज्यसम्बन्धी नीति (१) मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकासमार्फत् राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै ५१ को (घ) ३ मा सहकारी क्षेत्रलाई प्रबर्द्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा अत्यधिक परिचालन गर्ने नीति लिइएको छ । मुलुकको संघीय संरचनामा संविधानको अनुसूची ५, ६, ७, ८, ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल तथा साभ्ना अधिकार सूचीमा उल्लेख गरेबमोजिम कार्य विस्तृतीकरण प्रतिवेदन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ मा मूलतः सहकारीको प्रबर्द्धन र नियमनको विषयमा सरकारका ३ तहको भूमिका प्रस्ट्याइएको छ । सोही प्रावधान अनुसार करीब ९९.५ प्रतिशत सहकारीहरू संघबाट प्रदेश र स्थानीय स्तरमा हस्तान्तरण भएकोले सहकारी संस्थालाई मूल्य-मान्यतामा हिडाउन (Right Tracking) गर्नुपर्ने भार पनि विन्यास भएको छ । सहकारी संस्थालाई मूल्य-मान्यता र सिद्धान्तमा सञ्चालन गर्ने भूमिका खेल्नकै लागि जिल्ला सहकारी संघ, विषयगत सहकारी संघ, प्रदेश सहकारी संघ, राष्ट्रिय सहकारी बैंक र राष्ट्रिय सहकारी महासंघसमेत क्रियाशील रहेको अवस्था छ । प्रत्येक सहकारी संस्थाले सहकारी शिक्षा कोषको स्थापना र सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था सहकारी ऐन र नियमावलीमा रहेको छ । साविकको

केन्द्रीय सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रलाई चौधौं र पन्ध्रौं आवधिक योजनामा पुनर्संरचना गरी सहकारीको शिक्षा र सूचनाको कार्यलाई व्यापक बनाउनुपर्नेमा जोड दिइएको पाइन्छ ।

सहकारी संस्थामा विपन्न घरपरिवार समुन्नत बन्नका लागि गठजोड हुनुपर्ने सूचना सदस्यहरूलाई सञ्चार गर्न नसक्दा सम्पन्न ९भक्तिभ० व्यक्तिले नै विपन्नलाई सहकारीमार्फत् परिचालन गरी आम्दानीको स्रोत बनाउन पुग्दा सहकारी शब्द विचलन र दुरुपयोग भएको देखिन्छ । उत्पादन र स्वरोजगारभन्दा व्यापारिक कार्यका लागि बचत लिने र ऋण दिने कारोबारमा आधारित हुँदा बैंक र सहकारी नचिनिने अवस्था बढ्दै गएको छ । सहकारीमा दोहोरो सदस्यता कायमै हुनु, सहकारी र गरिबीमा आधारित सूचना व्यवस्थापन प्रणालीमा (copomis) मा आबद्ध हुन नचाहनु, कार्यक्षेत्र विस्तार गरी नियमनको दायराबाहिर जान खोज्नु, सहकारीलाई ऋण र अनुदान लिने थलोका रूपमा प्रयोग गर्नु, उद्देश्यविपरीतको मुख्य कारोबारमा संलग्न हुनु, सेवा शुल्क, विलम्ब शुल्कको नाममा सदस्यबाटै अत्यधिक व्याज रकम र हर्जना असुल गर्नु, सहकारी संस्थाकै खरीदबित्री गर्नु, कारवाहीको दायराबाट उम्कन गठजोड (Nexus) मा रहनुजस्ता अनपेक्षित तथा विकराल विचलन सहकारी क्षेत्रमा बढ्दै गएका छन् ।

सन्निकटता, कार्यदक्षता (Principle of subsidiarity and efficiency) को सिद्धान्तलाई आधार बनाई सहकारी संस्थालाई स्थानीयकरण गर्ने मान्यताका वाबजुद साविकको सहकारी डिभिजन कार्यालयबाट स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका सहकारी संस्थाको अभिलेखसम्म व्यवस्थित गर्ने जनशक्ति स्थानीय तहमा नहुँदा सहकारीमा सूचनाको हक गौण बन्दै गएको छ । स्थानीय तहमा सहकारी संस्थाहरू कमजोर अभिभावकको निरीह सन्तानजस्तो बन्न पुगेका प्रतिक्रिया प्राप्त हुने गरेका छन् । सहकारी विभाग र प्रदेश सहकारी मन्त्रालय तथा सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र र प्रशिक्षालयहरूबीच सूचनाको सम्बन्धसम्म कोर्न नसकिँदा सबै निकाय छुट्टाछुट्टै बाटोमा हिडेको अवस्था छ । सहकारीमा सदस्यहरूको सूचनाको हकको सुनिश्चितताबिना सहकार्यात्मक नतिजा हासिल हुने कुरै भएन ।

सहकारी संस्थामा सूचनाको हकको प्रत्याभूतिका लागि शिक्षा, तालिम र सूचना

सहकारी संस्थाहरूले आफ्ना सदस्य, निर्वाचित प्रतिनिधि, व्यवस्थापक एवम्

कर्मचारीलाई संस्थाको विकासमा प्रभावकारी ढंगले योगदान गर्न सक्षम बनाउन शिक्षा, तालिम र सूचना प्रदान गर्नुपर्दछ । सहकारीको प्रकृति र यसका लाभबारे सर्वसाधारणलाई प्रारम्भिक सहकारी शिक्षामार्फत् जानकारी दिन अत्यावश्यक हुन्छ । शिक्षा, तालिम र सूचनामा नै सहकारी आन्दोलनको सफलता निर्भर रहेको पाइन्छ । सहकारीमा सूचनाको हकको निम्नानुसार महत्व हुन्छ ।

१. साङ्गठनिक प्रभाव

सहकारी संस्थाका प्रत्येक सदस्य यसका मालिक हुने भएकैले सदस्यको भूमिका विधायकसरह रहन्छ । सहकारी चेतना भएपछि सदस्यहरूले रचनात्मक रूपमा पारस्परिक सम्बन्ध निर्धारण गर्न सक्दछन् । साङ्गठनभित्रका समस्याहरू सदस्यहरू स्वयम् सुल्झाउन सक्दछन् । साधारणसभा र विस्तारित मञ्चका गतिविधिहरू अर्थपूर्ण बन्न सक्छन् ।

२. व्यावसायिक प्रभाव

सदस्यहरू, सञ्चालकहरू र व्यवस्थापक तथा कर्मचारीहरू निरन्तर प्रशिक्षण/सूचना पाएपछि काममा सिपालु हुन्छन् । प्रतिस्पर्धात्मक बजारमा व्यावसायिक सफलता पाउन सक्दछन् । यसले गर्दा प्रत्येक सहकारी सदस्य स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर बन्न सक्छ ।

३. सामाजिक प्रभाव

समुदायमा सहकारीको प्रचार हुँदै जाँदा समाजमा सहकारी सन्देशको सञ्चार हुन्छ । सहकारी अभियानमा बढीभन्दा बढी जनता सहभागी हुन सक्दछन् । समाजलाई इमान, जमान भ्रातृत्वमा आधारित बनाउन सहकारी शिक्षा र सूचनाको अहम् भूमिका रहन्छ ।

सूचनाको हकको प्रचलनका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सहकारी संघ/संस्थालाई पनि सार्वजनिक निकायका रूपमा राखेको हुँदा सार्वजनिक निकायले गर्नुपर्ने भनिएका निम्न कार्य सहकारी संघ/संस्थाले पनि गर्नुपर्ने हुन्छ ।

- ◆ सूचना अधिकारी तोक्ने,
- ◆ सूचना अधिकारीको नाम, पद, मोबाइल नं., कोठा नं. लगायतका विवरण समावेश गरी फोटोसहित फ्लेक्स प्रिन्ट कार्यालयमा सबैले देख्ने स्थानमा टाँस गर्ने,
- ◆ संस्थाको वेबसाइट बनाउने
- ◆ सूचना अधिकारीको विवरण वेबसाइटमा राख्ने,
- ◆ संस्थामा भए गरेका कामकारवाहीसमेत समेटेी तीन/तीन महिनामा स्वतः

प्रकाशन गर्ने

स्वतः प्रकाशनमा खुलाउनु पर्ने मुख्यमुख्य कुराहरू

- ◆ संस्थाको नाम र ठेगाना
- ◆ संस्थाले दिने सेवा (संस्थाको प्रकृति)
- ◆ सञ्चालक समिति तथा लेखा सुपरीवेक्षण समिति, उपसमितिका सदस्यको नाम नामेसी विवरण तथा कार्यकालको अवधि
- ◆ सदस्य सङ्ख्या र जम्मा शेयर पुँजी
- ◆ कर्मचारी सङ्ख्या र कार्यविवरण
- ◆ संस्थाले दिने सेवा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया र लाग्ने दस्तुर
- ◆ सेवा प्रदान गर्ने जिम्मेवार अधिकारी तथा सम्पर्क व्यक्तिको विवरण
- ◆ संस्थाको विषय र प्रकृति अनुसार जम्मा बचत दायित्व, लगानीमा रहेको ऋणको विवरण, कूल खरीद-बिक्री कारोबार रकम,
- ◆ संस्थाको वार्षिक कार्यक्रम अनुसार गरिएका कार्यक्रमको विवरण,
- ◆ बजेट तथा खर्चको विवरण
- ◆ कार्यकारी प्रमुख तथा सूचना अधिकारीको विवरण
- ◆ संस्था सञ्चालनसँग सम्बन्धित ऐन, नियम, विनियम तथा निर्देशिकाहरूको विवरण
- ◆ संस्थाको वेब-साइट र ई-मेल ठेगाना

यी लगायत सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीले तोकेका अन्य विषयसमेत समेटेी ऐनले तोकेको ढाँचामा

- ◆ संस्थाको वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्नुपर्ने (लेखापरीक्षण प्रतिवेदन समेत),
- ◆ सदस्य सेवा बडापत्र बनाई संस्थाको कार्यालय भवनमा सबैले देख्ने स्थानमा राख्ने,
- ◆ साधारण सभा, सञ्चालक समितिको बैठकका निर्णयहरू सदस्यले मागेका बखत उपलब्ध गराउने गरी अभिलेख व्यवस्थापन गर्ने,
- ◆ ऐनमा तोकिएको सूचनासँग सम्बन्धित अन्य क्रियाकलापहरू समेत गर्ने ।

नेपालमा सहकारी प्रबर्द्धनका लागि प्रशिक्षण, परामर्श र अनुसन्धान

नेपालमा हाल प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरूको सङ्ख्या २९,८८६ रहेको छ भने विषयगत सहकारी संघहरू १९ वटा रहेका छन् । सहकारीमार्फत् ८८,३०९ जना व्यक्ति रोजगार रहेको पछिल्लो तथ्याङ्कले देखाउँछ । सहकारीको विकासको लागि

नियमन र प्रशिक्षण महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । सहकारी संस्थामा जागिर खानेबाहेक अन्य सदस्यहरूलाई बेरोजगारी र अर्द्धबेरोजगारीको हैसियतबाट माथि उठाउन नसक्नुकै कारण नेपालमा बहुआयामिक गरिबी र उच्च क्षेत्रीय असन्तुलनमा अपेक्षित प्रगति हासिल हुन नसकेको हो । सहकारी मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तमा रही उद्यमशील सहकारी विकास गर्नका लागि सदस्यदेखि सञ्चालकसम्मको ज्ञान, सीप, धारणा र व्यवहारबारे प्रशिक्षण, प्रबर्द्धन र परामर्शमार्फत् परिवर्तन र परिस्कृत गर्न आवश्यक छ । पन्ध्रौँ राष्ट्रिय योजनामा वि.सं. २१०० सम्म गरिबीलाई शून्यमा फार्ने दीर्घकालीन लक्ष्य पूरा गर्न सहकारीको प्रबर्द्धन, विकास र परिचालनका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा सहकारी प्रबर्द्धन र विकास अभियान (Cooperative Promotion and Development Movement) सघन रूपमा सञ्चालन गर्न विलम्ब भइसकेको सन्दर्भमा सहकारी प्रबर्द्धनका लागि निम्न रणनीति अवलम्बन गर्न आवश्यक छ ।

१. सकारात्मक जनसाङ्ख्यिक प्रतिफल (Population Devident) उपयोगको रणनीति

उमेरगत हिसाबले हाल नेपालीहरूको मेडियन उमेर २५ वर्षभन्दा कम छ । वि.सं. २०५४ अर्थात् २६ वर्षपछि नेपाल बुढ्यौली राष्ट्रमा प्रवेश गर्छ । फ्रान्सलाई ११५ वर्ष, जर्मनीलाई ४० वर्ष र ब्रिटेनलाई बुढ्यौली समय आउनको लागि ४७ वर्ष लागेको थियो । वैदेशिक रोजगार दिगो र भरपर्दो स्रोत नभएकै कारण नेपालले ठूलो (Mass) मात्रामा स्थानीयकरणसहितका रोजगारी र स्वरोजगारीका अवसर सिर्जना गर्न, स्वावलम्बी बन्न सरकार र निजी क्षेत्रभन्दा छिटो र व्यावहारिक उपाय सहाकारीमा आधारित रोजगारी नै हो । यसका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान संयन्त्रले निम्न कार्य गर्न जरूरी छ ।

क. जनशक्ति प्रक्षेपण

प्रत्येक पालिकास्तरमा हाल सहकारीमा कार्यरत जनशक्ति र बेरोजगार तथा वैदेशिक रोजगारमा रहेकाको उमेरगत विभाजन गर्न आवश्यक छ । साथै प्रत्येक पालिकाले व्यक्तिगत घटना दर्ता तथा अद्यावधीकरण गर्न चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ । सहकारी विभागले प्रयोगमा ल्याएको COPOMIIS मा प्रत्येक पालिकाले आफू अन्तर्गतका सहकारीलाई अनिवार्य रूपमा प्रविष्ट गराउन सकेमा सहकारीको जनशक्ति प्रक्षेपण गर्न सहज हुन्छ तर COPOMIIS नै सहकारी व्यवस्थापनको रामवाण हुन भने सक्दैन । COPOMIIS बाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई आधार बनाउँदा मुलुकभर इन्टरनेटको अनुपलब्धता, कम्प्युटर

प्रणालीमा काम गर्ने अभ्यासको कमी तथा सूचना प्रविष्ट गर्दा पुराना तथ्याङ्क पर्ने जोखिमका कारण सही, पूर्ण र अद्यावधिक तथ्याङ्क नपाइने अवस्था छ । पुराना र गलत तथ्याङ्कलाई अनुसन्धान र उपयोगमा ल्याउनु गलत बाटोतर्फको यात्रा हो । यसर्थ, सहकारीको अभिलेख व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक पालिकाले COPOMIIS को Features राखी आफ्नै सूचना प्रणालीसमेत विकास गर्न आवश्यक छ । सहकारी दर्ता गर्दा, खारेजी वा नवीकरण गर्दा, सदस्यहरूको नाम घटबढ हुँदा, लगानी र उत्पादन गर्दा स्थानीय तहको सूचना प्रणालीमा स्वतः अद्यावधिक हुने व्यवस्थाका लागि पालिकाका मेयर/उपमेयर, प्रमुख/उपप्रमुख तथा प्रशासकीय अधिकृत र सहकारी शाखा प्रमुख प्रतिबद्ध हुन जरूरी छ ।

प्रत्येक प्रदेशले आफ्नो अन्तर्गतका पालिकाको जनशक्ति प्रक्षेपण सही समय (Real Time) मा गर्न समन्वयकारी र सूचना व्यवस्थापकको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले एकातिर प्राप्त तथ्याङ्क र सूचनालाई एकीकृत गर्ने, विश्लेषण गर्ने र संघीय सहकारी नीति निर्माणका लागि पृष्ठपोषण उपलब्ध गराउन आवश्यक छ भने अर्कोतिर सहकारीसम्बद्ध जनशक्तिको लागि सँगसँगै तालिम तथा शैक्षिक कोर्षहरू प्रक्षेपण गर्नु पर्दछ ।

ख. जनशक्ति विकास

नेपालमा सहकारीमा कार्यरत जनशक्तिले न एकेडेमिक शिक्षा प्राप्त गर्न सकेको छ न त लामो व्यावसायिक (vocational) तालिम । साविकमा सहकारी प्रशिक्षण केन्द्रले ९० दिनको आवासीय तालिम सञ्चालन गरेकोमा हाल लामो १५ दिने तालिममात्र नेपाल सरकारले स्वीकृत गरेको छ । कोभिड- १९ का कारण आ.व. २०७६/०७७ भन्दा यस वर्ष करिव आधा तालिम कटौति गरिएको छ । हाल प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रबाट सञ्चालन गर्ने गरिएका लेखा, व्यवसाय प्रबर्द्धन, नेतृत्व विकासलगायका तालिम सञ्चालन गर्न ७ वटै प्रदेशस्तरमा व्यवस्थित रूपमा प्रशिक्षालय सञ्चालन गर्न आवश्यक छ । आधार भूत र पुनर्ताजगी तालिमका लागि प्रत्येक पालिकालाई सक्षम बनाउनु पर्दछ । यसका साथै जर्मनमाजस्तो सहकारीमा आधारित ३ वर्षे व्यावसायिक सीपमूलक (vocational) तालिमको कोर्ष प्रत्येक पालिकामा सञ्चालन गर्न सकेमा मात्र हाल सहकारी क्षेत्रमा कार्यरत कोरा जनशक्तिलाई सहकारीमा आधारित वृत्ति

विकास गर्न सहज हुनेछ । स्थानीय तहमै कार्यरत उक्त जनशक्तिले स्थानीय तहमा रोजगार र स्वरोजगारका पर्याप्त अवसरहरू पहिल्याउन र विकास गर्न सहज हुनेछ भने एक हप्तामा आधा अर्थात् ३ दिन व्यावसायिक तालिम र ३ दिन कार्यक्षेत्रमा सिकाइको प्रयोग गरेमा सिकाई भरपर्दो, दिगो र व्यावहारिक हुन सक्छ । प्रदेशस्तरका तालिम विधि र पाठ्यक्रमलाई संघीयस्तरको अनुसन्धान, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासको सिकाई तथा प्रदेश र स्थानीय तहका अभ्यासबाट परिमार्जित र व्यवस्थित गर्न सकिन्छ । सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले सहकारीसम्बद्ध उच्च पदाधिकारी एवम् प्रशिक्षकलाई मुख्य प्रशिक्षक प्रशिक्षण तालिम सञ्चालन गर्नुका साथै सहकारीमा अनुसन्धानात्मक सिकाइका मोड्यूलहरू सञ्चालन गर्ने, अन्तर्राष्ट्रियस्तरका सेमिनार सञ्चालनमा समन्वय गर्ने तथा विद्यालय र कलेज तहमा सहकारी सम्बद्ध पाठ्यक्रम अध्यापनका लागि विश्वविद्यालयका अनुसन्धान इकाईसँगको सहकार्यमा अनुसन्धानमा आधारित अध्ययन गरी सुभाव दिने कार्य गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । संघीयस्तरमा रहने प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले अनुसन्धानमा आधारित प्रशिक्षणका लागि अनुसन्धानको विषयमा विश्वविद्यालयसँग, अभ्यासको विषयमा सहकारी संस्थाहरूसँग तथा प्रशिक्षकहरूको ज्ञान आदान-प्रदान र हस्तान्तरणका लागि प्रदेश प्रशिक्षालय र नियामक निकायहरूसँगसमेत सहकार्य गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि चौधौं र पन्ध्रौं आवधिक योजनामा लिइएको नीतिबमोजिम ७ वटै प्रदेशमा प्रशिक्षालय सञ्चालन गर्नेगरी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रको पुनर्संरचनाका लागि विस्तृत अध्ययन गर्न आवश्यक छ ।

ग. सुसूचित जनशक्ति विकासमा शिक्षण संस्थाहरूको भूमिका

विश्वविद्यालयमा रहने व्यवस्थापन संकायहरूमा सहकारी तथा उद्यमशीलता विषय समावेश गरी उक्त विषय अध्ययन गरेको व्यक्तिलाई सहकारी व्यवस्थापनमा रोजगारी दिन सकिने प्रावधान राखिनु पर्दछ । साथै जर्मनमाजस्तो ३ वर्षे vocational तालिम लिएका व्यक्तिलाई स्नातक पढाउने बाटो खोलेमा सहकारी प्रबर्द्धनमा योगदान पुग्दछ । संविधानको मार्गदर्शन अनुसार विद्यालय तहदेखि पाठ्यक्रममा आधारभूत सहकारी शिक्षा समावेश गर्नुपर्दछ ।

घ. दक्ष र योग्य जनशक्ति उपयोग

सहकारी संस्थामा ३ किसिमका जनशक्ति हुन्छन् : साधारण सदस्यहरू, सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरू र व्यवस्थापनमा रहने कर्मचारीहरू ।

सहकारी संस्थाका साधारण सदस्यहरू सामान्यभन्दा उद्यमशील र शिक्षित हुँदा स्वावलम्बनको पक्ष सबल बन्दछ । व्यवस्थापन तहमा कार्यरत कर्मचारीहरूको शैक्षिक योग्यता र विषय विज्ञताका लागि मापदण्ड बनाई कार्यान्वयन गर्न सकेमा मात्र योग्य व्यक्ति भित्र्याउने र टिकाउने कार्य सम्भव छ । यथोचित तलब र मनोबल प्राप्त जनशक्तिले मात्र संस्थामा योगदान पुऱ्याउन सक्दछन् । सञ्चालक समितिका पदाधिकारीहरू संस्थागत योजना बनाउन तथा योजना कार्यान्वयन गर्ने रणनीति र कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने ल्याकत राख्न सक्ने तुल्याउन निरन्तरको प्रशिक्षण र सदस्यहरूकै निगरानी आवश्यक पर्दछ ।

ङ. संभार

पुराना, अनुभवी, त्यागी र नैतिकवान् सहकारी अभियन्ताबाट नयाँ सञ्चालकहरूमा ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने पद्धति विकास गर्नुपर्छ । यसो हुँदा पुरानाको आयु बढ्ने र नयाँले अनुभव र सिकाई प्राप्त गर्ने अवसर सिर्जना हुन्छ ।

२. सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रको पुनर्संरचना

एउटै निकाय एवम् एउटै पदाधिकारी प्रबर्द्धन र नियमन दुवै कार्यमा समान दृष्टि दिन असम्भव भएकैले सहकारीको सभ्यताको सुरुवातदेखि नै प्रबर्द्धनात्मक कार्यका लागि फरक संरचनाको अभ्यास गरिदै आएको विषय माथि प्रस्तुत गरिएका बेलायत, जर्मन, भारतलगायतका मुलुकहरूको उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ । नियमन र प्रबर्द्धन एउटै निकाय एवम् एउटै संरचनाबाट गर्दा प्रशिक्षण गर्ने कार्य निष्पक्ष र मूल्यमा आधारित हुन सक्दैन । सोही पृष्ठभूमिमा नेपालको सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रको संरचना नेपाल सरकारको अनुरोधमा आई.एल.ओ. डेनिडाको सहयोगमा अन्य मुलुकमा जस्तै आवासीय रूपमा सञ्चालन गर्ने गरी निर्माण भएको हो । केन्द्रीय संरचनाकै पिल्लरको रूपमा पाँचवटा प्रादेशिक प्रशिक्षालयहरू स्थापना गरिएका हुन् । मुलुक संघीयतामा गएसँगै प्रदेशको सङ्ख्या ५ बाट ७ पुगेकोले ७ वटै प्रदेशमा सहकारी प्रशिक्षालयको स्तरोन्नति गरिनु पर्दछ । सहकारी प्रशिक्षण केन्द्र र प्रशिक्षालयहरूले वि.सं. २०४८ सालको संरचनाबाट २०७८ सालको जनसङ्ख्या र संघीय आवश्यकता अनुरूप सहकारीको प्रबर्द्धन गर्ने कार्य असम्भवप्रायः छ । यसर्थ, सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रलाई सहकारीको त्जप्लप त्वलप को रूपमा स्तरोन्नति गर्न त्रिभुवन विश्वविद्यालयसँग अनुसन्धान र विकास (Research and Development) को क्षेत्रमा साभेदारी गर्न आवश्यक छ ।

केन्द्रीय प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र र प्रादेशिक प्रशिक्षालयको समन्वयमा स्थानीय तहमा प्रशिक्षकहरू तयार गरी संघीय अपेक्षा अनुरूपको सहकारी स्थापना र विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्न प्रशिक्षण केन्द्र र प्रशिक्षालयको संगठन तथा व्यवस्थापन सर्भे (O & M Survey) गरी कामको लागि पद र संरचना रहने व्यवस्था कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।

सहकारी संस्थामा सञ्चालन गरिने प्रशिक्षणका विषयवस्तुलाई समसामायिक र व्यवहारोपयोगी बनाउन प्रशिक्षकहरूले सहकारी संस्थाकै सदस्यसरह कार्यान्वयनमा योगदान पुऱ्याई निश्चित संस्थालाई नमूना बनाउने कार्यक्रममार्फत् सिद्धान्त र व्यवहारबीच सामञ्जस्य ल्याउन सकिन्छ । तबमात्र ज्ञान प्रमाणित बन्न सक्छ । प्रमाणित ज्ञान हस्तान्तरणले प्रभावकारी नतिजा दिन सक्छ । सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले परामर्श कार्य यस आर्थिक वर्षमा नमूनाको रूपमा सुरुवात गरेको छ । उक्त कार्य प्रदेश र स्थानीय स्तरबाट पनि सम्पादन गर्न जरूरी छ ।

क. प्रशिक्षणमा प्रविधिको प्रयोग

कोभिड- १९ को प्रभावपछि सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्रले सञ्चालन गरेका भर्चुअल तालिममा विगतमा भौतिक उपस्थितिमा सञ्चालन हुने तालिमको तुलनामा महिला सहभागिता अत्यधिक रहेको छ । तालिम तथा प्रशिक्षणमा लागत, दूरी र समय कटौति गर्नका लागि भर्चुअल तालिम, भर्चुअल परामर्श, दूर शिक्षा, भिडिओ प्रदर्शनीलगायतका विधिहरू प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यसका लागि प्रत्येक शोसनका विषयसँगको तादात्म्यता मिलाउने गरी भिडिओ क्लिपहरू तयार गर्ने गरी बजेट तथा कार्यक्रमको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

ख. प्रशिक्षणमा सहकारी संस्थाको योगदान

सहकारीको प्रकृति, पेशा र उद्देश्य अनुरूप हरेक सहकारी संस्थामा सहकारी शिक्षा कोष अनिवार्य रूपमा राखी सदस्यहरूको ज्ञान, सीप र धारणा परिवर्तनमा योगदान गर्न सञ्चालक र व्यवस्थापकहरूले नियमित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु समेत उत्तिकै जरूरी रहेको छ ।

निष्कर्ष

सूचनाको हक लोकतन्त्रको आत्मा हो भने सबल अर्थतन्त्रको आधार पनि ।

अर्थतन्त्रको बृद्धि र विकासका लागि सहकारीलाई सरकारी र निजी क्षेत्रको सरह भूमिका हुने नीति नेपालको संविधानमा अख्तियार गरिएको छ । उक्त नीतिको कार्यान्वयनको सुनिश्चितताका लागि सहकारीका प्रत्येक सदस्यलाई सहकारी शिक्षा र सूचना प्रवाह गर्नु र आन्तरिकीकरण गराउनु अपरिहार्य छ । यसका लागि नियामक निकाय, सहकारी प्रशिक्षण तथा अनुसन्धान केन्द्र र सम्बन्धित सहकारी संस्थाले सहकारी शिक्षा, सूचना र तालिम प्रदान गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । सहकारी प्रबर्द्धनको महत्वपूर्ण पक्ष प्रशिक्षण हो । प्रशिक्षणमा निखार ल्याउने आधार अनुसन्धान र परामर्श हुन् । सहकारीको परिचालनमार्फत् आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने संवैधानिक मार्ग पछ्याउन सहकारीमार्फत् उत्पादन र उत्पादकत्व बृद्धि गर्ने तथा उद्यम सञ्चालन गर्ने विषयमा ध्यान केन्द्रित गर्न सूचनाको हकको प्रत्याभूति अपरिहार्य छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- ◆ नेपालको संविधान, २०७२, नेपाल कानून आयोग
- ◆ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली
- ◆ सहकारी ऐन, २०७४ र नियमावली, नेपाल कानून आयोग
- ◆ कार्यविस्तृतीकरण प्रतिवेदन, २०७३, नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
- ◆ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, नेपाल कानून आयोग
- ◆ चौधौँ आवधिक योजना (आ.व. २०७३/०७४-२०७५/०७६), राष्ट्रिय योजना आयोग
- ◆ पन्ध्रौँ आवधिक योजना (आ.व.२०७६/०७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग
- ◆ Karthikeyan. M. Dr., Cooperative Movement in Ethiopia-Practice, Problem and Prospects, 2011, Abhijeet publication
- ◆ Ghoringer. Axel., The Dual System of Higher Education in Germany, 2002, Published by University of Cooperative Education.
- ◆ www.cuk.ac.ke (Mission-vision-and values)
- ◆ www.ncet.ae.in
- ◆ Powering Sustainable Development with Access to Information, Highlights from the 2019 UNESCO Monitoring and Reporting of SDG Indicator 16.10.2

सूचनाको हक र राजनीतिक दलको भूमिका

◆ मणिराम ओझा*

विषय प्रवेश

सामान्य अर्थमा सूचना भन्नाले जानकारी भन्ने बुझिन्छ । आफूलाई जानकारीमा नभएको विषयका सम्बन्धमा केही कुरा थाहा पाउनु नै सूचना प्राप्त गर्नु हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत, सामग्री वा जानकारीलाई सूचना भनी परिभाषित गरेको छ । प्राचीन समयमा कुनै जानकारी सुरक्षित राख्न भोजपत्र, शिलापत्र, ताम्रपत्रमा अक्षर, अङ्क, चित्र, तस्वीर, मूर्ति लेख्ने, कुँदने वा अङ्कित गर्ने गरिन्थ्यो । समयक्रमसँगै क्रमशः कागज, यन्त्रजस्ता वस्तु वा साधनहरू प्रयोगमा आउन थाले । प्रविधिको विकासको साथसाथै आज कुनै पनि जानकारीको अभिलेख लिखत, यन्त्र, ध्वनि, चित्रजस्ता स्वरूपमा समेत सङ्ग्रह र अभिलेखबद्ध गरिन थालिएको छ । यस किसिमबाट हेर्दा सूचनाको परिभाषाअर्न्तगत आज जुनसुकै किसिमको लिखत कुनै

* पूर्व सचिव, राष्ट्रिय सूचना आयोग

यन्त्र वा मेशिनको माध्यमबाट सङ्कलित, सङ्ग्रहित वा अद्यावधिक गरिएको वा जुनसुकै किसिमले मुद्रण गरिएको वा त्यसरी सङ्ग्रह गरिएको स्वरूपबाट पुनः प्रस्तुत गर्न सकिने श्रव्य, दृश्य, सङ्केत, चिन्ह वा तथ्याङ्कसमेत पर्दछन् ।

सूचनालाई खुला समाजको महत्वपूर्ण औजारको रूपमा लिइन्छ । सूचनाको अभावमा व्यक्ति कमजोर टानिन्छ । सूचनाले व्यक्तिको पहिचान उजिल्याउन महत्वपूर्ण योगदान दिन्छ । सूचना व्यक्तिको शक्तिशाली अस्त्र पनि हो । भनिन्छ, जहाँ ज्ञान छ; त्यहाँ विज्ञान छ, जहाँ जानकारी छ; त्यहाँ शक्ति छ । सूचनाले शक्तिलाई कुशलताको पहिचान दिन्छ भने श्रीवृद्धित्व गर्नमा मद्दत गर्दछ । व्यक्ति, संस्था वा मुलकको सबुद्धिको पहिचानको निर्धारण सूचनाको मापनबाटै गर्न सकिन्छ । त्यसैले असल नागरिक र कुशल सरकारको परिकल्पना साकार पार्न सूचनाको महत्वपूर्ण योगदान रहन्छ ।

विकासक्रम

केही दशक अघिसम्म पनि सूचनाको महत्वका बारेमा त्यति धेरै ध्यान दिइन्नथ्यो । मानव सभ्यता र समाज विकास क्रममा जब सूचनाको महत्वप्रति ध्यानाकर्षण भयो, यसप्रति क्रमशः रुचि र चासो बढे सँगसँगै सूचना जीवनकै एक अपरिहार्य आवश्यक पक्ष हो भन्ने तथ्य स्वीकार हुन पुग्यो । सूचना माग्ने र पाउनु पर्छ भन्ने मान्यता सर्वप्रथम सन् १७६६ मा स्वीडेनले स्वीकार गरी Freedom Of Information Act को रूपमा विधेयक प्रस्तुत भएपछि सूचना प्राप्तिलाई वैधानिक हकको रूपमा यो अघि बढ्यो । र, यसलाई मूर्त रूप दिने व्यक्ति थिए Anders Chydenius (1729-1803) । लामो समयसम्म युद्धमा भएको संलग्नताले स्वीडेनको आयको महत्वपूर्ण हिस्सा सैन्य व्यवस्थापनसम्बन्धी शीर्षकमा खर्च भएको थियो भने राज्यद्वारा प्रदान गरिने सार्वजनिक सेवामा कटौती भएको थियो । युद्धमा भएको खर्चबर्चको हरहिसाब खोज्ने, बुझ्ने क्रममा जनताले चासो लिएपछि राज्यस्रोतको खर्चको विवरण जनतालाई दिनु पर्दछ भन्ने मान्यताका साथ यो कानुनको जन्म भएको थियो । यही प्रयास नै सूचनाको हकको सम्बन्धमा प्रथम कानुन बन्ने कोशेढुङ्गा सावित हुन पुग्यो । यो कानुन आएपछि पनि लामो समयसम्म थप अन्य कानुन आउन सकेन । तथापि, अमेरिकाको कोर्ट अफ भर्जिनियाले सन् १८०३ मा एउटा मुद्दाको

फैसलाको सिलसिलामा नागरिकको जानकारी पाउने हक सुरक्षित रहने भनी बोलेको पाइन्छ । यस क्रममा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले प्रत्येक व्यक्तिलाई सूचना माग्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने हक हुनेछ भनी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेपछि चाहिँ सूचना माग्ने, पाउने र प्रवाह गर्ने विषय मानव अधिकारकै रूपमा स्थापित भएको हो । संयुक्त राज्य अमेरिकामा Freedom of Information Act (FOIA) संघीय कानूनको रूपमा सन् १९६६ जारी भयो भने सन् १९८१ मा युरोपेली परिषद् (Council Of Europe) ले सदस्य राष्ट्रहरूका सार्वजनिक निकायहरू (Public authorities) का लागि सूचनामा पहुँचसम्बन्धी सिफारिसहरू स्वीकृत गरेपछि युरोपेली मुलुकहरूमा सूचनाको हक सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था क्रमशः लागू भएको पाइन्छ ।

मानव एवम् नागरिक अधिकारसम्बन्धी फ्रान्सेली घोषणापत्र (French Declaration of Human and Civil Rights 1789) ले जनतालाई स्वयम् वा जनप्रतिनिधिमाफत राज्यद्वारा उठाइने गरेको औचित्य, त्यसको सङ्कलन एवम् प्रयोगका सम्बन्धमा सरोकार र चासो राख्ने अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ । यद्यपि, यो व्यवस्था त्याक्कै सूचनामा नागरिकको पहुँचको अधिकारको रूपमा नभई राज्यद्वारा सङ्कलित कर कसरी खर्च भएको छ भन्ने विषयमा जानकारी लिन पाउने ("... it does seem to provide for a public "Right to know about the spending of taxes.") अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ । यो घोषणापत्रलाई फ्रान्सको विद्यमान संविधानको एउटा महत्वपूर्ण अंशको रूपमा अद्यपि स्वीकार गरिएको छ ।

यसरी सन् १७६६ बाट प्रारम्भ भएको सूचनाको हकसम्बन्धी अभियान संयुक्त राष्ट्र संघ, अमेरिका फ्रान्स, फिनलैण्ड हुँदै सन् १९९० को दशकसम्म करिब एक दर्जन राष्ट्रमा सीमित रहेकोमा सोभियत संघको विघटनपश्चात् आएको नयाँ राष्ट्र जन्मने लहर सँगसँगै त्यस्ता राष्ट्रमा सूचनाको हकलाई संवैधानिक एवम् कानुनी हकको रूपमा आत्मसात् गर्ने अभियान नै चलेको देखिन्छ । यो क्रम तीब्र गतिमा बढ्दै जाँदा सन् २००६ मा ४० राष्ट्र र सन् २०१० सम्म आइपुग्दा ८२ हुँदै हाल यो सङ्ख्या ११६ भन्दा बढी पुगिसकेको छ । सूचनाको हकसम्बन्धी विभिन्न मुलुकका संवैधानिक व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा श्रीलङ्काको संविधानको प्रावधान बढी स्पष्ट एवम् पूर्ण देखिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भ

लामो समयसम्म जहानिया राणा शासन र त्यसपछि निर्दलीय पञ्चायती राजतन्त्रात्मक मुलुकको रूपमा रहेको नेपाल वि.सं. २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनपश्चात् बहुदलीय शासन व्यवस्थामा रूपान्तरण हुन पुग्यो । यो अवधिसम्म सूचनाको हक सम्बन्धमा नेपालमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्था भएको पाइँदैन । २०४७ सालमा जारी नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १६ मा ' प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ', भन्ने व्यवस्था नै सूचनाको हकसम्बन्धी पहिलो संवैधानिक प्रावधानको रूपमा राखियो । यस प्रावधानअर्न्तगत सार्वजनिक सरोकारका विषय (Public Interest Litigation)मा सर्वोच्च अदालतसमक्ष परेका रिट/निवेदनउपर फैसला हुँदा अदालतद्वारा सूचनाको हक प्रचलनका सम्बन्धमा केही सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दै उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याए पनि थप कुनै विधायकी प्रयास, प्रयत्न र संयन्त्रको विकास भने हुन सकेन । यहाँसम्म कि संविधानप्रदत्त हक प्रचलनका लागि थप कुनै कानुनी व्यवस्था गर्नेसम्मको सोचसमेत भएको देखिँदैन । जसै वि.सं. २०६३ सालमा नेपाल लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गऱ्यो, तदनुरूप शासन व्यवस्था सञ्चालनार्थ जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा धारा २७ अर्न्तगत 'प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ' भनी उल्लेख गरियो । यस संवैधानिक व्यवस्थामा यसभन्दा अघि 'सार्वजनिक महत्वको विषयमा सीमित रहेको सूचनाको हकलाई विस्तारित व्यवस्था समावेश गर्दै सार्वजनिक महत्वको विषयको अलावा आफ्नो सरोकारको विषयमा समेत सूचना माग्ने वा पाउने व्यवस्था भएको पाइन्छ । यसैगरी सार्वजनिक सरोकारका सूचनामा आमनागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न, नागरिकको सुसूचित हुन पाउने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने सम्बन्धमा आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्ने उद्देश्यसहित २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र २०६५ मा सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली जारी भएको छ । यस अतिरिक्त सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्नका लागि स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहने भन्ने कानुनी उद्देश्यलाई पूर्णता दिँदै २०६५ सालमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको

गठन भई आयोग क्रियाशील रहेको छ । वि.सं. २०७२ सालमा संविधासभाद्वारा जारी नेपालको संविधानले पनि धारा २७ मा 'कानुनबमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन' भन्ने प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशसहित 'प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने' भनी नागरिकलाई सूचनाको हक प्रदान गरिएको छ । सूचनाको हक सम्बन्धमा हामीसँग भएका हालसम्मका संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्थाहरू यिनै हुन् ।

राजनीतिक दल

नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रियता र स्वाधीनता, राष्ट्रविरुद्ध जासुसी, राष्ट्रिय गोपनियता, नेपालको सुरक्षा, जात, जाति, धर्म, सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्ध, सार्वजनिक नैतिकताको प्रतिकूल नहुने गरी राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रतालाई नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । संविधानद्वारा प्रदत्त यो मौलिक हक प्रचलनको लागि आवश्यक पूर्वशर्तहरूको अधीनमा रही दल गठन, दर्ता, सञ्चालन सम्बन्धी प्रक्रियालाई राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ ले उल्लेख गरेको छ । तर संविधान तथा ऐन दुवैमा राजनीतिक दलको परिभाषा भने उल्लेख भएको पाइन्छ । ऐनले समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध व्यक्तिहरूले राजनीतिक दल गठन गर्न सक्नेसम्म उल्लेख गरी केही मार्गनिर्देशन भने अवश्य गरेको छ ।

सामान्य अर्थमा निश्चित राजनैतिक आस्था, सिद्धान्तमा विश्वास गर्ने, राजनीतिक उद्देश्यको परिपूर्तिको निम्ति तयार गरिएको पार्टी वा संगठन नै राजनीतिक दल हो । विचार र आस्था मिल्ने व्यक्तिहरू आपसमा आबद्ध भई एउटा निश्चित राजनीतिक उद्देश्य, लक्ष्य प्राप्तिको गठन गरिएको संगठन वा पार्टी नै राजनीतिक दल कहलाउँछ । यो मतदाताद्वारा गठन गरिएको त्यस्तो संगठन हो जसले आफ्ना प्रतिनिधिहरू सार्वजनिक निकायमा पठाई (मनोनयन वा निर्वाचनद्वारा) सरकारको आचरण, चालचलन, व्यवहार, नीति (Conduct and Policies) माथि प्रभाव पार्दछ । राजनीतिक दल सम्बन्धी ऐनले पनि समान राजनीतिक विचारधारा, दर्शन र कार्यक्रममा प्रतिबद्ध शक्तिहरूले राजनीतिक दल गठन गर्ने भनी उल्लेख गरेको छ भने दल गठन गर्नका लागि दलको

घोषणापत्र तथा कार्यक्रम पनि सार्वजनिक गर्नु पर्नेछ ।

सार्वजनिक निकाय

स्वभावैले 'सार्वजनिक निकाय' भन्नाले आमजनमानससँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने र जोडिने भन्ने बुझिन्छ । आममानिसको लागि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सरोकार राख्ने विषयका सम्बन्धमा आफ्ना क्रियाकलाप र गतिविधि सञ्चालन गर्ने निकाय नै सार्वजनिक निकाय हुन् । संविधान, कानुनअर्न्तगतका निकाय, सरकारद्वारा गठित निकाय, कानुनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवाप्रदायक संघ-संस्था, राजनीतिक दल, राज्यकोष वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थाबाट सहयोग प्राप्त गरी सञ्चालित सरकारी तथा गैरसरकारी संघ-संस्थाहरू सार्वजनिक निकायअर्न्तगत पर्दछन् । समष्टिमा जनतासँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सरोकार राख्ने विषयमा आफ्ना गतिविधि र क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने गरी प्रचलित कानुनद्वारा स्थापित सबै निकाय सार्वजनिक निकाय हुन् । यस्ता निकायसँग सरोकारवाला व्यक्तिले सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सूचनाको हकले सुनिश्चित गरिदिएको छ । त्यसैले कानुनबमोजिम दर्ता भएका प्रत्येक राजनीतिक दल, संगठनले सार्वजनिक निकायको हैसियत राख्दछ र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको परिधि भित्र समेटिएको हुन्छ ।

अन्तरसम्बन्ध

नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो । राजनीतिक दललाई लोकतन्त्रको मूल खम्बा नै मानिन्छ । अर्थात् लोकतन्त्रका सच्चा संवाहक एवम् पहरेदार भनेकै राजनीतिक दल हुन् । राजनीतिक दलको अनुपस्थितिमा लोकतन्त्रको परिकल्पना पनि गरिन्छ, गर्न सकिँदैन । लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ भनेको वैयक्तिक स्वतन्त्रता हो र यो यथार्थलाई नेपालको संविधानले आत्मसात् गरेको छ । लोकतन्त्रमा नागरिकले राज्यको शासनप्रणालीका सबै गतिविधिमा सहभागी हुन पाउने अधिकार हुनाले राज्यमा क्रियाशील जुनसुकै सार्वजनिक निकायले सम्पादन गरेका कामको जानकारी लिन सक्ने र ती निकायसँग रहेका सूचनाको मालिक पनि जनता नै हुन्छन् । यही दर्शनमा आधारित भएर लोकतन्त्र भएका मुलुकहरूमा जनतालाई सूचनाको हक प्रदान गरिएको हुन्छ । त्यसैले पनि सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको प्राणवायुको संज्ञा दिँदै अधिकारमध्येको सर्वश्रेष्ठ

अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिन्छ । विधिको शासन (Rule of Law)को स्थापना, सुशासन कायम, खुला र पारदर्शी पद्धतिको विकास, नागरिक सशक्तीकरण, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, जवाफदेही संस्कारको विकासजस्ता पक्षमा सूचनाको हकले अहम् भूमिका खेल्दछ । यो हकको प्रयोगले सहभागितामूलक लोकतन्त्र सुनिश्चित गरी राज्य र नागरिकबीचको अन्तरसम्बन्ध मजबुत बनाउँदै अन्ततः खुला एवम् पारदर्शी समाजको प्रबर्द्धन गर्दछ । सूचनाको हक र सार्वजनिक निकायबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । सूचनाको हकसँग 'सार्वजनिक' शब्द स्वतः जोडिन पुग्दछ । व्यक्तिले सूचनाको हक सार्वजनिक निकायमार्फत् नै प्रयोग गर्ने हुँदा सूचनाको हक र सार्वजनिक निकाय एकापसमा अन्तरसम्बन्धित छन् ।

राजनीतिक दलको दायित्व

माथि नै चर्चा गरिसकियो कि राजनीतिक दल लोकतन्त्रका आधारस्तम्भ हुन् र सूचनाको हकको अभावमा लोकतन्त्रको अनुभूति गर्न सकिँदैन । त्यसैगरी सार्वजनिक निकायको रूपमा राजनीतिक दल क्रियाशील रहने भनी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले प्रष्ट गरिसकेको हुँदा ऐनले नै राजनीतिक दलले निर्वाह गर्नु पर्ने दायित्वसमेतको किटानी व्यवस्था गरेको देखिन्छ । नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु पर्ने, आफूसँग सम्बन्धित सूचना वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समयसमयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने/गराउने, सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने, आफ्नो कामकारवाही खुला र पारदर्शी रूपमा सम्पादन गर्ने र सूचना प्रवाहका सम्बन्धमा आफ्ना कर्मचारीलाई उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्नु पर्ने भनी उल्लेख भएको देखिँदा राजनीतिक दलले यी दायित्वहरूको निःशर्त रूपमा परिपालना गर्नु पर्दछ । यसैगरी राजनीतिक दलले आफ्नो स्वरूप, प्रकृति, काम, कर्तव्य र अधिकार, सम्बद्ध कर्मचारी र कार्यविवरण, प्रदान गरिने सेवा वा क्रियाकलाप, यस्तो सेवा वा क्रियाकलाप प्रदान वा सम्पादन गर्ने शाखा र जिम्मेवार अधिकारी (व्यक्ति), सेवा प्रदान गर्दा लाग्ने दस्तुर र अवधि (समय), निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी, सम्पादित कामको विवरण, सूचना अधिकारी र प्रमुख पदाधिकारीको नाम, पद, आफ्नो आम्दानी-खर्च तथा आर्थिक कारोबारसम्बन्धी विवरण, अघिल्लो आर्थिक वर्षमा कुनै कार्यक्रम वा आयोजना सम्पन्न गरेको भए सो सम्बन्धी विवरण,

वैदेशिक सहायता, ऋण, अनुदान वा प्रविधिक सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रम र सो को प्रतिवेदन, वर्गीकरण तथा संरक्षण गरिएको सूचना र आफूसमक्ष सूचना माग गरिएका निवेदन र सोउपर भएको कारवाही सम्बन्धी विवरण अद्यावधिक गरी प्रत्येक तीन-तीन महिनामा स्वतः प्रकाशन (Pro-active Disclosure) गर्नु पर्दछ । राजनीतिक दलका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र नियमावलीद्वारा निर्दिष्ट गरिएका यी अनिवार्य दायित्व हुन् । यस अलावा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ प्रारम्भ हुनुभन्दा कम्तिमा बीस वर्ष अघि (सम्भव भए) सम्मका आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचनाहरू राजनीतिक दलले अद्यावधिक गरेर राख्नु पर्नेछ । अर्थात्, कतिपय राजनीतिक दलहरू पचासौँ वर्षदेखि क्रियाशील रहेको सन्दर्भमा त्यस्ता दलले आफूसँग सम्बन्धित कम्तिमा पनि वि.सं. २०४४ सालदेखिका सूचनाहरू अद्यावधिक गरेर राख्नु मुख्य दायित्वभित्र पर्दछ ।

त्यसैगरी ऐनको दफा ६ बमोजिम सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नु पर्ने, सूचना अधिकारीलाई निकायको प्रमुखले नियमित सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने र सूचना प्रवाहको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन छुट्टै सूचना शाखाको व्यवस्था गर्न सक्ने देखिन्छ ।

बहुदलीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था अर्न्तगत जनताद्वारा निर्वाचित भई व्यवस्थापिका-संसदमा समुचित छलफल गरी पारित भएको कानूनद्वारा निर्दिष्ट गरिएका उल्लिखित दायित्वहरू राजनीतिक दल स्वयम्ले परिपालन गर्ने गराउने कानुनी एवम् नैतिक दायित्व ऐन निर्माण गर्दाकै अवस्थामा सगौरव स्वीकार गरेको यथार्थबाट राजनीतिक दल भाग्न र उम्कन किमार्थ पनि मिल्दैन । त्यस्तै राष्ट्रिय सूचना आयोग एक स्वतन्त्र न्यायिक निकाय पनि हो । यसले सूचनाको हक प्रचलनका सम्बन्धमा निवेदन, उजुरी र पुनरावेदन सुन्ने क्रममा सम्बद्ध व्यक्तिलाई बयानका लागि आयोगसमक्ष उपस्थित गराउन सक्नुका साथै लिखत वा सवुत प्रमाण पेश गर्न लगाई मुद्दाको टुङ्गो लगाउने र सूचनाको हकको प्रचलनका सम्बन्धमा दोषी देखिएका व्यक्तिलाई कारवाही र जरिवाना गर्ने, कसैलाई हानि-नेकसानी भएको भए उचित क्षतिपूर्तिसमेत भराइदिन सक्ने अदालतलाई भएसरहको न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्दै आएको छ । यस परिप्रेक्ष्यमा ऐन र नियमावलीद्वारा निर्दिष्ट गरिएका दायित्वको अलावा आयोगबाट

निर्वाचन आयोगमा दर्ता भएका २ सय ८० वटा रातनीतिक दलको नाममा अनिवार्य रूपमा सूचना अधिकारी तोक्न, तीन-तीन महिनामा कानुनद्वारा निर्दिष्ट विवरण समावेश गरी स्वतः प्रकाशन गर्न-गराउन र सूचना माग र प्रवाहसम्बन्धी कारवाहीको अभिलेख छुट्टै राख्नु भनेर आदेश नै जारी गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा राजनीतिक दलले सूचनाको हक प्रचलन गर्ने/गराउने दायित्वबाट विमुख हुनै मिल्दैन, पछि मिल्दैन ।

चुनौति

जनतालाई आफ्नो दलको विचार, सिद्धान्त र दृष्टिकोणप्रति आकर्षित गर्न राजनीतिक दल निरन्तर क्रियाशील रहन्छन् । राजनीतिक दलका यस्ता क्रियाकलाप र गतिविधि जनताप्रति लक्षित हुने हुँदा स्पष्ट रूपमा खुला र पारदर्शी हुन आवश्यक छ । यसो गर्दा मतदाताको विश्वास जित्न र भरोसा जगाउन सदैव सकारात्मक सहयोग पुग्दछ । तर, नेपालका हरेक राजनीतिक दलका आचरण, व्यवहार, गतिविधि एवम् क्रियाकलाप खुला, पारदर्शी एवम् सूचनाको हकमैत्री छन् भनी यकिन गर्न र विश्वस्त हुन सकिने अवस्था भने छैन । यो आजको वास्तविक र धरातलीय यथार्थ पनि हो । राजनीतिक दलको कार्यकर्ता, सदस्य कति छन् ? को-को छन् ? कुन तह र स्तरका कार्यकर्ता र सदस्य हुन् भन्ने विषय आमजनताको पहुँचबाहिर छ । लोकतन्त्रको मसीहा ठान्ने अमुक दलको सदस्य वा कार्यकर्ता आफू दलको पदाधिकारी चयन गर्ने कुन तहको मतदाता हुँ भन्ने जानकारी पाउन आफ्नै दलको कार्यालयसमक्ष अनसन बस्नु पर्नेसम्मको अवस्था देख्न सकिन्छ । जब कि ऊ स्वयम् दलको केन्द्रीय पदाधिकारीमा उम्मेदवार हुन वा उम्मेदवार चयन गर्न पाउने त्यस्तो दलको मतदाता हो । तथापि, ऊ दलको निष्ठावान सिपाही, कार्यकर्ता वा सक्रिय सदस्य भएर पनि मतदाता सूचीमा आफू समावेश भए/नभएको सूचना पाउन आफ्नै दलभित्र सङ्घर्ष गर्नु पर्ने अवस्थामा छ । राजनीतिक दलको सदस्य, कार्यकर्ता वा पदाधिकारी जति पारदर्शी र खुला हुन्छ राजनीतिक दलको जीवन पनि त्यति नै पारदर्शी र खुला किताबसरह छ्याङ्ग भई सूचनाको हकमैत्री बन्न पुग्दछ ।

यस्तै सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनद्वारा निर्दिष्ट गरिएका उल्लिखित दायित्वहरूका सम्बन्धमा राजनीतिक दलका जिम्मेवार पदाधिकारीको ध्यान अपेक्षित रूपमा पुगेको

छ त ? सूचनाको हक प्रचलनका सम्बन्धमा यो प्रश्न अद्यापि अत्यन्त अहम् रूपमा खडा छ । किन कि कुनै निकाय स्वयम् स्वचालित यन्त्रका रूपमा क्रियाशील हुँदैन । त्यस्तो निकाय सञ्चालनमा त्यसका जिम्मेवार पदाधिकारीको मुख्य भूमिका रहन्छ र राजनीतिक दलको हकमा समेत यो शर्त स्वाभाविक रूपमा आकर्षित हुन्छ नै । त्यसैले सूचनाको हक प्रचलनको सम्बन्धमा राजनीतिक दलका मुख्य पदाधिकारीको ध्यान जबरजस्त ढंगले सकारात्मक हुन अत्यावश्यक भइसकेको छ । कतिपय विश्लेषकले राजनीतिक दलको गठनलाई कतिपयको 'व्यवसायिक फर्म' वा 'प्रा.लि.' वा 'मागिखाने भाँडो' बनेको भन्नेसम्मको टिप्पणीसहितको चिन्ता व्यक्त गरेको पाइन्छ । पङ्क्तिकार स्वयम् निर्वाचन आयोगमा कार्यरत रहँदा कतिपय राजनीतिक दल निर्वाचन आयोगको दल दर्ता किताबमा मात्रै सीमित रहेको र कतिपय दल चाहिँ दल दर्ता किताबमा उल्लेख भए अनुसारको वतनमा नरही 'झोला', 'घुमन्ते' वा 'मोबाइल' अवस्थामा रहेको अनुभव ताजै छ । जनआस्था र जनमत प्राप्त गर्न असमर्थ यस किसिमका दल स्वभावतः राजनीतिक परिदृश्यबाट ओझेलमा पर्ने वा किनारा लाग्ने नै भए । राजनीतिक दलको विकास क्रममा यस्ता आरोह-अवरोहलाई स्वाभाविक प्रक्रियाकै रूपमा लिइने गरिन्छ । तथापि, हामीसँग गौरवशाली इतिहास र सक्रिय जीवन भएका राजनीतिक दल दशकौँदेखि जनताबीच निरन्तर क्रियाशील रहेको सुखनुभूतिको जीवन्त दृष्टान्त भने मनग्य छन् ।

स्थिर राजनीतिक चरित्र र स्थायित्व राजनीतिक दलको मेरुदण्ड मानिन्छ । जसले एउटा मजबुत राजनीतिक दल निर्माणमा यथेष्ट योगदान पुग्दछ । गतिशीलता राजनीतिक दलको प्राण नै हो । तर छिटोछिटो दलको विभाजन वा टुटफूटले चाहिँ राजनीतिक दलको जीवन अस्थिर बन्न पुग्दछ । आज अमुक दल वा अमुक दलको पनि रातो वा सेतो समूहको प्रतिनिधित्व गर्ने संघीय तहकै पदाधिकारी पनि भोलि वा आजै वा अझ केही समय वा क्षणमै कुनै अर्को दल वा त्यस्ता दलको पनि नीलो, पहेँलो वा कालो समूहको पदाधिकारीको रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दै हिँडेका उदाहरणहरू आमजनता बीच छर्लङ्गै छ । दल वा समूह गठन वा परिवर्तन व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको विषय भए पनि निमेषभरमै आफ्नो सिद्धान्त, राजनीतिक आचरण र व्यवहार परिवर्तन

गर्ने आमप्रवृत्तिका बीचमा राष्ट्रिय मुद्दा, नीति, रणनीति विचार र समस्याका सम्बन्धमा समान धारणा र दृष्टिकोणका साथ अघि बढ्ने व्यक्तिहरूको सामूहिक रूप राजनीतिक दल हो भन्ने मान्यता स्थापित हुन नेपाली राष्ट्रिय राजनीतिमा अझै केही समय, बर्ष वा दशकौंसम्म पनि मृगतृष्णाकै रूपमा रहने त होइन भन्ने आमजनमानससामु मूल र ज्वलन्त प्रश्नको रूपमा खडा छ । अर्कोतर्फ राजनीतिक दलको जीवनशैली अपेक्षित मात्रामा खुला र पारदर्शी बन्न नसकेको भन्ने आमचासो र चिन्ताप्रति संवेदनशील रूपमा ध्यान दिन ढिला भइसकेको त होइन भन्नेतर्फ गम्भीर चिन्तन गर्न पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा सूचनाको हकको प्रचलनको सन्दर्भमा राजनीतिक दलको भूमिका र दायित्वलाई अझ बढी जिम्मेवार ढङ्गले क्रियाशील बनाउन र सक्रियता ल्याउने अभियानमा राष्ट्रिय सूचना आयोग र निर्वाचन आयोगबीच आपसी सम्बाद, सहयोग, सहकार्य र समन्वय बढाउन आवश्यक छ । त्यस्तै राजनीतिक दलले पनि आफ्ना प्रत्येक सम्बाद, छलफल, बहसलगायत दलका कार्यक्रम, क्रियाकलाप र गतिविधिहरू बन्द र अँध्यारा कोटाबाट 'खुला इजलाश' सरह दलका कार्यकर्ता र सदस्यका साथै आमजनता र सञ्चारजगतको पहुँच पुग्ने गरी सञ्चालन गर्नु पनि त्यत्तिकै जरूरी देखिन्छ । तबमात्र राजनीतिक दल स्वयम्मा पारदर्शी हुन पुगी जनताको भरोसा जित्न खरो सावित भई लोकतन्त्रलाई जनअनुभूत गराउन सक्षम हुनेछन् र अन्ततः राजनीतिक दलको सूचनाको हकप्रतिको सच्चा दायित्व मुखरित हुन पुग्दछ ।

पाद टिप्पणी

1. तथ्याङ्क सूचनाको सूक्ष्म एकाइ हो । तथ्याङ्कको कुनै सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दा त्यो सूचना बन्न जान्छ ।' तारानाथ दाहाल 'सूचनाको हकमा नागरिक पहुँच gorkhapatraonline.com भाद्र १३, २०७८, आईतबार
2. रामकृष्ण तिमल्सेना, 'सूचनाको हक र नेपालको परिवेश' कानुन, बैशाख २०५५, कानुन व्यवसायी क्लव पृ. ३७-४०.
3. सूचनाको हक-पाठ्यसामग्री ' राष्ट्रिय सूचना आयोग, काठमाडौं, २०७५ मंसिर पृ. ६ .
4. "Everyone has the right.....to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers," Article 19 of Universal Declaration of Human Rights, 1981

4. FOIA is federal law that establishes Public's Right to Obtain information from Federal Government Agencies, <http://accessinfo.org>
5. In 1948 council of Europe adopts recommendation to member states on the Access to information held by Public authorities <http://accessinfo.org>
6. Article 14 of the French Constitution : "ALL citizens have the right to as certain by themselves or through their representatives, the need to public tax, to it freely, to watch over its use and to determine its proportion basis, collection duration.
7. मणिराम ओझा, 'सूचनाको हक र स्थानीय तहको दायित्व' क्षमता विकासका अवयवहरू (सं) रेवतीरमण भण्डारी, बिराट सामुदायिक विकास केन्द्र, २०७७ पृ. ७२३-७२९
8. Every person is entitled to....seek, receive and impart information and ideas either orally, in writing, in print in the form of art, or through any other medias cited from Dr. Bhimarjun Acharya, Fundamental Rights in World Consituitions, Pairavi Books House, 2008 PP 753.
90. नेपालको संविधानको धारा १७ को उपधारा (२) को (ग) र प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको देहाय (३)
91. राजनीतिक दलको गठन, दर्ता तथा सञ्चालनसम्बन्धी विस्तृत कानुनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा हेर्नुहोस्- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को परिच्छेद- २
92. राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३ को उपदफा (१)
93. शङ्कर कुमार श्रेष्ठ, कानुनी तथा न्यायसम्बन्धी शब्दकोश, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं, (प्र.सं.), २००४, पृ. ५८४ .
94. कृष्णप्रसाद पराजुली (सं.), नेपाली बृहत् शब्दकोश, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, प्र.सं., २०४०, पृ. ११३३.
95. Blacks Law Dictionary, Bryan A. Garner, Thomson Reuters, 2015, PP 1197 .
96. हेर्नुहोस् नेपालको संविधानको धारा २६९ को उपधारा (१) र राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३ .
97. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २ को खण्ड (क)
98. नेपालको संविधान (२०७२) को धारा ४
99. नेपालको संविधानको धारा १७
20. किरण पोखरेल, 'लोकतन्त्र जनअनुभूत गराउन स्थानीय तहमा सूचनाको हक', क्षमता विकासका अवयवहरू, सं. रेवतीरमण भण्डारी, बिराट सामुदायिक विकास केन्द्र, २०७७, पृ. ७३०-७३६
21. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ४
22. सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ५
23. सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ को नियम ३
24. स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने विवरणसम्बन्धी विस्तृत जानकारीको लागि हेर्नुहोस्- 'स्वतः प्रकाशन (Pro-active Disclosure)गर्नु पर्ने विवरणसम्बन्धी निर्देशिका, २०७९' सूचनाको हक (पाठ्यसामग्री), राष्ट्रिय सूचना आयोग, २०७५, पृ. १२४-१३४.
25. सूचनाको हक (पाठ्यसामग्री), राष्ट्रिय सूचना आयोग, २०७५, पृ. ५३ (सूचनाको हकको प्रचलनमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको प्रयास)

SDG Indicator

Access to Information (16.10.2) in Nepal : Status and Way Forward

◆ Mahendra Man Gurung *

1. Background

In a democratic system, access to information becomes an essential part of the governance. If people do not know what is happening on their behalf, if the actions of those who rule them are hidden, then they cannot take a meaningful part in the affairs of that country. Access to information enhances transparency and accountability of public bodies. It helps to improve the delivery of services due to awareness, improve good governance, empower the citizens to seek the information, increase the participation of citizens, reduce the gap between public bodies and citizen, enhance the trust of public bodies. It also enables all citizens to

* Chief Information Commissioner, National Information Commission, Nepal

know how the decisions that affect them are made, how public funds are handled and according to which criteria institutions act. It also helps to reduce the opportunities for corruption.

The world's first access to information law was the Swedish Freedom of the Printing Press Act in 1766. It took nearly two centuries before the next law was adopted in Finland in 1951. Only around 1990s, Sweden and Finland recognized access to information as a right in their constitution. To date, 127 countries have adopted access to information laws. Global Network of Information Commissioners (ICIC) has been established, where 64 Information Commissions are the members.

2. SDG indicator : Access to Information

Access to information has been acknowledged as a key element of sustainable development since the adoption of the Rio Declaration in 1992. Further in 2015, the 2030 Agenda for Sustainable Development recognised ATI as a necessary enabling mechanism for transparent, accountable and participatory governance, rule of law and peaceful societies. Target 16.10 calls for states to "ensure public access to information and protect fundamental freedoms, in accordance with national legislation and international agreements". The indicator measures the adoption and implementation of constitutional, statutory and/or policy guarantees for public access to information in accordance with Article 19 of the Universal Declaration of Human Rights and of the International Covenant on Civil and Political Rights. Conceptually, 'public access to information' refers to the presence of an effective system to meet citizens' rights to seek and receive information, particularly that held by or on behalf of public authorities. Within the perspective of the 2030 Agenda, access to information is critical for empowering the public to make decisions, holding governments accountable, evaluating public officials in implementing and monitoring the SDGs, and facilitating effective public participation.

In 2019, as a result of UNESCO reporting in previous years to the UN Secretary General, Indicator 16.10.2 was upgraded from Tier II to Tier I - the highest level in the classification system developed to rank SDG indicators. This upgrade was agreed by the Inter-agency and Expert Group on Sustainable Development Goal Indicators (IAEG-SDGs) in October 2019. The reclassification means that Member States now have a further reason to include Indicator 16.10.2 in their own SDG monitoring strategies.

The 2030 Agenda for Sustainable Development, pledging to "leave no one behind," calls upon countries to ensure the full and equal participation of persons with disabilities in all spheres of society and create enabling environments by, for and with persons with disabilities, in accordance with the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), which makes it more inclusive.

It is also believed that the 2030 Agenda for Sustainable Development expressly makes a connection between the right to access information and fundamental freedoms. This is evident in the SDG indicator 16.10.2, but its integration in the global goals also indicates that access to information is a prerequisite for achieving sustainable development in general. It has also to be noted that access to information laws play an essential role to uphold and protect the public's right to information, especially in situations of uncertainty when the demand for information is high.

Transparency International on its CPI 2020 report recommended to strengthen oversight agencies, ensure open and transparent contracting, defend democracy, promote civic space, publish relevant data and guarantee access to information. It has asked the governments to ensure people receive easy, accessible, timely and meaningful information by guaranteeing their right to access to information.

3. UNESCO Report 2020 on SDG : Access to Information(16.10.2)

UNESCO has been designated as the custodian agency for monitoring and reporting on SDG Indicator 16.10.2 on public access to information across the world, and the Organization advocates for the adoption of Access to Information laws in all its Member States. UNESCO, recently, published "From Promise to Practice: Access to Information for Sustainable Development 2020".

According to the report, 127 UN Member States have adopted various ATI legal guarantees. The findings also show that such oversight bodies should be fully functional, i.e. have the capacity to perform their duties, which include the monitoring and reporting of ATI in their jurisdiction. In this regard, the survey revealed gaps in record-keeping. Adequate and reliable records of the requests and appeals received, and their processing times, are essential for generating evidence to track progress of ATI as part of the SDGs. The research process also showed that there is a need to link ATI oversight bodies with national SDG processes for monitoring and reporting.

4. Right to Information in Asia Pacific : How 11 countries perform on SDG 16.10.2

Transparency International carried out a study on the status of RTI implementation of 11 Asia Pacific countries including Nepal based on SDG indicator 16.10.2. The report made following observations and recommendations for effective implementation of access to information.

Most information commissions must be improved. Vague, overly broad or controversial exceptions to the right to information are abundant in the laws of Bangladesh, Cambodia, Maldives, Mongolia, Sri Lanka and Vietnam. Public interest tests are missing from most laws or cover only a limited number of exceptions in

Mongolia, Nepal and Pakistan. State security, intelligence and defence bodies are excluded from the scope of the RTI laws in Bangladesh and Mongolia. In Vanuatu, the law does not cover the system of custom, traditions and practices. The laws of the Maldives, Mongolia, Nepal and Vietnam require requestors of information to provide personal data, which may discourage many from exercising this right. At the same time, making electronic anonymous requests available would pose no technical difficulties. The laws of Nepal and Vietnam require the requestor to state a reason for requesting access to information. Even where this is not the case, in practice public officials are known to demand this information from requestors. This is a clear violation of the right to information as enshrined by the ICCPR. Several countries have relatively recent laws and the relevant public officials, information office and judges are not fully trained to understand and comply with the legislation. In some cases, for example in Cambodia, Maldives, Sri Lanka and Vietnam, civil society groups are also unfamiliar with their rights under the law. Insufficient information is available on the practice of information requests and the relevant complaint and appeal procedures in Mongolia, Nepal and Pakistan.

It has been recommended to ensure the independence of information commissions and give them effective powers, review exceptions to clarify and limit them, ensure that public interest tests are included, include all public bodies in the coverage of the RTI law, allow anonymous information requests, remove the requirement of stating a purpose for the information request, train public officials and civil society in the use of the RTI law and collect and publish statistics and details about the application of the RTI law. Among the 11 Asia Pacific countries, the situation of Nepal seems better than other countries.

Specific recommendations for Nepal

The report has suggested Nepal to eliminate the requirement

to state the grounds for the information request, eliminate the requirement to provide the requestors' personal details, except a freely chosen contact detail through which they can receive the information, allow anonymous requests, introduce harm tests for each exception and introduce public interest test for all exceptions, and collect and annually publish information on the practice of information requests and the relevant remedies used.

5. Right to Information in Nepal

Nepal is the first country in South Asia to have formal constitutional recognition (1990) of the Right to Information (RTI) as a fundamental right. The interim constitution extended the provision of right to information and provided in article 27 as fundamental right of the citizen. A separate RTI act has been enacted to effectively implement RTI in Nepal. The constitution of Nepal promulgated in 2015 has continued the same provision.

For effective implementation of the constitutional right and provisions of the legislation, it was essential also as in most of the countries, an independent National Information Commission (NIC) was established in 2008. It protects, promotes and executes the RTI of Nepalese citizens in Nepal. The NIC has the mandate to order any public office in the country to provide information and also empowered to fine any official who did not follow the mandate. No other such law in the country has set up a mechanism that can at the initiative and pursuit of any ordinary citizen, make officials pay a fine from their pocket for not doing their duty.

In last 14 years, RTI in Nepal has gone through number of achievements, activities, practices and cases. Most of the public bodies have now information officers. Many public bodies are publishing proactive disclosures periodically. Most of the policy makers are aware of the provision of RTI legislation. Number of requests for the information is gradually increasing every year. However, the information seekers are still mostly related to the

media and RTI activists, that means, still ordinary citizens are not aware of their right to seek the information. Total number of appeals to the commission were 7,177 in last 13 years and 6,943 appeals have been cleared which is 96.74%. During the same period of time, 29 heads of the public bodies have been fined and recommended for departmental action for not imparting the information requested by the citizens during this period.

6. Nepal's Sustainable Development Goals; Status and Roadmap : 2016-2030

National Planning Commission is the responsible to agency for the implementation and monitoring of SDGs. It has published a report named Nepal's Sustainable Development Goals: Status and Roadmap: 2016-2030. This report takes stock of Nepal's development status and projects a roadmap to 2030 to achieve SDGs. It highlights major issues and challenges that the country needs to reckon with in pursuit of the SDGs. The monitoring framework in this report aligns and updates national SDGs indicators with the global ones. They capture the spirit of "no one left behind." The framework included the indicator on access to information (16.10.2), reporting organization as Office of the Prime Minister and Council of Ministers. However, the framework lacks to include further national roadmap with clear indicators to achieve this indicator, as it should have been done to incorporate the monitoring framework developed by UNESCO. In 2019, UNESCO was not even been able to get the progress report from Nepal. Then UNESCO contacted NIC and it has been reporting regularly since 2020.

7. Way Forward

SDG 16.10.2 Access to information indicator, which has been upgraded to tier 1 indicator, is a important indicator for a democratic country like Nepal. People's right to information empowers citizen and help to make public bodies accountable and

transparent. It has been argued that the aspect of "public access to information" refers to "the presence of a robust system through which information is made available to citizens and others. Therefore, the SDG indicator 16.10.2 should be implemented with clear targets and work plan allocating enough resources, where National Information Commission can play a major and vital role to achieve it with active engagement of RTI activists, civil society, NGOs and bilateral and multilateral partners of the country.

NIC has organized a panel discussion on "SDG: Access to Information (16.10.2) Current Status and Way Forward" in Nepal on International Day for Universal Access to Information on September 28. Panelists have argued that the present document prepared by NPC lacks clear action plan of access to information, therefore it has been suggested NPC to work immediately with NIC and CSOs and come up with clear roadmap to achieve the indicator which can guide the implementation of right to information in Nepal according to the SDG.

Political leadership has shown its commitment to fundamental rights of the ordinary citizen by incorporating number of fundamental rights including right to information in the constitution. Now is the time to show its commitment to implement it effectively focusing on SDGs. Which can be measured by the level of resources provided and willingness to accept the citizen partnership, enacting RTI friendly legislations and punish the officials if found neglecting the rights of the ordinary citizen to ask and get the information.

While reporting to the UNESCO within the monitoring framework, most of the information was readily available. However, the data on requests made for the information with public bodies, information provided and rejected was not available due to the lack of integrated RTI data management system. Right to Information Implementation Monitoring Procedure approved

by the government has allocated responsibility to collect and provide the data on such information to the government agencies i.e. Office of the Prime Minister and Council of Ministers and Ministry of Communication and Information Technology, Office of the Chief Minister and Council of Ministers of Provinces, and District Administration Offices and District Post Offices at the district level. However, there does not seem any data collected, reported and published. Therefore it is imperative that another alternative be found.

Considering the commitment to achieve SDGs by 2030 and changed environment after the promulgation of new constitution, it becomes essential to amend the legislation to accommodate the new requirements.

Changing the mindset of public officials for opening-up, sharing information, creating favorable environment for citizens to seek the information is required, which asks for the continuous training, political commitment, motivation, and strong legal framework, where the government should play its vital role by strong monitoring, incorporating RTI in each and every orientation, training programs and seminars.

The objective of the Right to Information Act is that the public bodies are to be open, transparent and accountable towards citizen by continuously disclosing information even if the citizen do not seek any information. There is a clear provision for proactive disclosure of information at every three months' intervals, however, there are still number of the public bodies which have not been able to comply this provision. Adherence to the legal obligation is the key.

Primary responsibility to implement RTI lies with the public bodies, more so on the Government, the responsibility should be owned and implemented in a true manner. For this purpose, the Government should create an environment, where the culture of

secrecy is discouraged, training and awareness on RTI obligations to officials should be mandatory and disciplinary action should be taken to officials not following the law of the country.

Inadequate promotion of the RTI, which does not reach citizens and encourage them to exercise this right, can be a significant obstacle to transparency and accountability. Massive awareness campaign to ordinary citizen on RTI is essential to educate the citizen about the RTI and encourage citizen involvement. The awareness program must especially target the vulnerable categories of citizens such as women, farmers and rural families, disadvantaged groups. For this purpose, RTI awareness and education need to be aggressively pursued using the appropriate medium of communication and adequate budget allocated for this initiative.

References

1. Right to Information in Asia Pacific: How 11 countries perform on SDG 16.10, 2019, published by Transparency International
2. From Promise to Practice: Access to Information for Sustainable Development 2020 UNESCO Report on the Monitoring and Reporting of SDG Indicator 16.10.2 (Public Access to Information), published in 2020 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
3. Nepal's Sustainable Development Goals: Status and Roadmap: 2016-2030, 2017, Published by National Planning Commission, Government of Nepal.
4. Annual Report of National Information Commission, Nepal.
5. Corruption Perception Index 2020 published by Transparency International.

Right to Information, its Implementation and Some Needed Reforms

◆ Mukunda Prasad Paudyal, PhD*

Article 27 of the Constitution and the Right to Information Act (2007), both ensure that all Nepali citizens have the right to information held at the public bodies. The Act has many provisions of information disclosure about government behavior. The notion 'Right to Information' has two key facets- information on demand and proactive disclosures. Generally, they are mutually exclusive. The Act allows that Nepali citizens have not only the right to seek but also the right to receive information.

With more than a decade of its implementation in Nepal, it is now time to seriously reflect back and analyze if the information is proactively, adequately and appropriately disclosed by public bodies about their behaviors. It is also time to evaluate whether our public bodies are progressively moving towards the disclosure

* former Secretary of National Information Commission.

requirements in their dealings. Who are the public bodies and what are the information inevitably to be disclosed, and what are the exceptions of disclosures etc. are very important to understand by the citizens.

This article briefly tries to survey the important provisions of the act that are considered important. Moreover, it also delves into the provision of whistle blowing provision and its inaction in the country. The classification of information, which is much talked in common phraseology, will also be discussed along the way.

Besides, it also tries to assess the compliance of our central government bodies based on the RTI audit conducted by the National Information Commission (NIC) in recent years. Recent data available from the NIC records (though crude) will also be presented for analytical purpose. Finally, this article also recommends some measures to improve the RTI landscape in Nepal, given the succeeding growth of public bodies in the changed context.

Introduction

The philosophy of Right to information (RTI) is that public officials should act in the public eyes. To materialize this philosophy, the Right to Information Act states that every citizen shall have the right to information. Historic president of the USA Thomas Jefferson, long ago had said that by making maximum disclosure of information in the public domain a rule and secrecy an exception, any country can progress as a strong society of informed citizenry, is the bulwark of democracy. So the notion of RTI is as old as democracy in the world. RTI is thickly linked with the concept of democracy and governance from many perspectives. Theoretically, the RTI has three important dimensions:

1. Administrative dimension (good governance, accountability, transparency, rule of law and effective public service delivery)
2. Political dimension (trust and confidence, better participation)

and representation, public inputs)

3. Social Dimension (social harmony, equality and justice, sense of belongingness, civic space)

All the dimensions corroborate the facts that the actor (or governor) should be ultimately responsible to the governed (people). RTI is a potent tool to supplement the concept of 'checks and balances' in democracy, meaning that the right to information is a fundamental part of democracy. It is also a useful tool to tackle corruption. It is also a critical tool for development and to encourage participation.

There are two important aspects of RTI- The first is the provision of information on demand, that is, when asked by individual applicants, and the second one is disclosure of information by suo moto initiatives. The latter is generally known as 'proactive disclosure' in our day to day conversation. The NIC has prepared a guidelines of proactive disclosures, according to which about 20 types of information are to be disclosed proactively. In general, higher the level of proactive disclosure, lower the level of information on demand, but not the other way round.

The ten commandments of RTI

The followings are considered as ten commandments, generally known as the principles of the right to information laws:

1. Maximum disclosure: All information held by public bodies should presumptively be accessible, and that this presumption may be overcome only in very limited circumstances.
2. Obligation to publish proactively: Public bodies should be under an obligation to publish key information. It suggests that freedom of information implies not only that public bodies should accede to requests for information, but also that they should proactively publish and disseminate widely documents of significant public interests.

3. Promotion of open government: Public bodies must actively promote open government. Informing the public of their rights and promoting a culture of openness within the government are essential if the goals of RTI legislation are to be realized.
4. Limited scope of exceptions: Exceptions to the right to access information should be clearly and narrowly drawn and subject to strict 'harm and public interest' criteria.
5. Processes to facilitate access: Requests for information should be processed rapidly and fairly and an independent review of any refusals should be available. It characterizes that effective access to information requires both that the law stipulate clear processes for deciding upon requests by public bodies, as well as a system for independent review of their decisions. The essence is that the simplified procedures should be adopted.
6. Minimum costs: Individuals should not be deterred from making requests for information by excessive costs.
7. Open meetings: Meetings of public bodies should be, to the most possible extent, open to the public.
8. Disclosure takes precedence: Laws which are inconsistent with the principle of maximum disclosure should be amended or repealed. If the principle of maximum disclosure is to be respected, the access to information law must take precedence over other laws.
9. Protection for whistleblowers: Individuals who release information on wrongdoing of their own bosses must be protected. They are insider people, not the outsiders.
10. Classification: Classification has to be made whether any information that fall under the exceptions category as stated in the Act. Without classification of exceptions, no information can be ascribed if that is truly exception or not.

These ten commandments are the jewels of any good RTI act. Whether any RTI act is good or not is judged against these ten principles. In the context of Nepal, many principles are applicable. However, the most important principles like classification of information and protection of the whistle blower are, due to poor performance, preventing our RTI landscape passing the overall test.

Information is the oxygen of democracy

Information is the cornerstone of representative democracy and fosters the open government and transparency. Democratic government is supposed to be open and work in the vicinity of people. The ability of individuals to participate effectively in decision-making that affects them depends on information from the government. The essence of democracy is that the will of the people shall be the basis of the authority of government. Therefore, if the electorate lacks access to information, which enables them to form an opinion during and after the election, democratic process would not function.

Democracy is also about accountability and good governance. All these are ensured by the right to information. Access to information law reflects the fundamental premise that government is supposed to serve the people that elect them. It is, in fact, for the people and to the people. Additionally, access to information is also a key instrument in combating corruption and wrongdoing, thereby ensuring good governance. Any refusal to disclose information shall be subject to appeal to an independent body. Also, public bodies shall be required, even in the absence of a request, actively to publish important information of significant public interest.

Keeping into the mind of government-people relations, the RTI can also be understood under the principal-agent framework. People are the principal and the government is the agent assigned to work on behalf of the principal. It is clearly reflected in the representative system of governance. In a representative system of government, the representatives should respond to the people

who entrusted them with their representation and the authority to make decisions on public matters. Thus the RTI Act is an important tool to ensure the representative democracy.

Internationally, it is recognized that the right to seek, receive and impart information imposes a positive obligation on states to ensure access to information, particularly with regard to information held by government in all types of storage and retrieval systems. Its crux is that the right to have the access of information held by public authorities is a fundamental human right, which should be given effect at the national level through comprehensive legislation based on the principle of maximum disclosure, with only to a narrow system of exceptions.

Major provisions of the RTI Act in Nepal

To protect the fundamental right of the people relating to right to know (Article 27 of the Constitution) and guarantee the freedom of expression, RTI act was enacted in Nepal in 2007 and its regulations in 2009. There are 38 clauses altogether. Major clauses are related to right to information flows with some exceptions; duties and obligations of the public offices; proactive disclosures; arrangement of the information officer; modus operandi of receiving information; fees; complaints and appeal systems; provisions of the National Information Commission (NIC) and its powers, duties and functions; delegation of authority; whistle blowing; classification of the information and formation of the committee for classification; protection of the official information and protection of privacy.

According to the act, besides line government ministries, departments and branch offices, any other governmental or non-governmental organizations that are registered with the government departments and are given permission to work for the people and country, are included as the category of public bodies. Any organization that signifies the public interests are called public bodies. In this sense, all schools including private boarding

schools, colleges including private colleges, all cooperatives, all non-government organizations, all banks, finance companies, agencies are all public bodies. RTI act and regulations is applicable to all these institutions without any exceptions, meaning that, all these institutions have to make provision for proactive disclosures, appointment of the information officer and other information disclosures as mandated by the act. Thus, the concept of public bodies is to be understood in its broadest sense.

Granting individual right to have access to information held by public bodies and imposing an obligation on public bodies to proactively disclose key types of information are the main essence of the RTI laws in Nepal. Therefore, the focuses are: firstly, the provision of information on demand, and secondly, disclosure of information by all public bodies at regular interval on public platform. This includes cataloguing, indexing, computerization of records, basic information about organization, its functions, staffs, structure, budget, plan and programs, policies and decisions, facts and figures of the concerned organization. There are altogether 20 such information types to be disclosed proactively.

The Act has a provision of NIC, its composition and functions, duties and responsibilities. The NIC is a three-member judicial body, supported by a bureaucratic organization. The main functions are to promote, protect and establish right to information. It is an appellate body for right to information in Nepal. The Right to Information Regulations, 2009 has clarify most of the provisions to make the Act implementable.

The Right to Information Act (2007) incorporates the provisions that all Nepali citizens shall have access to the information held in the public bodies with the following exceptions:

- (i) Information that seriously jeopardizes the sovereignty, integrity, national security, public peace, stability and international relations.

- (ii) Information which directly affects the investigation, inquiry and prosecution of crimes.
- (iii) Information that have serious impact on the protection of economic, trade or monetary interest or intellectual property or banking or trade privacy.
- (iv) Information that jeopardizes the harmonious relationship subsisted among various castes or communities.
- (v) Information that interferes on individual privacy and security of body, life, property or health of a person.

But whether the particular information falls under these exceptions is to be determined by the classification committee as stipulated in the Act. So far, no classification has been made. This is the Achilles' heel of RTI practice in Nepal. Except for the above five exceptions, no classification is required. All information is subject to disclosures.

Classification of Information

Section 4 Clause 27 of the RTI Act (2007) states that in order to protect the vital information of the public bodies, classifications of the official information are to be made by the Committee, that comprises Chief secretary, Secretary of the related ministry and chief of the particular office (or an expert) as decided by the Chief Secretary. The committee has a duty to specify the time limits for keeping information secret before it is finally brought out to the public. So far, no classification(s) has been done in Nepal for reasons unknown. There are many standards and principles of classifications. Different countries adopt different bases and standards. Generally, classification is based on the sensitivity and/or gravity of the information/documents.

Heuristically speaking, the following could be general guidelines for information classification in Nepal:

- (a) Top secrets (highest level of classification) (= that exceptionally cause grave damages to national sovereignty)
- (b) Secrete (= that seriously damage to national security), use of code words like LDS (limits to disseminations)
- (c) Confidential (= that damages to national security)
- (d) Restricted (= that causes undesirable effects)
- (e) For official use only (FOUO): It may apply to the general government business procedures, public service delivery and commercial security.

However, there are practices to classify the security related documents differently. Many countries use DLM (distribution limited markers) schemes. Some countries adopt the practice of 'for official use only (FOUO)'. International practices show that some countries use code words like 'Eyes Only' for information classification.

For example, Australian use AUSTEO for Australian Eyes Only; AUST/USEO for Australian and US Eyes Only, AGAO for Australian Government Access Only; 'REL UK NZ only' for releasable to UK and NZ only; Special Handling Caveats (exclusive for ...) and so on. If required, similar codes can be invented for Nepal.

Documents can also be classified on the basis of sensitivity of protection such as Protection Level A, Protection Level B and Protection Level C, etc.

The time limits to protect (or, keep secrete) documents are to be clearly stated in the front page of the documents with a red printed 'seal', whose styles of elevation indicate different level of sensitivity (for example, certain degrees of angles for certain level of sensitivity). Another method is to use different colors for various levels of sensitivities like, red for high sensitivity, yellow for moderate sensitivity and green for low sensitivity and mixed color for lower

level of sensitivities. Other options can also be adopted.

Whistle blowing

Clause 29 of the Right to Information Act, 2007 has provision of whistle blowing. Whistleblowers are the ones who give information on fraud, wrongdoing, malfeasance or misdemeanor by their superior. They are called whistle blower because they are supposed to blow whistle against wrongdoing, corruption and malfeasance within the official system. Such information is to be given to the NIC.

It is stated in the act that every civil servant has a duty to whistle blow against the malfeasance and transgression of the senior officials in the organization. The NIC has to keep name and identity of the whistleblower secret for obvious reasons. Such whistleblowers are to be protected by the NIC. The spirit of the Act is that whistleblowers must be immune from any types of departmental penalties and actions. If departmental action is taken to whistle blow against whistle blowing by the superiors, it is the duty of the NIC to protect such whistle blower by quashing the departmental decision. If any harm caused, it is also the duty of the NIC to direct for appropriate compensations and reparations.

Surprisingly, records of the NIC show that so far no information has been registered under whistle blowing. Why is so ? Is it because there is no malfeasance or misdemeanor in our bureaucracy ? Or are there any other causes ? There may be different guesses but it requires in-depth study to produce concrete answer. Suffice here is to say that there are no clear regulations to effectively implement this provision of the Act. The NIC is institutionally and financially being made weak-Ministry of Finance decreases annual budget year after year and government last year downplayed the NIC by degrading the Secretary from the Special Class to the First Class. There is no denying the fact that once act is legislated for certain purposes, it demands appropriate institutional, financial and administrative capability for effect implementation. The

government should not forget these requirements. Untimely, unwise and whimsical changes, as done last year, if repeated, are harmful for effective RTI implementation in Nepal.

In many countries, there are separate laws for whistle blower protection. In Nepal it is included in the RTI Act. The NIC is now preparing the issue of a separate regulation to implement the whistle blower protection in Nepal. Until that is forthcoming, no comments can be made.

Performance of RTI in Nepal

The performance of RTI by central ministries in Nepal is increasingly satisfactory, but not up to the mark, signifying that many reforms are yet to be desired. Each year the NIC conducts RTI Audit by hiring independent third persons and experts. So far only the audit of central ministries are included in the annual report. Even then, since it is conducted by hiring independent experts, it is a good approximation of quality RTI audit report. The Audit Report (2077) conducted by the National Information Commission shows the following trends of scores by the central ministries of the Government of Nepal.

Table 1 : Score Classification

Scores Range	2073	2074	2075	2076	2077
Below 50	2	---	---	--	--
51- 60	--	3	3	---	---
61-70	4	5	---	3	----
71-80	6	4	1	4	6
81-90	9	11	12	6	6
91-100	10	8	5	9	10
Total Central Ministries	31	31	21	22	22

Source: RTI Audit Report(2077)

The Table 1 shows that higher scores obtained by the central ministries is increasing. For example, in the year 2073 about 61 percent of the central ministries were obtaining more than 80 scores while it increased to about 68 percent in the year 2077. There was further increase in the year 2077, when the scores were about 73 percent. The table shows that out of the 22 ministries, 16 ministries have succeeded to obtain more than 80 scores.

The story of provincial ministries and local bodies is seemed to be quite contrary though. There are no audit reports available for these organizations, but other indicators force us to presume that the situation is not satisfactory.

The Trends of Appeal

Appeal is another indicator for assessing the RTI act. In the fiscal year 2076/77, the total numbers of appeals to the NIC were 1013, of which about 53 percent were related to the local levels. These appeals were related to the non-disclosures of basic information like projects costs, tenders and payments to the contractors; ill-methods of book-keeping, representative and transportation allowances, donations, revenue collections and meeting allowances. The information that were non-disclosed were mainly of financial affairs of the local bodies.

On the total number of appeals of the fiscal year 2077/78, the appeals related to the local bodies again top the list. This time it accounts for more than 70 percent. The appeals are again related to non-disclosure of information, mostly the issues stated as above. It is worrisome because it is increasing. From governance, financial discipline, service delivery and corruption control perspective, it is indubitably very alarming. The following table shows that the numbers of appeals, their composition and respective percentages for the fiscal year 2077/78.

Table 2: description of sectoral appeals

SN	Sectoral descriptions	Numbers of Appeals	Percentage of Appeals
1	Local Level	546	73
2	Bank and Financial Institutions	32	4
3	Information and Communication Technology	6	1
4	Law and Judicial administration	31	4
5	Education, Health and Sports	56	7
6	Drinking water, Electricity, Construction and Transportation	20	3
7	Public Enterprises and Authorities	7	1
8	Land, Land Revenue, Agriculture and Forestry	13	2
9	General Administration	11	1
10	Others (Non-governmental organizations and other organizations)	31	4
	Total	753	100

Source : NIC (2021)

More than 73 percent of the appeals are related to the local bodies. The second most noticeable non-disclosure sector is education and health sector. Schools are, as was evidenced last year also, unaware of the importance of right to information. Many government schools have no administrative staffs and, hence right to information is not given attention. Private boarding claim that they are not public bodies and hence, unwilling to disclose the information, particularly related to the financial affairs. The next sector is bank and financial sector. By their very nature, their sphere of activities is related to financial affairs, hence there is a tendency of keeping these activities secret, and are hesitant to disclose vital information. The fourth sector is non-governmental organization sector. The NGOs also falsely claim that they are not the public bodies and, hence do not bother about disclosing information. The NIC should focus its attention to these sectors.

The status of provincial government offices is improving though. They have appointed information officer and practices of proactive disclosure is gradually forthcoming. There are problems in the local levels.

Some suggestions for reform

The NIC was established some 13 years ago, when the situation was very different than that of today. There were no provincial governments and local bodies were not as independent as of today. Many new public bodies have been created due to socio-economic development of the country. Government has been broadened in terms of its wings and levels. Provincial governments have been created. So many new educational, health and financial institutions have been established due to economic development. The shape and size of the National Information Commission is the same, though the sphere of activities and jurisdictions have been increasing day after day. In this light, the followings could be some reform measures that government and the NIC, shoulder to

shoulder, has to do to make more effective RTI implementation.

Firstly, though some of the powers of the NIC have been delegated to provincial secretaries and district administrators, their involvement in RTI is to be made more effective by regularly communicating and keeping track with them. This should be made regular.

Secondly, educational institutions are to be given high priorities in the days to come. Interaction programs and programs of awareness for TOTs are to be added in the annual programs in the days to come.

Thirdly, the NIC should be aware of the misuse of the official information. In the age of information and communication, there are chances that official information is misused and mis-utilized. Special guidelines are to be prepared beforehand.

Fourthly, focus should be concentrated to the local bodies to fully comply the right to information provisions and official obligations. Lack of awareness is one prime reason for being so weakly. So, awareness programs, targeting for rural areas, is to be initiated as soon as possible.

Fifthly, the classification of information is the need of the hour. Without classification, the implementation of the RTI is incomplete. Government in general, and Chief Secretary and Secretary of the sectoral ministries must be sensitive to RTI implementation. It is not only the burden of NIC. The NIC, however, should raise this issue in its annual report forcefully.

Sixthly, information officers designated by the respective offices are not given any extra incentives- financial or non-financial. They have to use their own mobile phone and sim cards for official information and communication purposes. Moreover, work related to information disclosures does not count any extra weight in our performance evaluation practices. Hence, it is the

point of reform- start giving them some allowances for mobile communications and extra-weight in performance evaluation for information disclosures.

Seventhly, whistle blowing is totally absent in the RTI periphery. In many countries that are separate whistle blowing acts and regulations. In Nepal clause 29 of the RTI Act incorporates the provision of whistle blowing activities. Homework has been already initiated by the NIC to draft whistle blowing regulations. This should be expedited.

Eighthly, given the federal context, the NIC should convince the government that it open provisional (or regional) branches to take care of the provincial and local bodies. There are many modalities for extensions. In the first phase, open simply seven branches of the NIC in respective seven provinces. Some provinces have already enacted the RTI Act at the province level. But due to the lack of institutional capability, they are not being effective.

Ninthly, the NIC be given adequate resource for implementing its annual activities. It is the time for wider-dissemination and extensive awareness programs. The NIC has to reach far and wide of the country. The limited budget is preventing many of its activities.

Tenthly, prepare more trainers for further training. They can be NIC officials or other interested government officials or outsiders/freelancers kept in the roster. The NIC can mobilize them, round after round, to educate and create awareness regarding the role and importance of RTI in the context of good governance, effective service delivery, discouraging corruption and malfeasance in the public bodies. This is an indirect way, but it may reduce annual programs costs and can be more effective.

सूचनाको हक : मानव अधिकारको महत्वपूर्ण पक्ष

◆ मोहना अन्सारी*

सूचनाको हक (Right to Information) लाई एक महत्वपूर्ण मानव अधिकारको रूपमा लिइन्छ । साथै सूचनाको हकको सुनिश्चितताले मानव अधिकारको समग्र पक्षलाई सुदृढ गर्न सहयोग पुग्दछ । लोकतन्त्रमा नागरिकको जान्न पाउने हकलाई सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको आर्टिकल १९ ले सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने र प्रदान गर्ने अवरोधरहित अधिकारको प्रत्याभूति गरेको छ । नागरिक एवम् राजनीतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय करार १९६६ (International Covenant on Civil and Political Rights) व्यक्तिको जान्न पाउने अधिकारलाई पुष्टि गरेको छ । संयुक्त राष्ट्र संघको भ्रष्टाचारविरुद्धको सभा (UN Convention against Corruption) को भ्रष्टाचार नियन्त्रणको प्रयासले सूचनामा पहुँचको महत्वलाई थप स्पष्ट पारेको छ ।

* पूर्वसदस्य, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

सरल शब्दमा भन्नु पर्दा सूचनाको हक भनेको व्यक्ति, समाज, देश अथवा कुनै पनि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्न सक्ने विषयवस्तुबारे जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार हो । सार्वजनिक निकाय, पदाधिकारी वा संयन्त्रले गर्ने निर्णय तथा काम-कार्यवाहीले हामी सबैको जीवन कुनै न कुनै रूपले प्रभावित भइरहेको हुन्छ । यी निर्णय तथा काम-कार्यवाही हाम्रो व्यक्तिगत जीवनमात्रै नभएर सामाजिक विषय, प्राकृतिक स्रोतसाधन, पर्यावरण, वनस्पति, जीवजन्तुमाथि पनि प्रभाव पार्ने प्रकृतिका पनि हुन सक्छन् । तसर्थ, सार्वजनिक सरोकारको क्षेत्रमा सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीबाट सूचना माग्नु तथा सूचना प्राप्त गर्नु नागरिकको मौलिक हक हो । कानुनले निर्दिष्ट गरेको प्रक्रिया अनुसार सूचना प्रदान गर्नु सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीको दायित्व हो । सूचनाको हक भनेको हाल सञ्चालनमा रहेका निर्णय र काम-कार्यवाहीमा सीमित नभएर विगतमा सम्पन्न भइसकेका अथवा भावी योजनाको रूपमा रहेका विषयवस्तुमा पनि लागु हुन्छ ।

सन् १९८४ मा हाम्रो छिमेकी देश भारतको मध्यप्रदेशस्थित भोपाल शहरमा एक बहुराष्ट्रिय कम्पनी युनियन कार्बाइडबाट चुहिएको मिथाइल आइसोसाइनेट नामको विषाक्त ग्यासले हजारौं मानिसको ज्यान लिएको थियो र लाखौं मानिस घाइते भएका थिए । त्यो ग्यास कतिसम्म घातक थियो भने त्यसले त्यस क्षेत्रको हावा-पानीलाई दशकौंसम्म प्रदूषित बनाएको थियो । यसैका कारण त्यहाँ बसोबास गर्ने मानिससहित नयाँ जन्मने बालबालिकाको स्वास्थ्यमा हानिकारक प्रभाव पर्न गएको थियो । यो त्रासदीपूर्ण दुर्घटना हुनुभन्दा अगाडि त्यस क्षेत्रका बासिन्दालाई त्यस कम्पनीले बनाउने ग्यासको प्रकृति, त्यो ग्यासको घातकपना, त्यसले मानव स्वास्थ्यमा पार्न सक्ने प्रभाव तथा सम्भावित दुर्घटनाको रोकथामका लागि अवलम्बन गरिएका व्यवस्थाबारे जानकारी थिएन । दुर्घटना भइसकेपछि पनि क्षतिको सही विवरण तथा पीडित समूहलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने प्रक्रियाबारे सम्पूर्ण जानकारी बाहिर आउन सकेको थिएन । कम्पनी र स्थानीय अधिकारीले धेरै सूचना लुकाएका थिए । सही जानकारीको अभावमा धेरै पीडित व्यक्ति उचित राहत वितरणबाट बञ्चित भए । त्यस बेलासम्म भारतमा सूचनाको अधिकारसम्बन्धी ऐन बनेको थिएन । भारतले २००५ मा

आएर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन निर्माण गरेको छ । यो उदाहरणले नागरिकका लागि जान्न पाउने हक तथा सूचनामा पहुँचको महत्व कति धेरै रहेको छ भन्ने दर्शाउँछ ।

भारतका प्रसिद्ध अधिकारकर्मी अन्ना हजारेले १९९७ मा सूचनाको हक कायम गर्नको लागि नागरिक आन्दोलन चलाएका थिए । २००३ तिर उनी १२ दिन लामो अनशनमा बसेपछि सरकारले उनको माग स्वीकार गर्‍यो । अन्ना हजारेले चलाएको नागरिक आन्दोलनकै कारण त्यहाँ सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बन्नका लागि मार्गप्रशस्त गरेको थियो । भारतको राजधानी दिल्ली प्रदेशका वर्तमान मुख्यमन्त्री तथा आप पार्टीका अध्यक्ष अरविन्द केजरीवाल अन्ना हजारेको त्यही आन्दोलनबाट उदाएका चर्चित राजनीतिकर्मी हुन् । केजरीवालले २००६ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको बारेमा जनचेतना फैलाउने कार्यको नेतृत्व गरेका थिए ।

सूचनाको हकलाई मानव अधिकारका साथै सुशासन र पारदर्शिता कायम गर्ने, सार्वजनिक निकाय र पदाधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउने, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने तथा सार्वजनिक महत्वका विषयमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता सुसूचित गराउने एक प्रभावकारी विधिको रूपमा लिइन्छ ।

सूचनाको अधिकारले नागरिकको सशक्तीकरण गर्नुका साथै नागरिक तथा राज्यका बीच सम्बन्ध सुदृढ गर्ने, सार्वजनिक निकायप्रतिको विश्वास अभिवृद्धि गर्ने तथा ती निकायबाट प्रवाहित हुने सेवामा सुधार ल्याउने काम पनि गर्दछ ।

भारतसहित विश्वका अन्य देशहरूमा नागरिकको जान्ने हकलाई कानुनी रूपमा सुनिश्चित गर्ने अभ्यास र अनुभवको अध्ययनको आधारमा नेपालमा पनि सूचनाको अधिकारको सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक विकास भएको छ । नेपालमा सूचनाको हकको विकासक्रम हेर्दा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र अनुसार मानव अधिकारको प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्यले पहिलो पटक १९९० को संविधानमा सूचनाको हकले संवैधानिक अधिकारको रूपमा प्रवेश पाएको थियो । तत्कालीन संविधान लेखन समितिका सदस्य न्यायाधीश लक्ष्मण अर्यालले जान्ने हकलाई संविधानमा समावेश गराउन

महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । २००७ को अन्तरिम संविधानमा यसलाई निरन्तरता दिइयो । २०१५ को संविधानले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकारेको छ । १९९० मै संवैधानिक हकको हैसियत प्राप्त गरेको भण्डे १७ वर्षपछि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २००७ प्राप्त भयो । त्यस ऐन अनुसार गठन भएको राष्ट्रिय सूचना आयोग आफ्नो कार्यादेश अनुसार नागरिकको जान्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न सक्रिय छ ।

यद्यपि, मानव अधिकारको अवस्था तथा लोकतान्त्रिक सुशासनलाई सुदृढ गर्नका लागि नभई नहुने यो विषयले हाम्रो देशमा पर्याप्त महत्व पाउन सकेको छैन । नागरिकको सूचना पाउने अधिकार, सूचना प्राप्त गर्ने प्रक्रिया र सूचना प्रवाह गर्ने पद्धतिमा अनेकौं चुनौती रहेका छन् । कतिपय मानिसलाई सूचनाको हकको बारेमा पर्याप्त जानकारी नै छैन । यतिमात्र होइन, कतिपय सरकारी अधिकारीलाई नै थाहा छैन कि नागरिकले उनको काम-कार्यवाहीबारे जानकारी माग्ने अधिकार राख्दछन् र नागरिकले मागेको सूचना प्रक्रिया अनुसार उपलब्ध गराउनु उनको दायित्व हो । नयाँ संविधान अन्तर्गत हाल देशमा तीन तहको सरकारहरू सक्रिय रहेको अवस्थामा जान्न पाउने हकको महत्व भन् बढेको छ । तीनै तहका सरकारले बजेट कसरी खर्च गरिरहेका छन् ? कस्तो किसिमका योजना तथा नीति नियम निर्माण गरिरहेका छन् । विकासको नाममा सञ्चालित कार्यक्रमहरू, हाइड्रोपावर प्रोजेक्ट, विशाल संरचना निर्माण तथा ठूला औद्योगिक उपक्रमले प्राकृतिक स्रोतसाधन, नदीनाला, जङ्गल, नागरिकको स्वास्थ्यमा के-कस्तो प्रभाव पार्ने छ ? जोखिमहरू न्यूनीकरण गर्ने तथा प्रभावित समूहलाई सुरक्षित गर्ने के-कस्ता व्यवस्था गरिएका छन् ? सार्वजनिक महत्वका यी विषयमा अधिकतम सूचना प्रवाह गर्नु र सूचनामा नागरिकको पहुँच बढाउनु सार्वजनिक निकायको दायित्व हो ।

तर ऐन जारी भएको १४ वर्ष बितिसक्दा पनि जान्न पाउने हकको अवस्था सन्तोषजनक छैन । हाम्रा सार्वजनिक संस्थाहरू अझै पनि सूचनाको हकका बारेमा संवेदनशील हुन सकिरहेका छैनन् । कर्मचारीतन्त्रमा सूचना लुकाउने प्रवृत्ति संस्कृतिकै रूपमा विद्यमान छ । कतिपय सार्वजनिक संस्थाले सूचना प्रदान गर्ने व्यवस्थित विधि र प्रक्रिया बनाउन सकेका छैनन् । अर्कोतिर नागरि

कस्तरमा पनि सूचनाको हकका सम्बन्धमा पर्याप्त जानकारी तथा जागरूकता पुऱ्याउन सकिएको छैन । सार्वजनिक निकायमा सूचना माग्न जाँदा अवरोध सिर्जना भएको र ऐन अनुसारको हक उपभोग गर्नका लागि न्यायिक उजुरी गर्नु परेका घटना प्रकाशमा आइरहेका छन् । ऐनले समेटेको दुई महत्त्वपूर्ण संस्था, राजनीतिक दल तथा गैरसरकारी संस्थाले सूचनाको हकको सवालमा जिम्मेवारीपूर्ण व्यवहार गरेको देखिँदैन । यी दुवै क्षेत्रका क्रियाकलाप अपारदर्शी रहेको आरोप लाग्ने गरेको छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७७/७८ मा उल्लेख भए अनुसार कतिपय सरकारी संस्था तथा मन्त्रालयहरूले अहिलेसम्म सूचना अधिकारी नियुक्त नगरेको अवस्था छ । सरकारी संस्थाहरूको वेबसाइट अद्यावधिक नभएको, ती संस्थाबाट प्रवाहित गरिने सेवा, ती सेवा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया तथा लाग्ने समयबारे पर्याप्त जानकारीको अभाव रहेको पाइन्छ । यी कार्यालयहरूको 'इन्क्वायरी विण्डो' मा नियमित कर्मचारी नभेटिने, भेटिएको खण्डमा व्यवस्थित ढङ्गले आवश्यक जानकारी दिन नसक्ने अथवा जानकारी दिन इच्छुक नरहेको कुरा सर्वविदित छ । उदाहरणका लागि यातायात, मालपोत, नापी आदि सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने यस्ता कार्यालय हुन्, जहाँ सेवाग्राही सही जानकारीको अभावमा भौतारिरहेको हेर्न सकिन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधान तथा ऐनको मर्म भनेको कोही सूचना माग्न आए वा नआए पनि सार्वजनिक संस्थाले आफ्नो जानकारीहरू पारदर्शी ढङ्गले प्रकाशित गर्नु पर्दछ ।

सूचनाको अभावमा मानव अधिकारको अवस्था कति दयनीय हुनसक्छ भन्ने कुराको अनुभूति कोभिड- १९ को महामारीले टङ्कारोसँग महसुस गराएको कुरा हामी सबैले देखेका हौं । कोभिड- १९ को परीक्षणको कुरा होस् कि उपचारको, कोभिडविरुद्धको खोप वितरणको कुरा होस् कि राहत वितरणको, कोभिड कालमा पर्याप्त तथा उचित सूचनाको अभावमा लाखौं मानिसको मानव अधिकार सङ्कटमा परेको यथार्थ हो ।

नयाँ संविधानको मूल आत्मा- सामाजिक न्याय तथा समावेशिताको सिद्धान्तलाई लागु गर्नका लागि पनि सूचनाको पहुँचको अवस्थामा सुधार गर्न आवश्यक हुन्छ । सूचनाको हक र सूचनाको पहुँचको अवस्था तथा त्यसको असर

सबै समुदाय र समूहका लागि समान हुँदैन । हाम्रो सामाजिक संरचनामा बहिस्करणमा परेका निम्न वर्ग र समूहको तुलनामा उपल्लो वर्ग तथा सुविधा प्राप्त समूहको सूचनामा पहुँचको अवस्था बलियो छ । लैङ्गिक रूपले महिलाको भन्दा पुरुषको सूचनामा पहुँच सहज छ । सूचनामा बञ्चितकरणको प्रभावले बहिष्कृत समुदाय तथा निम्न वर्गलाई भन् बञ्चितकरणमा पारिरहेको हुन्छ । त्यसकारण सूचनाको हकलाई विस्तारित र सुदृढ बनाउनु भनेको मानव अधिकारको अवस्थालाई सुदृढ बनाउनु हो ।

कानुन बनाउनु मात्रै पर्याप्त हुँदैन । ती कानुनको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पूर्वाधार पनि बनाउनु पर्छ । सार्वजनिक संस्थाहरूको सूचना प्रवाह गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, पारदर्शिताको संस्कृति बसाल्नु, सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई अवरुद्ध गर्ने अधिकारीलाई ऐनको दायरामा ल्याउनुका साथै सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा आवश्यक परिमार्जन तथा ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनले मानव अधिकारको अवस्थामा सकारात्मक योगदान पुऱ्याउने छ । संविधानमा मौलिक हकको रूपमा ग्यारेण्टी गरिएको सूचनाको अधिकारको स्थितिमा सुधार ल्याउनका लागि सूचना आयोगले पेश गरेका सुझावमध्ये एउटा सुझाव सरकारी कर्मचारीलाई गोपनीयताको सपथको सट्टा पारदर्शिताको सपथ खुवाउनु पर्ने छ । यसलाई अत्यन्तै सान्दर्भिक सुझाव मान्न सकिन्छ ।

सूचनाको हक र पुनरावेदन

♦ विश्वबन्धु पौडेल *

परिचय

सामान्य बोलिचालीमा सूचना भनेको जानकारी हो । कुनै पनि घटनाका विषयमा सबभन्दा पहिला प्राप्त हुने जानकारी नै सूचना हो । सही सूचनाको प्रयोगबिना नागरिकले आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न सक्दैनन् । त्यसैले यस्ता सूचना निजी र सार्वजनिक हुने गर्दछन् । एकै वाक्यमा भन्नु पर्दा नागरिकलाई प्राप्त हुने पहिलो खबर नै सूचना हो भन्न सकिन्छ ।

कुनै पनि सूचनामाथिको पहुँच नै सूचनाको हक हो । अर्को अर्थमा भन्नु पर्दा सार्वजनिक निकायमा रहेको निजी र सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने नागरिकको अधिकारलाई सूचनाको हक भन्न सकिन्छ । नागरिकले सार्वजनिक निकायमा रहेका सबै प्रकारका सूचना प्राप्त गर्न पाउनुपर्छ भन्ने अवधारणाको विकाससँगै सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनहरू निर्माण हुन थालेको पाइन्छ । सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक महत्वको सूचना प्राप्त गर्ने हक नै सूचनाको हक हो भन्न सकिन्छ ।

सूचनाको हकको विश्वव्यापी सन्दर्भ

सन् १९६६ मा स्वीडेनबाट शुरु भएको सूचनाको हकसम्बन्धी कानून फिनल्याण्ड, संयुक्त

* उपसचिव तथा सूचना अधिकारी, राष्ट्रिय सूचना आयोग

राज्य अमेरिका, डेनमार्क, नर्वे हुँदै हाल १ सय ३१ भन्दा बढी मुलुकमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । दक्षिण एशियामा पाकिस्तान, भारत, नेपाल, बंगलादेश, अफगानिस्तान, माल्दिभ्स हुँदै श्रीलंकामा प्रचलनमा रहेको छ । नेपालमा बैशाख २२, २०६५ देखि राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भई विधिवत् रूपमा कार्य सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक इतिहास

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको इतिहास त्यति लामो भएको पाइँदैन । नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १९ मा सूचनाको बारेमा केही उल्लेख भए पनि प्रष्ट रूपमा सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको थिएन । वि. सं. २०४६ सालको जनआन्दोलनपश्चात् लोकतान्त्रिक सरकार गठन भएपछि २०४७ सालको संविधानको धारा १६ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरियो । सो धारामा सार्वजनिक चासो वा महत्वको सूचनामा नागरिकको पहुँच रहने प्रत्याभूति गरियो । तर यसको प्रभावकारी प्रचलनको लागि छुट्टै कानुनी व्यवस्था हुन सकेन ।

वि. सं. २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनपश्चात् मुलुक गणतन्त्रमा प्रवेश गर्‍यो । नेपालमा अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो । यस संविधानमा साविकको २०४७ सालको संविधानमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा नागरिकको हक स्थापित भएकोमा उक्त संविधानको धारा २७ मा व्यक्तिगत सम्बन्धित सूचनामा पनि हक कायम गरियो । वि. सं. २०७२ सालको संविधानमा यस प्रावधानलाई हुबहु राखियो । नेपालको संविधानको धारा २७ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यमा तर कानूनबमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन भनियो र २०६४ सालमा जारी भएको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) को खण्ड (क), (ख), (ग), (घ) र (ङ) मा ५ प्रकारका सूचना प्रवाह गर्न बाध्य नहुने व्यवस्था गरी संविधानको प्रतिबन्धात्मक वाक्यको पनि व्याख्या गरियो ।

कानुनी व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २७ मा सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरी प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यिनै संवैधानिक व्यवस्थालाई आधार मानी पहिलो पटक सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ तथा सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ को कानुनी व्यवस्थाबमोजिम नेपालमा सूचना आयोग गठन भई सूचनाको हक व्यवहारमा कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

सूचना माग गर्ने विधि

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ७ बमोजिम सूचना मागकर्ताले आफूलाई चाहिएको सार्वजनिक सरोकारको सूचना कारण खुलाई निवेदनद्वारा माग गर्न सक्ने व्यवस्था

गरेको छ । यसरी निवेदन पर्न आएपछि सूचना अधिकारीले तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने प्रकृतिको सूचना भए सोही दिन र तत्काल उपलब्ध गराउन नसकिने प्रकृतिको सूचना भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारणसहित निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । कुनै व्यक्तिको जीउज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित सूचना माग गरेको रहेछ भने त्यस्तो सूचना माग गरेको चौबीस घण्टाभित्र निवेदकलाई उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । सूचना अधिकारीले निवेदकद्वारा माग भएको सूचना सम्भव भएसम्म माग भएको स्वरूपमा नै उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । कुनै लिखत, सामाग्री वा कारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्नका लागि निवेदन दिएको भए सूचना अधिकारीले निवेदकलाई त्यस्तो लिखत, सामाग्री वा काम कारबाहीको अध्ययन अवलोकनको निमित्त मनासिव समय उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको उद्देश्य खुला, पारदर्शी तथा जिम्मेवार शासनव्यवस्थाको स्थापना गर्नु भएको हुँदा सूचना माग्दा मौखिक, टेलिफोन, इमेल वा अन्य माध्यमबाट माग्न सकिन्छ तापनि कानुनी प्रक्रिया मिलाउनका लागि लिखित रूपमा माग्नु पर्ने हुन्छ ।

कार्यालय प्रमुखसँग उजुरी गर्न सक्ने

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ९ बमोजिम सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा, सूचना दिन अस्वीकार गरेमा, आंशिक रूपमा सूचना उपलब्ध गराएमा वा गलत सूचना दिएमा वा सरोकारवाला होइन भनी सूचना नदिएमा सम्बन्धित नागरिकले त्यसरी सूचना नपाएको वा आंशिक सूचना पाएको मितिले सात दिनभित्र प्रमुखसमक्ष उजुरी दिन सक्नेछ । यसरी प्राप्त हुन आएको उजुरी जाँचबुझ गर्दा सूचना नदिएको वा आंशिक रूपमा सूचना दिएको वा गलत सूचना दिएको देखिएमा प्रमुखले निवेदकद्वारा माग भएबमोजिमको सूचना उपलब्ध गराउन सूचना अधिकारीलाई आदेश दिनेछ र त्यसरी आदेश भएमा सूचना अधिकारीले सम्बन्धित निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनु पर्नेछ । यसरी जाँचबुझ गर्दा सूचना दिन नमिल्ने देखिएमा प्रमुखले सोही व्यहोराको निर्णय गरी सोको कारणसहितको जानकारी निवेदकलाई दिनु पर्नेछ ।

सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्ने कार्यविधि

कुनै सार्वजनिक निकायको सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी दिँदा निवेदकको उजुरीउपर तोकिएको म्यादभित्र सात दिनभित्र कुनै कारबाही नभएमा वा सार्वजनिक निकायको प्रमुखले गरेको निर्णयउपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा १० बमोजिम त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको पैंतीस दिनभित्र राष्ट्रिय सूचना आयोगसमक्ष स्वयम् आफै कार्यालयमा उपस्थित भई लिखित पुनरावेदन दिन, वारेशमार्फत्, इमेल वा अनलाईनमार्फत्, हुलाक वा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत् पुनरावेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

पुनरावेदनमा खुलाउनु पर्ने विषय

आयोगमा पुनरावेदन गर्दा देहायको विवरण उल्लेख गर्नु पर्नेछ :

- (क) पुनरावेदकको नाम, थर, वतन र सम्पर्क नं. सम्भव भए इमेल ठेगाना,
- (ख) वारिस भए निजको नाम, थर वतन र सम्पर्क नं.,
- (ग) विपक्षीको नाम, थर, वतन सम्भव भए सम्पर्क नं.,
- (घ) आफूले माग गरेको सूचनाको स्पष्ट विवरण,
- (ङ) सूचना रहेको सार्वजनिक निकायमा पुनरावेदक माग गर्न गएको स्पष्ट विवरण,
- (च) सूचना रहेको सार्वजनिक निकायको कुन पदाधिकारी वा शाखा/उपशाखामा सूचना छ, सम्भव भए खुलाउने,

पुनरावेदकले पुनरावेदन पत्रसाथ पेश गर्नुपर्ने कागजात

पुनरावेदकले पुनरावेदन पत्रसाथ देहायबमोजिमका कागजात पेश गर्नु पर्नेछ :

- (क) नेपालको नागरिक देखिन सक्ने कुनै प्रमाण,
- (ख) सूचना अधिकारीसमक्ष सूचना माग गरेको निवेदनको प्रतिलिपि,
- (ग) कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी गरेको प्रमाणको प्रतिलिपि,
- (घ) हुलाकमार्फत् पुनरावेदन गरेमा हुलाकको छाप लागेको रसिद वा डकुमेन्ट,
- (ङ) वारिस राखेमा सम्बन्धित व्यक्तिले सहीछाप गरेको वारिसनामा वा मन्जुरीनामाको कागज ।

पुनरावेदन प्राप्त भएपछिको कारबाही

माथि उल्लेखित प्रक्रिया पूरा गरी कानूनको म्यादभित्र तोकिएको ढाँचामा दर्ता भएको पुनरावेदन र सोसँग सम्बन्धित प्रमाणसहितको मिसिल सचिवालयबाट यथाशक्य छिटो इजलासमा पेश गरिन्छ । यसरी प्राप्त हुन आएको पुनरावेदनमा संलग्न प्रमाणको प्रारम्भिक अध्ययन गर्ने गरिन्छ । थप प्रमाण बुझ्न आवश्यक देखिएमा पुनरावेदन प्राप्त भएको सम्बन्धित पक्ष वा विपक्षलाई आवश्यक छलफल वा प्रमाण पेश गर्न आयोगले उपयुक्त देखेको आदेश जारी गर्न सक्नेछ । पुनरावेदनको कारबाही किनारा गर्दा आयोगले पुनरावेदकको मागदाबी, सम्बन्धित प्रमुखको जवाफ तथा प्राप्त सबुद प्रमाणको मूल्याङ्कनको आधारमा गर्दछ । आयोगले आवश्यक ठानेमा पुनरावेदनमा माग भएको सूचनाको सार्वजनिक चासो (Public Interest) र हानि परीक्षण (Harm Test) गर्न सक्ने पुनरावेदनको कारबाही र

किनारा गर्ने कार्यविधि, २०७८ ले व्यवस्था गरेको छ । साथै आयोगले पुनरावेदनको कारबाही किनारा गर्दा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराई बयान गराउन, कुनै लिखत पेश गर्न/गराउन, सो सम्बन्धमा साक्षी प्रमाण बुझ्न वा सार्वजनिक निकायबाट कुनै लिखतको नक्कल माग गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । पुनरावेदनको कारबाही र किनारा गर्दा आयोगको इजलासबाट हुने गर्दछ । यसरी आयोगबाट भएका निर्णय/आदेशको सचिवबाट प्रमाणित भएपछि कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायमा पत्राचार गर्ने गरिन्छ । आयोगबाट पुनरावेदन सम्बन्धमा भएका सबै निर्णय/आदेश अभिलेखबद्ध रूपमा रहने गरेको छ ।

आयोगमा प्राप्त पुनरावेदनको आर्थिक वर्ष अनुसारको स्थिति

पुनरावेदन, उजुरी र निवेदनको अवस्था

आर्थिक वर्ष	पुनरावेदन, उजुरी तथा निवेदनको संख्या	फछ्यौट	फछ्यौट प्रतिशत
२०६५/०६६	१२	११	९१.६७
२०६६/०६७	३९	२९	७४.३६
२०६७/०६८	४७	२२	४६.८१
२०६८/०६९	१३६	९०	६६.१८
२०६९/०७०	२६०	१९९	७६.५५
२०७०/०७१	४७०	४०९	८७.०२
२०७१/०७२	७७७	७६५	९८.४५
२०७२/०७३	६७८	६७४	९९.४१
२०७३/०७४	६७२	६७०	९९.७९
२०७४/०७५	११७६	११७५	९९.९९
२०७५/०७६	११४४	११४४	१००
२०७६/०७७	१०९३	१०९३	१००
२०७७/०७८	७५३	७४२	९८.५

नोट : आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा पुनरावेदनमात्रको सङ्ख्या

माथि उल्लेखित तालिका अध्ययन गर्दा आयोग स्थापनाकालको शुरुको वर्षमा आयोगमा प्राप्त पुनरावेदन, उजुरी तथा निवेदनको सङ्ख्याको आधारमा फछ्यौटको प्रतिशत राम्रो भएको मान्न सकिन्छ । तत्पश्चातका दुई वर्षमा पुनरावेदन, उजुरी तथा निवेदनको प्रतिशत क्रमश घट्दै गएको देखिन्छ । त्यसपछिका आ.व. हरूमा क्रमिक रूपमा सुधार भई आ.व. २०७५/७६ मा शतप्रतिशत पुनरावेदन, उजुरी तथा निवेदनको फछ्यौट भएको अवस्था देखिन्छ । आ.व. २०७६/७७ मा पनि शतप्रतिशत फछ्यौट भएको पाइएबाट आयोगमा दर्ता हुने पुनरावेदनको फछ्यौट सन्तोषजनक रहेको छ । आ.व. २०७७/७८ मा ७ सय ५३ वटा पुनरावेदन परेकोमा ७ सय ४२ वटा फछ्यौट भई ९८.५ प्रतिशत फछ्यौट भएको देखिँदा सूचनाको हक प्रचलनको थालनीसँगै लोकतन्त्रलाई क्रमिक रूपमा बलियो बनाई शासन व्यवस्थामा सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिपनको विकासमा टेवा पुऱ्याउन मद्दत पुऱ्याएको मान्न सकिन्छ ।

सूचनाको हकको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रचलनको प्रभाव

♦ सरफुल्लाह अन्सारी *

सूचनाको हकसम्बन्धी कुरा गर्दा यसको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिका बारेमा जान्न आवश्यक हुन्छ । आधुनिक समाजमा सूचनाको हकको सुरुवात स्वीडेनबाट भएको मानिन्छ । राज्यको काम पारदर्शी हुनुपर्दछ र सरकारले गरेका कामकारवाहीको बारेमा जनताले जानकारी पाउनु पर्दछ भन्ने मान्यताका साथ सन् १७६६ को डिसेम्बरमा त्यहाँको संसदले फ्रिडम अफ प्रेस एक्ट भनेर सूचनाको हक पारित गर्‍यो । तर विश्वजगत् यस विषयमा धेरैसमयसम्म बेखबर रहयो । सन् १९७० को दशकसम्ममा आइपुग्दा अमेरिका र फिनल्याण्डले सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन बनाएको पाइन्छ भने सन् २००० सम्ममा ४० वटा देशले यो कानुन बनाएको र सन् २०१९ सम्म आइपुग्दा एकसय २७ वटा राष्ट्रहरूले सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन बनाएको पाइन्छ ।

सूचना उपलब्ध गराउँदा निवेदकले जे कुरा माग गरेको छ सोहीबमोजिम नै दिनुपर्ने र कुनै लिखत, सामाग्री, वा कामकारवाहीको अध्ययन वा अवलोकनसँग

* सूचनाको हकको उत्कृष्ट अभियन्ता, २०७४ साल

सम्बन्धित विषयमा भने उपयुक्त समयमा सूचना उपलब्ध गराउनु पर्छ । यदि निवेदकले माग गरेको सूचना आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित रहेको नदेखिएको खण्डमा तुरुन्तै सो कुराको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्ने हुन्छ । सूचना अधिकारीले बदनियतपूर्वक सूचना उपलब्ध नगराएमा, गलत सूचना दिएमा, आंशिक रूपमा मात्र सूचना उपलब्ध गराएमा सो कुराको जानकारी कार्यालय प्रमुखलाई गराउनु पर्नेछ र निजले छानविन गर्दा समेत सूचना दिन नमिल्ने देखिएमा सोही व्यहोराको निर्णयसहितको जानकारी निवेदकलाई दिनुपर्नेछ । यस्तै नेपालको संबिधान २०७२ को धारा २७ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । संविधानमा आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको कुनै विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भनी व्यवस्था गरिएको छ । साथै, कुनै पनि व्यक्तिको जिउ, धन, आवास, सम्पति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्रचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनियता अनतिक्रम्य हुने भनी व्यक्तिगत सूचनाको संरक्षण गरेको अवस्था समेत रहेको छ ।

संविधानको सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ लागु भएको छ । ऐनको दफा (३) ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुनेछ भन्ने व्यवस्थालाई थप मजबुत तुल्याएको छ । साथै सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने, आफ्नो काम-कारवाही खुला र पारदर्शी रूपमा गर्ने, कर्मचारीका लागि उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था मिलाउने तथा सूचना सार्वजनिक गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषा तथा आमसञ्चारका माध्यमबाट गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।

अहिले २०७४ यतादेखि सूचनाको हक सार्वजनिक निकायमा प्रयोग गर्दा सजिलै पाउने भएको छ । तर जति सजिलो भएता पनि सूचना माग गर्ने पक्षभन्दा सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने पक्षको दादागिरीले सूचनाको हकका अभियन्तामा निराशा देखिएको छ । जब कि नेपालको कानुन अनुसार प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफूले गरेको सम्पूर्ण कार्यको प्रगति विवरण प्रत्येक ३/३ महिनामा स्वतः प्रकाशन गर्नु पर्ने प्रष्ट रूपमा कानुन छ । त्यस्तै आफ्नो मौलिक हकको संरक्षण गर्न खोज्दा मिथिला नगरपालिका-५ श्रीपुरमा घर नजिकैको औरही खोलामा अवैध गिट्टी-बालुवा उत्खनन गरिरहेका बेला दिलीप कुमार महतोले विरोध जनाउँदा

उनलाई नदीमै टिपरले किचेर हत्या गरिएको थियो । हत्या गरिएका महतोका आफन्तले अभै उचित न्याय पाएका छैनन् । यो घटनाले सूचनाको हकको प्रचलन र सम्बर्द्धनका लागि काम गर्ने ग्रामीण भेगका सूचना अभियन्ताको जीवनको सुरक्षामै प्रश्न उठाएको छ भने अभियन्तालाई तर्साउने क्रम बढ्दो छ ।

सर्वसाधारण नागरिकका नाममा वा सर्वसाधारण नागरिकका लागि गरिने प्रत्येक क्रियाकलाप, नीति निर्माण, खरीद खर्चको विवरणका बारेमा प्रत्येक सर्वसाधारण नागरिकलाई जान्ने वा थाहा पाउने अधिकारको बारेमा नेपालको संविधान २०७२ को धारा २७ उल्लेख छ । नेपालको संविधानले राज्यको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी मुख्य ३ तहको सरकार निर्माण गरेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहसम्ममा प्रायः सूचना अधिकारी तोकिएता पनि सर्वसाधारण जनतालाई सूचना प्रवाह गर्न उक्त कार्यालयका सूचना अधिकारीहरूले सूचना दिन आनाकानी गर्ने गरेका छन् । यस्तो घटना प्रायः ग्रामीण भेगका सूचना अभियन्ताहरूले भोग्दै आइरहेका छन् ।

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सूचनाको अधिकारलाई लोकतन्त्रको पूर्वशर्तका रूपमा नै स्वीकार गरिन्छ । सूचनामा पहुँचको अधिकार भनेको सूचनाको अधिकारबाट निःशृत अधिकार हो । लोकतन्त्र भनेको नागरिकसम्मतिको व्यवस्था हो । नागरिकको मतका आधारमा मात्र सरकार बन्ने र सरकारका गतिविधिमा नागरिकले सहभागी हुन पाउने पद्धति नै लोकतन्त्र हो । यसकारण सरकारले कुनै सूचना राख्नु भनेको जसरी नागरिकको सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नु जस्तै हो, त्यसरी नै राज्यका गतिविधिका बारेका नागरिकमा सूचना प्रवाह गर्नु नागरिक अधिकारको सम्मान गर्नु हो । सरकारका गतिविधिमा नागरिक त्यसबेला मात्र सहभागी हुन सक्छ, जतिबेला नागरिकले उचित समयमा सही सूचना पाउन सक्छ । सूचनाको अधिकारले अधिकारको दुरुपयोग, अव्यवस्था र भ्रष्टाचारजस्ता अवैधानिक गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्न सहयोग गर्नुका साथै नागरिकको वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक अधिकारलाई स्थापित गर्नका लागि पनि मद्दत गर्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ ले सूचनाको हकसँगै गोपनीयताको हकको अधिकार संरक्षण गरेको छ । संविधानको धारा २७ मा सूचनाको हकमा भनिएको छ- प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना मान्ने

र पाउने हक हुनेछ । तर, कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन । गोपनीयताको हकसम्बन्धी धारा २८ मा भनिएको छ- कुनै पनि व्यक्तिको जिउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानून बमोजिमबाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ । यसले सूचनाको अधिकार नागरिकको जति महत्वपूर्ण अधिकार हो, त्यसरी नै गोपनीयताको अधिकार नागरिकको अर्को महत्वपूर्ण अधिकार हो भन्ने स्थापित गरेको छ ।

संविधानले कुनै पनि सूचना पाउने हक नागरिकको मौलिक अधिकार हो भनेको छ । कानून बनाएर सूचना गोप्य राख्न सकिने र कसैलाई दिनु नपर्ने अथवा दिन बाध्य नहुने व्यवस्था गरिने संविधानमै व्यवस्था गरिएको छ । सूचनाको हकमा यसको प्रष्ट आसय हो- नागरिकले सबै सूचना नपाउने गरी कानुनी व्यवस्था गर्न सकिनेछ । तर गोपनीयताका हकमा कानूनले बताउनु पर्ने भनिएको बाहेकका सूचनामा अतिक्रमण नहुने अर्थात् अनतिक्रम्य रहने व्यवस्था गरिएको छ । संविधान लेखेहरूले सूचना र गोपनीयताको हक दुवैलाई मौलिक हकभित्र राखिरहँदा सूचनाको हकलाईभन्दा गोपनीयतालाई बढी संवेदनशील मानेको देखिन्छ । यी प्रावधानले सूचनामा नागरिक पहुँच रोक्न चाहने पक्षलाई प्रेरित गर्ने ठाउँ दिएको छ ।

सूचनामा नागरिक पहुँच हुँदा सबै सत्यानाश हुन्छ भन्ने होइन । बरु, सूचनामा पहुँच नहुँदा त्यो अवस्था आउन सक्छ । बन्द समाजमा सूचना लुकाउने प्रवृत्ति बढी हुन्छ । नेपालमा खुला राज्य प्रणालीको अभ्यास भएको ३० वर्ष व्यतित भइसकेको छ । प्रारम्भिक दिनमा सिद्धान्ततः खुलापनलाई स्वीकार गरिए पनि यसको व्यावहारिक कार्यान्वयनमा पुराना शासकहरूको धड्धङ्गी बाँकी थियो । तर, अबको राज्य प्रणालीले बन्द प्रणालीलाई स्वीकार गर्दैन । सुशासन र पारदर्शितालाई राज्य शासनको अङ्ग बनाइरहँदा सूचनामा नागरिकको पहुँच रोक्ने कल्पना गर्न सकिन्न ।

सूचनामा पहुँच नहुँदा विषम परिस्थितिमा कस्तो अफवाह फैलन सक्छ ? यो अनुभव पछिल्लो समय विश्वमा देखापरेको कोरोना भाइरसका सन्दर्भमा कार्यक्षेत्रमा खटेका विश्वकै पत्रकारले बेहोरेका छन् । अल्बानियाकी पत्रकार क्यारालिन रिस्टाले आफ्नो व्यक्तिगत सुरक्षा त छँदै छ, काम गरेर पनि जस पाउने अवस्था छैन भनेर टिप्पणी गरेकी छन् । केन्याका पत्रकार अब्दुल्लाही मिर भन्छन्- सरकार र स्वास्थ्य विभागले पर्याप्त सूचना दिन मान्दैन । हल्ला

र तथ्यबीच बचेर लेख्नुपर्ने अवस्था छ । यही कुरालाई पुष्टि गर्दै उगाण्डाकी रेडियो पत्रकार लीला बाली भन्छन्- सूचना लुकाउने प्रवृत्तिले हैरान छौं । अभ्र आवाज लिनुपर्ने रेडियोका लागि प्राविधिक समस्या छ । नक्कली (फेक), अफवाह फैलाउने (मिसलिडिड र गलत (फल्स) समाचारका बीच सत्य (फ्याक्ट) थाहा पाउन कठिन भएको छ ।

कोरोना भाइरसबाट सङ्क्रमित हुनु अपराधजस्तो भएको छ । शायद त्यो अवस्थाको विकास हामी मिडियाले नै पो गर्नुपर्ने कि ? सुरुका दिनमा एकाध व्यक्ति सङ्क्रमित हुँदै गर्दा हामीलाई लाग्यो- पीडितको नाम दिनुहुँदैन । अपुष्ट अपराधमा वा सामाजिक जीवनमा असर गर्ने अवस्थामा पीडितलाई जोगाउनुपर्छ भन्ने पत्रकार आचारविधि हो । तर, कुनै व्यक्ति सङ्क्रमित हुनु कुनै अपराध थिएन र होइन । र पनि, आजसम्म हामी पीडितका नाम लुकाइरहेका छौं । व्यक्तिगत हिसावले पहिलोपटक पत्रकारले नै आफू सङ्क्रमित भएको जानकारी गराउन सुरु गरेका छन् । यसपछि नेता तथा समाजमा नाम चलेका व्यक्तिहरूले आफू सङ्क्रमित भएको जानकारी दिन थालेका हुन् ।

आज जुन सन्दर्भको चर्चा गरिरहेका छौं, यो कुनै देशको नागरिकले मात्र सूचनामा पहुँच पाउने विषय होइन । विश्वका कुनै पनि नागरिकले थाहा पाउने हकको दिवसको सन्दर्भ हो । तर, नेपालका सन्दर्भमा कार्यालयमा तोकिएको सूचना अधिकारीले नै आफूभन्दा माथिल्लो तहमा रहेका सूचना पाउने अवस्था छैन । कुनै सार्वजनिक महत्वको निर्णय हुँदा बोधार्थ दिने व्यवस्थाका लागि सूचना आयोगले निर्देशन दिएर आफूलाई त्यो जानकारी आउँथ्यो कि भन्ने अवस्थामा स्वयम् सूचना अधिकारी छन् । राष्ट्रिय सूचना आयोगले बर्सेनि गर्ने गरेको मन्त्रालय र मातहतका निकायको सूचना परीक्षण प्रतिवेदनले यो कुरालाई प्रस्ट्याएको छ ।

नेपालमा सूचना अधिकारी कुनै निश्चित पद होइन । यो केवल तोकिएको दायित्व हो । आज सूचना अधिकारी रहेको व्यक्ति भोलि कुनै दिन त्यही कार्यालयमा अर्को दायित्वमा रहन सक्छ वा सरुवा भएर अन्यत्र जान्छ र त्यहाँ ऊ सूचना अधिकारीको जिम्मेवारीमा रहँदैन । अर्को नयाँ व्यक्ति सूचना अधिकारी भएर आउँदा उसले कुनै अभिमुखीकरण तालिम पाउँदैन । सूचना कहाँबाट, कसरी पाउने र कसरी राख्ने भन्ने अन्योलका बीच उसले काम

थाल्नुपर्छ । मन्त्रालय र मातहतका निकायमा तोकिएको सूचना अधिकारीले राष्ट्रिय सूचना आयोगले उपलब्ध गराएको सूचना अद्यावधिक गर्ने 'एप्लिकेशन' चलाउन जान्दैन । नजानेको अवस्थासमेत रहेकाले त्यसका लागि पनि तालिम आवश्यक देखियो । सरकारले कानून अनुसार गरिदिनुपर्ने सूचनाको वर्गीकरण आजसम्म गरेको छैन । यसले गर्दा सूचना दिनुपर्ने हो वा होइन ? भनेर सूचना अधिकारीले जान्ने वा बुझ्ने अवस्था छैन । उसले कसैले मागेको सूचना आफ्नो विवेक प्रयोग गरेर दिने वा नदिने निर्णय गरेको अवस्था छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले तीन महिनामा स्वतः सूचना प्रकाशन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसलाई राज्यका निकायले भन्फटिलो प्रावधान भनेर हरेक वर्ष राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई यो प्रावधानमा संशोधन गर्न आग्रह गर्दै आएका छन् । उनीहरूको एउटा तर्क छ- राज्यका अरु विवरणहरू चौमासिक आधारमा तयार गरिन्छ । यसलाई मात्र त्रैमासिक गरिँदा दोहोरो काम गर्नु गरेको छ । सूचनालाई अद्यावधिक राख्ने परम्परा नभएका कारण कर्मचारीलाई सूचना प्रवाह गर्ने विषय भन्फटिलो लाग्ने गरेको छ । लामो समय कर्मचारीतन्त्रमा बिताएका हाकिम नै आयोग प्रमुख बन्ने गरेको सन्दर्भमा यो सम्बोधन गर्ने नसकिने विषय होइन । तर, किन सम्बोधन गरिँदैन ?

हाम्रो समस्या सूचनालाई कसरी सहज ढङ्गले प्रवाह गर्नेभन्दा पनि सूचना अधिकारीको नाम नतोकेको, तोकिएका अवस्थामा उसबारे नागरिकले प्रस्ट देख्ने र सम्पर्क गर्न सहज हुनेगरी सम्पर्क नम्बर नदिएको गुनासोमा अल्मलिनुपरेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगको विज्ञप्ति अनुसार अहिले पनि धेरै प्रदेशमा सूचना अधिकारी आवश्यक सङ्ख्यामा तोकिएका छैनन् । जब कि प्रदेशको प्रमुख सचिव भनेको संघीय मन्त्रालयमा सहसचिव भइसकेर बढुवा पाएर गएको व्यक्ति छन् । मुलुकभित्र यस्तो अवस्थामा सूचनामा विश्वव्यापी पहुँचको अधिकार संरक्षण गर्ने विश्व अभियानले कहिले सार्थकता पाउला ? र, सूचना अभियन्ताले सूचना माग गर्दा आइपर्ने विभिन्न किसिमका चुनौतीलाई कसरी समाधान गर्ने विषयबारे राष्ट्रिय सूचना आयोगले गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिनु पर्छ ।

सूचनाको हक : स्थानीय तहको अभ्यास

♦ सरिता राई*

आजभन्दा करिब ५ वर्षअगाडि जिल्लाकै सामुदायिक रेडियोमा काम गर्दा सूचना, सूचनाको हक भनेको के हो ? सूचना कसरी माग गर्ने भन्ने विविध विषयमा भोजपुर बहुमुखी क्याम्पसका तत्कालीन सूचना अधिकारी नोदनाथ त्रिताल सरसँग सहकार्य गरेर रेडियो कार्यक्रम उत्पादन/प्रसारण गरेको याद छ । त्यतिमात्र नभएर जिल्लाका सार्वजनिक निकायमा सूचनाको अभियन्ता भएर सूचना माग गर्ने चलन बसाउन सक्रियतापूर्वक लागेको थिएँ । यसै सन्दर्भमा विभिन्न गोष्ठी र तालिममा सहभागी हुने अवसर पनि मिल्यो ।

हामी सबैलाई थाहा छ कि सूचना भन्नेवित्तिकै कुनै पनि विषयवस्तुको जानकारी, पहिले-पहिले गाउँघरमा सूचना दिनको लागि बिगुल फुक्ने, गाउँ-गाउँमा गएर बाजा बजाउने, तोप पड्काउनेजस्ता कार्य हुन्थ्यो । त्यो बेला पनि जनतालाई सूचना दिनुपर्छ भन्ने हेक्का त रैँछ ! चाहे जुनसुकै व्यवस्था किन नहोस् सूचना प्रवाह राज्यसञ्चालनमा महत्वपूर्ण थिएँछ । त्यतिबेला भलै जनतालाई त्यति छुट

* सूचना अधिकारी, साल्पासिलिछो गाउँपालिका, भोजपुर

थिएँन होला अथवा सूचना राज्यबाट एकात्मक ढङ्गले प्रवाह भइरहन्थ्यो होला । तर, चेतना त पक्कै थिएँछ- सूचना प्रवाह गर्नुपर्छ भन्ने । नत्र सूचनाकै लागि बाजा बजाउने, बिगुल फुक्ने, तोप पड्काउनेजस्ता कार्य हुँदैनथ्यो होला ।

विश्वव्यापी रूपमा स्थापित सूचनाको हकलाई सबैभन्दा पहिले प्रयोगमा ल्याउने दक्षिण एसियाली मुलुक हो- नेपाल । नेपालमा पनि २०४७ को संविधानले सूचनाको हकको व्यवस्था गरी त्यसलाई आत्मसात् गरेको थियो । त्यसैगरी अन्तरिम संविधान २०६३ हुँदै नेपालको संविधान २०७२ को धारा २७ मा सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । संवैधानिक हकका रूपमा रहेको सूचनाको हक कार्यान्वयनका लागि २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन जारी भई २०६५ सालमा राष्ट्रिय सूचना आयोग गठन भएको हो ।

कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्व र चासोको सूचना सहजै पाउनु नागरिकको अधिकार हो । यस अधिकारको प्रयोगले आमनागरिकलाई शक्तिशाली बनाउने मात्रै होइन, सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी र नागरिकप्रति उत्तरदायीसमेत बनाउँछ । नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून निर्माण भएको एक दशक पार भइसक्यो । यो हक कार्यान्वयनमा आएको यतिका समय बितिसक्यो पनि यसको प्रयोग सन्तोषजनक हुन सकेको छैन भन्नुको मतलब सूचनाको हक कार्यान्वयनमा भने अभै अभ्यस्त बन्न सकिरहेको छैन । यसका उदाहरण प्रशस्तै देखिएका छन् ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रस्तावनामा राज्यको कामकारवाही लोकतान्त्रिक पद्धति अनुस्यू हुनुपर्ने, ती निकायका कामकारवाही खुला र पारदर्शी हुनुपर्ने, तिनीहरू नागरिकप्रति जवाफदेही हुनुपर्ने तथा आफूसँग रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । अझ भन्ने हो भने नागरिकको चेतना र जीवनस्तर अभिवृद्धि गर्न सूचनाको आवश्यकता पर्दछ । सूचनाको हक भनेकै नागरिकको थाहा पाउने हक हो । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा सूचनाको हक भनेको हुने र नहुने बीचको लडाइँ हो । हुनेले नहुनेलाई दिन खोज्दैन तर लडेर लिने कानुनी आधारहरू संविधानले मार्गप्रशस्त गरेको छ । त्यसैले यसलाई सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्नमा कसैले पनि कञ्जुस्याइँ गर्नु हुँदैन । अहिले परिस्थिति बदलिएको छ । भन्नलाई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न जनता भनिन्छ तर व्यवहारमा त्यस्तो देखिँदैन ।

देश संघीय संरचनामा गइसकेपछि संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी अहिले तीन तहमा सरकार छन् । यी सरकार र सार्वजनिक निकाय कति पारदर्शी छन् ? पारदर्शीमात्र भएर भएन, उनीहरू कतिको उत्तरदायी र जवाफदेही छन् त ? यी निकायहरूको कार्यसम्पादन कसरी भइरहेको छ ? भ्रष्टचारजन्य गतिविधि भएको छ वा छैन भनी सूचना माग्नु, खोज्नु र यी सूचनाहरू नागरिकले थाहा पाउनु भनेको नागरिकको संवैधानिक र कानुनी अधिकारक्षेत्रभित्र पर्दछ । सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक संविधानले नै सुनिश्चित गरिदिएको छ ।

सूचना भनेको कुनै पनि विषयको सत्य जानकारी हो । जसको आधारमा हामी आफ्नो धारणा बनाउन र निर्णय लिन सक्दछौं । जनतालाई सुसूचित गर्नु राज्यको दायित्व हो भने सूचना प्राप्त गर्न पाउनु नागरिकको अधिकार हो । सूचनाको हक मौलिक हक हो ।

जनता सूचनाका मालिक हुन् । यो नागरिकको हकमध्ये सर्वश्रेष्ठ हक पनि हो । त्यसैले यो अवस्थामा राजनैतिक दल र निर्वाचित जनप्रतिनिधिले के बिर्सनु हुन्न भने संघीयता ल्याउन र यसलाई संस्थागत गर्नमा सूचनाको महत्वपूर्ण भूमिका छ । सूचना शक्ति हो । सूचना माग्ने र पाउने हकलाई सूचनाको हकको रूपमा लिइएको छ । अझै के बिर्सनु हुन्न भने अहिलेको अवस्थासम्म आउनुमा सूचनाको महत्वपूर्ण स्थान छ ।

सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको बलियो खम्बाको रूपमा लिइएको छ । यसले भ्रष्टाचार, अनियमितता र अवैध कार्यहरूलाई न्यूनीकरण गरी सुशासन कायम गर्नमा सहयोग गर्दछ । नागरिकले सूचनाको हकमार्फत् विकास र सुशासनको प्रत्याभूत गर्ने गर्दछन् । सूचनाको हक सार्वजनिक कार्यको खबरदारी हो । यो विकृतिविरुद्धको अभियान पनि हो । यसलाई सार्वजनिक निकायको गतिविधिलाई नियाल्ने माध्यमका रूपमा व्यापक प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसबाट सार्वजनिक निकाय सच्चिने र सुध्रिने अवसर पाउँछन् । सही सूचना प्रवाहले संघीयताको जगलाई मजबुत बनाउन मद्दत गर्छ ।

स्थानीय तहको अभ्यास के छ त ?

विशेषगरी अहिले स्थानीय तहले सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न र गतिशील बनाउन जरूरी छ । स्थानीय सरकारको हैसियतले पनि त्यो गर्नु

आमजनताप्रतिको उत्तरदायित्व हो । संघीयता, जहाँ जनता नै सर्वोपरी छन्, त्यहाँ सूचनाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ भन्ने कुरा कसैले पनि बिर्सनु भएन । सूचना प्राप्त गरेर त्यसको सही सदुपयोग भएमा यसले स्थानीय सरकार सञ्चालनमा समेत सकारात्मक सहयोग पुऱ्याउँछ । सूचना सही, सत्य, चुस्त र दुरुस्त हुनुपर्दछ । वास्तविक सूचना दिन र कानुनले नै बन्देज गरेका बाहेकको सूचना दिनमा कसैले पनि धक मान्नु हुँदैन । सूचनाले सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीलाई थप जिम्मेवार बनाउनुका साथै सार्वजनिक कार्यमा खबरदारी गर्नमा समेत मद्दत पुग्दछ । जिम्मेवार व्यक्ति सधैं नागरिकप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुनु पर्दछ र सूचनाको हकको विरुद्धमा बोल्नु हुँदैन । सूचनालाई कम महत्व दिएमा न राज्य सन्तुलित हुन सक्छ, न त राज्यव्यवस्था नै ।

दुर्गम स्थानमा रहेका विकासोन्मुख स्थानीय तह पनि सूचनाको हक कार्यान्वयनमा बामे सदैँछन् । कार्यान्वयनका लागि थुप्रै अभ्यासहरू भए पनि अभ्यस्त भने बन्न सकेका छैनन् । सार्वजनिक निकायले ऐन अनुसार स्वतः सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्दछ तर त्यसको अभ्यास अलि कम भएको पाइन्छ । भ्रष्टचारजन्य गतिविधि खुल्ने डरमा सूचना लुकाउने गरेको, सूचना माग्दा जवाफ दिन अन्कनाउने, सूचनामार्फत् सबै क्रियाकलाप पर्दाफास हुने कुराले बढी सूचना लुकाउने गरिदै आएको पराम्परागत लत छ । तर, स्थानीय तह नागरिकको नजिकको सरकारको भएको हैसियतले अहिले पहिलाको तुलनामा सूचना आदानप्रदान बढेको छ ।

सूचनाको हक प्रयोग गरी सूचना माग्ने चलन विलकुल छैन । छिटफुटरूपमा सूचनाको हकका अभियन्ताहरूले सूचनाको हकलाई प्रयोग गरी सूचना माग गरेको तथ्याङ्क छ । सूचना माग गर्दा प्रयोजन खुलाउनु पर्ने हुन्छ र माग गरिसकेको सूचनालाई दुरुपयोग गर्नु हुँदैन । नागरिकलाई अधिकारसम्पन्न बनाउने सूचनाको हक नागरिकलेभन्दा पनि पत्रकार र सञ्चारकर्मीले उपयोग गरिरहेका छन् । भनाइको अर्थ पत्रकार र सञ्चारकर्मीले प्रयोग नै नगर्ने भन्ने होइन तर अझै बढी नागरिक सचेत हुन जरूरी छ । सूचनाको हकको प्रयोग गर्नु भनेको सभ्य तथा समृद्ध समाज निर्माणको प्रभावकारी बाटोतिर लम्कनुजस्तै हो । यो हकको प्रयोग गर्नु भनेको चेतनशील तथा विवेकशील नागरिकको दायित्व बहन गर्नु हो । जति धेरै सूचना माग गऱ्यो सार्वजनिक निकाय त्यति नै धेरै पारदर्शी र जनताप्रति उत्तरदायी हुने गर्दछन् । सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी, भ्रष्टचारमुक्त, नागरिकप्रति उत्तरदायी

र जवाफदेही बनाउन सूचनाको हकलाई अभै प्रभावकारी बनाउन आवश्यक छ ।

एक्काईसौं शताब्दी सूचना अनि प्रविधिको युग पनि हो । सूचना र प्रविधि एक अर्काका परिपूरक हुन् । सार्वजनिक क्षेत्र, विकास व्यवस्थापनलगायत शासकीय प्रणालीदेखि जनजीवनका सबै पक्षलाई प्रविधिले सजिलो बनाएको छ नै, अभ सूचनालाई सशक्त र सुसूचित गर्नमा महत्व राखेको छ । प्रविधिको उपयोगले सार्वजनिक व्यवस्थापनलाई समन्वयात्मक, समावेशी, कार्यकुशल, प्रभावकारी, पारदर्शी र जवाफदेही बनाउँदै लगेको छ । सूचना-प्रविधिको प्रयोगले सर्वसाधारण र स्थानीय सरकारबीचको सम्बन्धको संरचना पनि बदलिरहेको छ ।

विगत एक दशकमा सूचना-प्रविधिका क्षेत्रमा केही महत्वपूर्ण उपलब्धी हासिल भएका छन् । स्थानीय सरकारदेखि केन्द्र सबै नयाँ पुस्ता प्रविधि (आईटी) मैत्री देखिएको छ । यही पुस्ता सार्वजनिक क्षेत्र तथा नीति व्यवस्थापनका महत्वपूर्ण पक्षमा संलग्न हुँदैछ । सार्वजनिक सरोकारका निकायहरूमा सूचना-सञ्चार प्रविधिको उपयोग बढ्दो छ । सबै स्थानीय निकायहरूले आ-आफ्नो वेबसाइट/वेब पोर्टल स्थापना गरी महत्वपूर्ण सूचनाहरू सहजस्रमा उपलब्ध गराएका छन् । उदाहरणका लागि साल्पासिलिछो गाउँपालिकाले आफ्नो वेबसाइट निर्माण गरेको छ । वेबसाइटमा गाउँपालिकाको वस्तुगत परिचय, वडा कार्यालयहरूको विवरण, योजना तथा आयोजनाको जानकारी, बजेट विवरण, ग्यालरी अद्यावधिक गरेको छ । त्यसैगरी पूर्व, वर्तमान कर्मचारीको फोटो, जनप्रतिनिधिहरूको फोटोसहितको विवरण राखेको छ । नागरिक वडापत्र, सूचना पाटी, डिजिटल बोर्डको व्यवस्थापन गरेको छ ।

कतिपय सेवाप्रवाह अनलाइनमार्फत् हुन थालेका छन् । व्यक्तिगत घटना दर्ता, डिजिटाइजेशन, डिजाइनका लागि उपयुक्त वातावरण बनाइँदै छ । निजी क्षेत्रको सहभागितामा जिल्ला सदरमुकामबाट इन्टरनेट जडान गरिएको छ । सूचना-प्रविधिको पहुँच नपुगेका वडाहरूमा पनि सूचना पाटीको व्यवस्थापन गरिएको छ । नागरिक वडापत्रहरू राखिएका छन् । स्थानीय तहमा शिक्षा, स्वास्थ्य, बैकिङ, सेवाहरू प्रविधिकै माध्यमबाट सहज रूपमा सञ्चालन भइरहेका छन् । नेपाल सरकारबाट भएको बजेट निकासी, खर्च र प्रतिवेदन प्रणाली अनलाइनमा आधारित भएको छ । राजस्व तथा खर्चप्रणाली व्यवस्थित गर्न सूचना एप्लिकेशन प्रणाली उपयोगमा छ । यसले वित्तीय व्यवस्थापन प्रणालीमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता पनि बढाएको छ । स्थानीयस्तरमा अन्य क्षेत्रको तुलनामा सूचना-प्रविधिको प्रयोगले

निकै फड्को मारिसकेको देख्न सकिन्छ ।

हालै नेपाल सरकार, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार काठमाडौंले २०७८ असार २० गतेसम्म प्राप्त भएको विवरणको आधारमा स्थानीय तहको सम्पर्क विवरण सार्वजनिक गरेको छ । जहाँ ७ सय ५३ स्थानीय तहको फोन नं., इमेल आइडी, प्रमुख, उपप्रमुख, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र सूचना अधिकारीको नाम, थर, पद, मोबाइल नम्बर उल्लेख गरिएको छ । तर अभै पनि पचास प्रतिशत स्थानीय तहले सूचना अधिकारी तोक्न सकेका छैनन् ।

प्रदेश नम्बर १ का मेरिङदेन गाउँपालिका, इलाम नगरपालिका, गौरादह नगरपालिका, गौरीजङ्ग गाउँपालिका, लेटाङ नगरपालिका, कोशी गाउँपालिका, शहीदभूमि गाउँपालिका, मादी नगरपालिका, साकेला गाउँपालिका, दिप्लुङ चुइचुम्मा गाउँपालिका, केपिलासगढी गाउँपालिका, मानेभञ्ज्याङ्ग गाउँपालिका, महाकुलुङ्ग गाउँपालिका, सोताङ्ग गाउँपालिकाले सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् ।

त्यसैगरी मधेश प्रदेशअर्न्तगत कञ्चनरूप नगरपालिका, शम्भुनाथ नगरपालिका, हनुमाननगर कालिनी नगरपालिका, महादेवा गाउँपालिका, तिरहुत गाउँपालिका, विष्णुपुर गाउँपालिका, सिरहा नगरपालिका, लहान नगरपालिका, कल्याणपुर नगरपालिका, भगवानपुर गाउँपालिका, औरही गाउँपालिका, बरियारपटी गाउँपालिका, लक्ष्मीपुर पतारी गाउँपालिका, नहरा गाउँपालिका, सुखुवानान्काकटी गाउँपालिका, नवराजपुर गाउँपालिका, गणेशमान चारनाथ नगरपालिका, शहीदनगर नगरपालिका, सबैला नगरपालिका, कमला नगरपालिका, हंसपुर नगरपालिका, धनुसाधाम नगरपालिका, लक्ष्मीनिया गाउँपालिका, औरही गाउँपालिका, बलवा नगरपालिका, महोत्तरी गाउँपालिका, बागमती नगरपालिका, चक्रघटा गाउँपालिका, धनकौल गाउँपालिका, ब्रह्मपुरी गाउँपालिका, रामनगर गाउँपालिका, पर्सा गाउँपालिका, कौडेनी गाउँपालिका, गरुडा नगरपालिका, बौधिमाई नगरपालिका, वृन्दावन नगरपालिका, गढीमाई नगरपालिका, मौलापुर नगरपालिका, फतुवाविजयपुर नगरपालिका, राजदेवी नगरपालिका, दुर्गा भगवती गाउँपालिका, पर्सागढी नगरपालिका, पकाहा मैनपुर गाउँपालिका, विन्धवासिनी गाउँपालिका, सखुवा प्रसौनी गाउँपालिका, सिम्रौनगढ नगरपालिका, पचरौता नगरपालिका, परवानीपुर गाउँपालिका, फेटा गाउँपालिका, सुर्वण गाउँपालिका, विश्रामपुर गाउँपालिकाले सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् ।

बागमती प्रदेश अन्तर्गत खैरहनी नगरपालिका, माडी नगरपालिका, इच्छाकामना गाउँपालिका, मनहरी गाउँपालिका, बागमती गाउँपालिका, बकैया गाउँपालिका, मकवानपुर गाउँपालिका, उमाकुण्ड गाउँपालिका, खाँडादेवी गाउँपालिका, गोकुलगंगा गाउँपालिका, दोरम्बा गाउँपालिका, लिखुतामाकोशी गाउँपालिका, तामाकोशी गाउँपालिका, शैलुङ गाउँपालिका, इन्द्रावती गाउँपालिका, बलेफी गाउँपालिका, लिसंखुपाखर गाउँपालिका, हेलम्बु गाउँपालिका, त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका, महाभारत गाउँपालिका, बागमती गाउँपालिका, चाँगुनारायण नगरपालिका, नौकुण्ड गाउँपालिका, बेलकोट नगरपालिका, पञ्चकन्या गाउँपालिका, गजुरी गाउँपालिका, थात्रे गाउँपालिका, बेनिघाट रोराङ गाउँपालिकाले पनि सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् ।

गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत भिमसेन थापा गाउँपालिका, दुधपोखरी गाउँपालिका, मर्स्याङ्दी गाउँपालिका, ऋषिङ्ग गाउँपालिका, बिरुवा गाउँपालिका, बरेङ गाउँपालिका, फलेवास नगरपालिका, बौदीकाली गाउँपालिकाले पनि सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् ।

लुम्बिनी प्रदेशअन्तर्गत पाल्हीनन्दन गाउँपालिका र रूकुम (पूर्व) जिल्लाका सिरने गाउँपालिका, लुङ्गरी गाउँपालिका, थवाङ गाउँपालिका, मल्लरानी गाउँपालिका, नौबहिनी गाउँपालिका, ऐरावती गाउँपालिका, बबई गाउँपालिका, निस्वी गाउँपालिका, तिनाउ गाउँपालिका, बगनासकाली गाउँपालिका, रिब्दीकोट गाउँपालिका, कोटहीमाई गाउँपालिका, मर्चवारी गाउँपालिका, सम्मरीमाई गाउँपालिका, शुद्धोधन गाउँपालिका, कृष्णनगर नगरपालिका, यशोधरा गाउँपालिका, कोहलपुर नगरपालिका, राप्तीसोनारी गाउँपालिका, जानकी गाउँपालिका, ठाकुरबाबा नगरपालिका, कालिमाटी गाउँपालिका, सिद्धकुमाख गाउँपालिका, कुमाख गाउँपालिका, दार्मा गाउँपालिका, बराहताल गाउँपालिका, चिङ्गाङ गाउँपालिका, सिम्ता गाउँपालिका, नारायण नगरपालिका, चामुण्डा विन्द्रासैनी नगरपालिका, भगतीमाई गाउँपालिका, गुराँस गाउँपालिका, भेरी नगरपालिका, जुनीचाँदी गाउँपालिका, बारेकोट गाउँपालिका, शिवालय गाउँपालिका, ठूलीभेरी नगरपालिका, शे-फोक्सुण्डो गाउँपालिका, जगदुल्ला गाउँपालिका, मुङ्केचुला गाउँपालिका, काङ्के गाउँपालिका, छार्काताङसोङ गाउँपालिका, चन्दननाथ नगरपालिका, हिमा गाउँपालिका, तिला गाउँपालिका, गुठीचौर गाउँपालिका, तातोपानी गाउँपालिका, पातारासी गाउँपालिका, खाँडाचक्र नगरपालिका, रास्कोट नगरपालिका, पचालभरना गाउँपालिका, नरहरिनाथ गाउँपालिका, महावै गाउँपालिका, पलाता गाउँपालिका,

छायानाथ रारा नगरपालिका, खत्याङ्ग गाउँपालिका, सिमकोट गाउँपालिका, सर्केगाड गाउँपालिका, चंखेली गाउँपालिका, अदानचुली गाउँपालिका, ताँजाकोट गाउँपालिकाले सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् ।

त्यसैगरी सुदूरपश्चिम प्रदेशअन्तर्गत कमलबजार नगरपालिका, साँफेबगर नगरपालिका, ढकारी गाउँपालिका, बेलडाँडी गाउँपालिका, चुरे गाउँपालिका, जानकी गाउँपालिका, परशुराम नगरपालिका, गन्यापधुरा गाउँपालिका, नवदुर्गा गाउँपालिका, आदर्श गाउँपालिका, सायल गाउँपालिका, शैत्यशिखर नगरपालिका, ब्याँस गाउँपालिका, अपिहिमाल गाउँपालिका, दुहुँ गाउँपालिका, लेकम गाउँपालिका, मालिकार्जुन गाउँपालिका, जयपृथ्वी नगरपालिका, विथ्यडचिर गाउँपालिका, साइपाल गाउँपालिका, मष्टा गाउँपालिका, तलकोट गाउँपालिका, थालारा गाउँपालिका, बडिमालिका नगरपालिका, बुढीगंगा नगरपालिका, त्रिवेणी नगरपालिका, खप्तड छेडेदह गाउँपालिका, जगनाथ गाउँपालिका, स्वामीकार्तिक खापर गाउँपालिका, पाटन नगरपालिका, पुचौडी नगरपालिका, डीलासैनी गाउँपालिका, दोगडाकेदार गाउँपालिका, सिगास गाउँपालिकाले पनि सूचना अधिकारी तोकेका छैनन् । यसरी सूचना अधिकारीसम्म तोकन नसक्नु भनेको राज्यशक्ति सूचना प्रवाहमा उदासिन हुनु हो ।

अन्त्यमा

दुःखका साथ भन्नुपर्छ सार्वजनिक सरोकारका निकायहरूमा सूचना अधिकारीको छुट्टै दरबन्दी छैन । सूचना अधिकारी सम्बन्धित कार्यालयका कार्यालय प्रमुखले तोकनु पर्ने व्यवस्था छ । सूचना अधिकारीलाई सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व कार्यालय प्रमुखको भए पनि कतिपय स्थानीय तहमा कार्यालय प्रमुख नबसेका कारण सूचना प्रवाह प्रभावकारी बन्न सकिरहेको छैन । दुर्गममा रहेका स्थानीय तहमात वर्ष दिनमा कार्यालय प्रमुख तीन महिना पनि मुस्किलले बस्दछन् । सूचना अधिकारीको काम भनेकै सार्वजनिक निकायद्वारा प्रवाह भइरहेका कार्यप्रगतिको सार्वजनिकीकरण गर्नु हो । सूचना अधिकारी सबै विज्ञ हुन्छन् भन्ने छैन । कार्यालयमा सूचना अधिकारी तोकेपछि क्षमता अभिवृद्धिलगायतका तालिम आवश्यक छ । सूचना दिने सन्दर्भमा सूचना अधिकारी सूचनाको हकका विषयमा जानकार हुनुपर्ने हुन्छ । यिनै कानुनी विषयलाई मध्यनजर गरी आगामी दिनमा सूचना लिने र दिने परिपाटीको विकास गरे अझ राम्रो हुने थियो कि ?

महिला सशक्तीकरणमा सूचनाको हक

♦ सीता निरौला फ्याल*

२१ औं शताब्दीलाई सूचना प्रविधिको शताब्दीको रूपमा लिइन्छ । आधुनिक सूचना प्रविधिको विकासका कारण विश्व नै एक सञ्चारग्रामका रूपमा स्थापित भएको छ । संसारको कुनै एक कुनामा रहेको मानिसले अर्को कुनै विपरीत कुनामा रहेको व्यक्ति वा समुदायसँग सोभै अन्तरक्रिया गर्न सक्छ । यस्तो सम्बन्ध र अन्तरक्रियाले विकास गरेको विश्व संस्कृतिले पुराना सामाजिक सम्बन्ध र मूल्य-मान्यतामा पनि ठूलो परिवर्तन ल्याएको छ । यसले व्यक्ति र समाजलाई मात्र होइन, राष्ट्रिय सीमा र दृष्टिकोणमा पनि नवीनतम् अवधारणाको विकास गरेको छ । सूचनाको हकलाई नागरिक अधिकारका रूपमा स्वीकार गरिनु यही नवीनतम् अवधारणाको एक अंश हो ।

आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि सूचनामाथिको पहुँच नै सूचनाको हक हो । सूचना माग्ने, प्राप्त गर्ने, अध्ययन गर्ने र त्यो अध्ययनको आधारमा

* उपसचिव, राष्ट्रिय सूचना आयोग

सूचनाको उपयोग गर्ने अधिकार यस अन्तर्गत पर्दछन् । सूचनाको हकअन्तर्गत सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने मात्र नभई प्राप्त गरेको सूचनाको समुचित प्रयोग गर्न पाउने हक निहित हुन्छ । यसमध्ये कुनै एकको अनुपस्थितिमा सूचनाको हक प्रत्याभूत भएको मान्न सकिँदैन । सूचनाको हकअन्तर्गत सार्वजनिक निकायमा रहेका कुनै पनि लिखत, सामग्री वा सो निकायको कामकारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने अधिकार तथा उल्लेख गरिएका लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपी प्राप्त गर्ने अधिकार पर्दछ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था

नेपाल सूचनाको हकलाई संवैधानिक हकको रूपमा ग्यारेन्टी गर्ने पहिलो दक्षिण एसियाली राष्ट्र पनि हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले पहिलो पटक सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको थियो । तर दुरभाग्यवस उक्त संविधान लागू रहूज्जेल यसको व्यावहारिक कार्यान्वयन गर्न कुनै ऐन-कानून बन्न सकेनन् । दोस्रो जनआन्दोलनपछि जारी गरिएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने व्यावस्थासहित सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखिएको थियो । जननिर्वाचित संविधानसभाले सार्वमौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताका तर्फबाट जारी गरेको नेपालको संविधानले मानवअधिकारका विश्वव्यापी अवधारणालाई फराकिलो अर्थमा स्वीकार गरेको छ । तसर्थ, संविधानमा मौलिक अधिकारको सूची केही लामो देखिन्छ । संविधानको भाग ३ धारा २७ मा प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने तर कानूनबमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य नपारिने व्यवस्था उल्लेख छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधानले मौलिक हककै रूपमा व्यवस्था गरेको सूचनाको हकको व्यावहारिक कार्यान्वयन सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । त्यसैगरी

सूचनाको हक कार्यान्वयन निर्देशिका, २०७०, सूचनाको हकसम्बन्धी अनुगमन निर्देशिका, राष्ट्रिय सूचना आयोगको पुनरावेदन कारवाही र किनारा गर्ने कार्यविधि, २०७२, सरकारी निकायले स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने विवरणसम्बन्धी निर्देशिका, २०७१ कार्यान्वयनमा रहेका छन् । राज्यका कामकारबाही लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचनामा आमनागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउने उद्देश्यले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ११ मा एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहने व्यवस्था अनुरूप वि.सं. २०६५ जेठ २२ गते राष्ट्रिय सूचना आयोग गठन भई आयोगले सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनासम्बन्धी अभिलेख, लिखत तथा अन्य सामग्रीको अध्ययन तथा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो निकायमा रहेको अभिलेख, लिखत वा अन्य सामग्रीसम्बन्धी सूचना सूचीकृत गरी मिलाई राख्न आदेश दिने, नागरिकको जानकारीका लागि सूचना सार्वजनिक गर्न, यस ऐन बमोजिमको दायित्व पालना गर्न/गराउन सम्बन्धित सार्वजनिक निकायलाई आदेश दिने, नेपाल सरकार तथा सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित विभिन्न निकायलाई सूचनाको हकको संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि आवश्यक सुभाष दिने वा सिफारिस गर्ने, सूचनाको हकको संरक्षण सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने अन्य उपयुक्त आदेश दिने लगायतका कार्यहरू गर्दै आएको छ ।

महिला सशक्तीकरण

महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक अवस्थामा सकारात्मक सुधार ल्याउन गरिने क्रियाकलापहरूको समष्टि नै महिला सशक्तीकरण हो । अर्को अर्थमा महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा स्वनिर्णयको क्षमताको विकासलाई महिला सशक्तीकरणका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । राज्यको नीति निर्माण र यसको कार्यान्वयनदेखि लाभ वा प्रतिफलको प्राप्ति र विद्यमान स्रोत-साधनमाथिको पहुँचमा महिला सहभागिता

अभिवृद्धि गर्न महिला सशक्तीकरण महत्वपूर्ण हुन्छ ।

महिलाले आफ्नो भूमिका, अधिकार र अस्तित्वको बोध गर्न सक्ने क्षमताको विकास र निर्णय निर्माणका साथै राज्य सञ्चालनका विभिन्न चरणमा अर्थपूर्ण रूपमा सहभागिता जनाउन सक्ने अवस्थाको सुनिश्चितताका लागि सशक्तीकरण एक महत्वपूर्ण औजार हो । हालैमात्र सार्वजनिक भएको नयाँ जनगणनाको नतिजा अनुसार कूल जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० मध्ये महिलाको जनसङ्ख्या १,४९,०१,१६९ रहेको परिप्रेक्ष्यमा सोही अनुपातमा नीति निर्माण र विकासका प्रक्रियामा महिला र पुरुषको समान सहभागिता रहेको पाइँदैन । असन्तुलित कार्यविभाजन विद्यमान रहनु, स्रोतसाधनमा महिलाको पहुँच उल्लेख्य मात्रामा नहुनु र घरेलु तथा हेरचाह कार्य आर्थिक क्रियाकलापमा गणना नहुनु, महिला र पुरुषबीच श्रमको उचित सम्मान नहुनु र सेवाको कार्यलाई सम्मानित एवम् आय बृद्धि हुने कामको रूपमा मान्यता नदिनु, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना, महिलाप्रतिको सोच र व्यवहारमा परवर्तन नआउनु, लैङ्गिक हिंसा तथा सामाजिक हानिकारक प्रचलन कायमै रहनुजस्ता कारणले महिला पछाडि पर्दै आएको पाइन्छ । यसैगरी घरपरिवार तथा समुदायमा रहेको स्रोतसाधनमा महिलाहरूको पहुँच र नियन्त्रणको स्थिति असन्तुलित एवम् भेदभावपूर्ण रही व्यवहारमा लैङ्गिक असमानता कायम नै रहेको छ । ५१ प्रतिशत महिलालाई मूलप्रवाहभन्दा बाहिर राखेर गरेको विकासले पूर्णता प्राप्त गर्न सक्दैन ।

महिलाको आर्थिक, समाजिक, साँस्कृतिक तथा राजनैतिक रूपमा विकास भएमा मात्र देशमा सन्तुलित विकासको सुनिश्चता हुन सक्दछ । उक्त सबै प्रकारका विकासको उद्देश्य भनेको मानव विकास हो । जसका लागि महिला र पुरुषबीचमा समान सहभागिता र विद्यमान स्रोतसाधनमा समान पहुँचको अवसर हुन आवश्यक हुन्छ । लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तीकरण, लैङ्गिक हिंसा, विभेद र शोषणको अन्त्य गर्ने राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा प्रशासनिक तहमा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाउने कार्यलाई संस्थागत गर्न तथा लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणका लागि प्रशस्त नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरू भएका छन् । यसैगरी महिला हिंसा, विभेद, असमानता, बालविवाह, बहुविवाह,

दाइजो, बोक्सी, छाउपडीजस्ता हानिकारक प्रचलन अन्त्यका लागि तीन तहका सरकारी निकाय, गैरसरकारी संघ/संस्था, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र, सामाजिक अभियन्ता सबैको संयुक्त प्रयासमा साभा अभियान चलाउँदै आइएको छ । यसरी हिंसाको अन्त्य गर्ने, पीडकलाई कानुनी दायरामा ल्याई पीडित र प्रभावितलाई न्याय दिलाउने, महिलाको क्षमता विकासका कार्यक्रममार्फत् राज्यका निकाय तथा संरचनामा सहभागिता र प्रतिनिधित्व बढाउने लगायतका कार्यका लागि महत्वपूर्ण संवैधानिक, नीतिगत तथा कानुनी तथा कार्यक्रमगत व्यवस्थाहरू राज्यले गरेको भएता पनि अपेक्षित रूपमा लैङ्गिक समानता कायम हुन सकेको पाइँदैन । यस परिवेशमा महिलालाई राज्यले आफूलाई प्रदान गरेका हक, अधिकार सुविधा, अन्याय भएमा प्राप्त हुने कानुनी उपचार तथा क्षतिपूर्तिको व्यवस्थालगायतका विषयहरूमा जानकार रहन सूचनाको हकको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यसै सन्दर्भमा महिला सशक्तीकरणका लागि सूचनाको महत्वलाई देहायबमोजिम हेर्न सकिन्छ ।

क. आर्थिक सशक्तीकरण

महिलाहरूले विभिन्न क्षेत्रमा ज्ञान तथा सीप हासिल गरेर तत्तत् क्षेत्रमा रोजगारी प्राप्त गरी आय आर्जन गर्नुका साथै आर्थिक रूपमा स्वयम् सक्षम हुनु आर्थिक सशक्तीकरण हो । घरायसी कामकाज तथा हेरचाह कार्यमा नै जीवनको सम्पूर्ण समय व्यतित गर्ने महिलाहरूलाई घर बाहिर निस्किएर आय आर्जनको कार्यमा संलग्न हुन अबै पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ । महिलाले गर्ने घरायसी तथा हेरचाह कार्यको राष्ट्रिय आयमा गणना नहुने व्यवस्थाले गर्दा महिलाहरू सदियौँदेखि विभेद, लैङ्गिक हिंसा, शोषण आदिको सिकार हुँदै आएका छन् भने आत्मसम्मानका साथ स्वतन्त्र रूपमा बाँच्न पाउने संवैधानिक हकको उपयोगसमेत गर्न पाएका छैनन् । यसै सन्दर्भलाई मध्यनजर गरी राज्यले महिलालाई केही सुविधा तथा छुटका लागि नीतिगत तथा कानुनी रूपमा विशेष व्यवस्था नगरेको पनि होइन । तथापि, आफ्ना लागि राज्यले के-कस्ता व्यवस्था गरेको छ भन्ने विषयमा सूचना प्राप्त नहुँदा राज्यले प्रदान गरेका सेवा सुविधाबाट महिलाहरू बञ्चित भइरहेको अवस्था छ । राज्य सञ्चालन र विकासका हरेक चरणमा

महिला सहभागिता बढाई महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा समेत टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपालको संविधानको धारा १८ मा समानताको हक, धारा ३८ मा महिलाको हक, धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत महिलाका हक अधिकारको प्राप्तिका लागि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरिएको छ । महिलाको आर्थिक सशक्तीकरण गर्ने उद्देश्यसहित लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ जारी भई कार्यान्वयनमा आएको छ ।

निजामति सेवा ऐन, २०४९ को दफा ७ को उपदफा ७ ले निजामति सेवालार्इ समावेशी बनाउन खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई शतप्रतिशत मानी महिलालाई ३३ प्रतिशत आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ भने दफा १० ले महिलालाई सेवा प्रवेशका लागि उमेरको हद ४० वर्षसम्म तोकेको छ । शिक्षा ऐन, २०२८ ले हरेक विद्यालयमा महिला शिक्षक अनिवार्य हुनुपर्ने र व्यवस्थापक समितिमा पनि महिला अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ ले शिक्षक सेवालार्इ समावेशी बनाउन सामुदायिक विद्यालयमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत दरबन्दीमा खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने शिक्षक पदमध्ये ४५ प्रतिशत सिट सुरक्षित गरी त्यसमध्ये महिलाका लागि ३३ प्रतिशत छुट्याइएको छ । सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ ले सैनिक सेवालार्इ समावेशी बनाउन खुला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये ४५ प्रतिशत सिट सुरक्षित गरी त्यसमध्ये महिलाका लागि २० प्रतिशत छुट्याइएको छ । न्याय सेवा आयोग ऐन, २०७२ को दफा १० ले आयोगले आफ्नो कामकारबाही गर्दा संविधान बमोजिम समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा गर्ने व्यवस्था गरेको छ । उपरोक्तानुसारका व्यवस्थाहरूले महिलालार्इ रोजगारीमा पहुँच बढाउन मद्दत पुऱ्याएको छ । औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ले कुनै औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा कूल रोजगारको ५० प्रतिशत महिला, दलित र अपाङ्गता भएका व्यक्ति भएमा आयकरमा १५ प्रतिशत छुटको व्यवस्था गरेको छ । सोही ऐनको दफा २७ अन्तर्गत महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व रहने गरी उद्योग दर्ता गराएमा त्यस्तो उद्योग वा फर्म दर्ता गर्दा कानुनबमोजिम लाग्ने दस्तुर वा शुल्कमा ३५ प्रतिशत छुट, महिला उद्यमीको मात्र स्वामित्व

रहने गरी दर्ता भएको उद्योगमा प्रयोग गरिने औद्योगिक सम्पत्ति दर्ता गराउँदा लाग्ने दस्तुरमा २० प्रतिशत छुट, महिला उद्यमीलाई आफ्नो औद्योगिक उत्पादन निर्यात गर्ने प्रयोजनका लागि निर्यात कर्जा उपलब्ध गराउने लगायतका व्यवस्था गरेको छ । यस्ता व्यवस्थाका बारेमा धेरैभन्दा धेरै महिलाहरूलाई सुसूचित गरी महिलाको आर्थिक सशक्तीकरणमा योगदान पुग्न सक्दछ । जुन सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र सम्भव छ ।

ख. सामाजिक सशक्तीकरण

महिला सशक्तीकरणमा सामाजिक क्षेत्रको विकास धेरै नै महत्वपूर्ण विषय हो । विकासका आयामहरूमध्ये सामाजिक विकास धेरै प्राथमिकतामा परेको पाइँदैन । तथापि, सामाजिक विकासबिना विकासका अन्य आयाममा मात्र गरेको विकासले पूर्णता भने पाउन सक्दैन । विकासका अन्य आयामको आधारशीला भनेकै सामाजिक विकास हो । जसअन्तर्गत शिक्षा, स्वास्थ्य, श्रम तथा रोजगार, खेलकुद, सामाजिक सुरक्षा, सामाजिक सोच, संस्कार व्यवहार, मूल्य, मान्यता, प्रथा, परम्परा, सामाजिक हानिकारक प्रचलन आदि पर्दछन् । वर्तमान समयमा पनि सामाजिक सोच, व्यवहार, मूल्य र मान्यताहरू महिलाका लागि प्रगतिका बाधक बनेर बसिरहेका छन् ।

समाजमा रहेका उक्त नकारात्मक पक्षहरूको समूल अन्त्य गर्न र महिलाको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी लगायतका विषयमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न राज्यले विभिन्न कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिरहेको छ भने महिला विकासका सूचकहरूमा सकारात्मक परिवर्तन पनि हुँदै आएको छ । नेपालको संविधानको धारा ३८ मा महिलाको हक अन्तर्गत महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुने, महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने, त्यस्तो कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने, प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने व्यवस्था छ ।

महिला, किशोरी तथा बालिकाको सामाजिक-आर्थिक विकासका लागि नीतिगत र संरचनात्मक व्यवस्था गर्ने, लैङ्गिक भेदभाव, हिंसा र शोषणको अन्त्य गरी समानता र लैङ्गिक मूल्य-मान्यतामा आधारित समाज स्थापित गर्ने उद्देश्यसहित लैङ्गिक समानता नीति, २०७७ जारी भई कार्यान्वयनमा रहेको छ । महिलालाई ९८ दिनसम्म प्रसूति विदा, पुरुषलाई १५ दिनसम्म सुत्केरी स्याहार विदाजस्ता विशेष कानुनी व्यवस्थाहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन् । त्यस्तैगरी महिलाहरूलाई सामाजिक रूपमा सशक्तीकरण गर्नका लागि राज्यले शिक्षामा छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रम, दिवा खाजा कार्यक्रम, निःशुल्क स्यानिटरी प्याड वितरण कार्यक्रम आदि ल्याएको छ भने सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी विशेष कार्यक्रम, रोजगारीमा महिलालाई कोटा, राष्ट्रपति महिला उत्थान कार्यक्रम, लैङ्गिक हिंसा विरुद्धका सचेतनामूलक अभियान, सामाजिक हानिकारक प्रचलन विरुद्धका अभियान लगायतका विशेष कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएका छन् । त्यसैगरी समाजिक सुरक्षा, स्वास्थ्य विमा, जटिल रोगको निःशुल्क उपचारजस्ता सामाजिक विकासप्रति लक्षित कार्यक्रमहरू समग्रमा संचालनमा छन् । यस्ता महत्वपूर्ण कार्यक्रम तथा महिलाहरूका लागि विशेष रूपमा सञ्चालन भइरहेका कार्यक्रम तथा राज्यले प्रदान गरिरहेका सेवाहरूको बारेमा जानकार भएमामात्र महिलाहरू सामाजिक रूपमा सशक्त बन्न सक्दछन् । त्यसैले महिलाको सामाजिक सशक्तीकरणमा सूचना प्रवाह र सूचनाको हकको प्रचलन, प्रबर्द्धन र सम्बर्द्धनले अहम् भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

ग. राजनीतिक सशक्तीकरण

समग्र मानव जीवनकै सर्वाङ्गिक विकासका लागि माउ नीति राजनीति हो । जसले राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक नीति तथा कानुनको निर्माण गर्दछ र सोको कार्यान्वयनमा समेत अहम् भूमिका निर्वाह गर्दछ । महिलाको विकासमा पनि राजनैतिक विकासको महत्वपूर्ण स्थान रहन्छ । राज्यका नीति निर्माण, तिनको कार्यान्वयन, विकासका क्रियाकलापहरूको सञ्चालन र त्यसको प्रतिफलको उपभोगसम्मको कार्यमा अर्थपूर्ण सहभागिताका लागि महिलाको राजनीतिक सशक्तीकरण आवश्यक हुन्छ । महिलाको राजनीतिक विकासका लागि नेपालको संविधानको धारा ८४ को उपधारा ८ ले संघीय

संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कूल सदस्य सङ्ख्याको कम्तिमा एक तिहाई सदस्य महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसरी निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये कुनै राजनीतिक दलको एक तिहाई सदस्य महिला निर्वाचित हुन नसकेमा त्यस्तो राजनीतिक दलले समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट सदस्य निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट संघीय संसदमा निर्वाचित हुने कूल सदस्यको कम्तिमा एक तिहाई महिला सदस्य हुने गरी निर्वाचित गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ८६ को उपधारा २ मा राष्ट्रिय सभाका सदस्य मनोनित गर्दा प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तिमा ३ जना महिलासहित निर्वाचित गर्नुपर्ने र नेपाल सरकारको सिफरिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनित ३ जनामध्ये एक जना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । धारा ९१ को उपधारा २ मा प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक जना महिला हुने गरी गर्नुपर्ने, धारा ९२ को उपधारा २ मा राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एक जना महिला हुने गरी गर्नु पर्ने, धारा २८२ ले राष्ट्रपतिले समावेशी सिद्धान्तको आधारमा नेपाली राजदूत र कुनै खास प्रयोजनका लागि विशेष प्रतिनिधि नियुक्त गर्न सक्ने, धारा २८३ मा संवैधानिक अङ्ग र निकायका पदमा नियुक्ति गर्दा समावेशी सिद्धान्तबमोजिम गरिने व्यवस्था रहेको छ ।

त्यसैगरी प्रदेश सभा तथा स्थानीय सरकार गठनका सन्दर्भमा समेत महिलाको राजनैतिक सहभागिताका लागि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू रहेका छन् । त्यस्तै पन्ध्रौँ राष्ट्रिय योजना (२०७६-२०८१) ले महिलाको समान तथा अर्थपूर्ण सहभागितासहित सारभूत समानता कायम गर्ने लक्ष्य लिएको छ भने लैङ्गिक उत्तरदायी शासन व्यवस्थालाई संस्थागत गर्दै महिलाको सम्मानित जीवन यापनको वातावरण सुनिश्चित गर्ने र आर्थिक समृद्धि र दिगो विकासका लागि महिलाको समान अग्रसरता र नेतृत्वदायी भूमिका स्थापित गर्दै स्रोत, साधन, अवसर तथा लाभमा महिलाको समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य लिएको छ ।

लैङ्गिक समानता नीति २०७७ ले महिलाको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा सशक्तीकरणसहित कानुनी तथा व्यावहारिक रूपमा महिला, पुरुष,

लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यकबीच समानता स्थापित गर्ने लक्ष्य लिएको छ भने लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धति अवलम्बन गर्ने उद्देश्य राखेको छ । राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३, स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३, प्रदेशसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, प्रतिनिधिसभा निर्वाचन सम्बन्धी ऐन, २०७४ ले राजनीतिमा महिला सहभागिताका लागि महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरू गरेको छ तर सोको उचित र पर्याप्त सञ्चार अभावका कारण कतिपय महिलाहरूले राजनीतिक रूपमा आफूले प्राप्त गरेका अधिकारहरूको उपभोग गर्न सकिरहेको अवस्था छैन । अतः यस्ता संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा भएका महत्वपूर्ण व्यवस्थाहरूको बारेमा सुसूचित गरी महिलाहरूको राजनैतिक सशक्तीकरण गर्नमा सूचनाको हकले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ ।

यो मिडियाको मात्र हक होइन

सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको उपयोग सबैभन्दा बढी आमसञ्चार माध्यमहरू र त्यसमा कार्यरत पत्रकारहरूले गरेको पाइन्छ । उनीहरूले उपयोग गरेको यो अधिकार आमसञ्चारकर्मीको विशेष अधिकार नभई आमनागरिकका रूपमा प्राप्त गरेको अधिकार हो । सार्वजनिक सरोकारका विषयवस्तुमा समाचारीय मूल्य हुने र लुकाउन खोजिएका विषयवस्तुको उत्खनन गर्ने व्यवसायिक धर्म निर्वाहका क्रममा मिडियाले यसको प्रयोग गरेका हुन् । पारदर्शी समाज र उत्तरदायी सरकार निर्माण गरी कानुनको शासन स्थापना गर्न यो आफैमा महत्वपूर्ण कार्य हो । तर सूचनाको अधिकारलाई आमनागरिक, त्यसमा पनि महिला, अल्पसङ्ख्यक र सीमान्तकृत समुदायले आफ्नो सशक्तीकरणको औजारका रूपमा लिनु पर्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका

नेपालको संविधानले राज्यका हरेक निकायमा कम्तिमा एक तिहाई महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको यही व्यवस्थाका कारण संघीय संसदको प्रतिनिधि सभामा ३२.७ प्रतिशत, राष्ट्रिय सभामा ३७.७ प्रतिशत, प्रदेश सभामा ३४.४ प्रतिशत र स्थानीय तहमा ४१ प्रतिशत महिलाको उपस्थिति रहेको छ । त्यसैगरी निजामति सेवामा महिलाको सहभागिता

करिव २७.१२ प्रतिशत छ भने स्वास्थ्य सेवामा ४७ प्रतिशत रहेको छ । यसरी विद्यमान तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने सरकारी नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिताको हिसाबले सन्तोषजनक पाउन सकिन्छ । सार्वजनिक सेवा समावेशी हुँदै गएको छ भने महिलाको आर्थिक-सामाजिक सूचकहरूमा पनि प्रगति भएको छ । त्यसैगरी पुस्तौंदेखि समाजमा व्याप्त विभेद र असमानताको न्यूनीकरण भई सामाजिक न्यायको प्रबर्द्धनमा योगदान पुगेको छ भने लैङ्गिक उत्तरदायी शासन पद्धतिको अवलम्बनको शुरुवात भएको छ । तथापि, गुणात्मक हिसाबले हेर्ने हो भने यसमा अझ सुधारको खाँचो भने देखिन्छ । उच्च तहमा नै आसिन महिलाहरूले पनि नीति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रियामा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्न सकेको भने पाउँदैन । नीति निर्माणमा महिलाहरूको भूमिकालाई बढीभन्दा बढी प्रभावकारी बनाउँदै राष्ट्र निर्माणमा उल्लेख्य योगदानको सुनिश्चितताका लागि महिलाहरू अझ जागरूक हुनुका साथै नेतृत्व क्षमता विकासमा समेत जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि विभिन्न विषयका सूचनामा सरल र सहज पहुँच आवश्यक हुन्छ । यसको पहिलो शुरुवात सार्वजनिक सरोकारका विषयमा जानकारी हासिल गरेर, आवश्यक समयमा त्यसको सम्प्रेषणमार्फत् गर्न सकिन्छ ।

यस सन्दर्भमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले महिलाहरूलाई सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाका बारेमा बढीभन्दा बढी जानकारी दिनु पर्छ । लुकाउन खोजिएका विषय खोतल्नु सम्बन्धित कार्यलयविरुद्धको कार्य होइन, नागरिक कर्तव्य हो । यसको फाइदा व्यक्तिलाई मात्र नभई समाज र राज्यलाई हुन्छ भन्ने बुझाउन आवश्यक छ । अधिकारको उपयोग कसरी गर्ने ? सूचना माग्ने कार्यविधि के हो ? कस्ता सूचना माग गर्ने ? सूचना नपाएमा के गर्ने ? जस्ता जानकारी नागरिकमाझ पुऱ्याउने कार्यमा आयोगले अझ सशक्त भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । साथै विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत महिला तथा आममहिलाहरूका लागि सूचनाको हकसम्बन्धमा सचेतना तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न सकेमा महिला सशक्तीकरणमा सूचनाको हकले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्दछ ।

निष्कर्ष

लोकतन्त्रको सुन्दर पक्ष भनेकै सुशासन हो । कानुनी शासन, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, सामाजिक न्याय, लैङ्गिक समानता, मानव अधिकारको संरक्षण आदि सुशासनका मेरुदण्डहरूको सुनिश्चितताका लागि सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन नै एकमात्र उपाय हो । संविधानमा मौलिक हकको रूपमा रहेको सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन, संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउन सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ कार्यान्वयनमा रहेका छन् र सोही ऐनबमोजिम सूचना आयोग कार्यरत छ । नागरिकले जान्न पाउने हकलाई कानुनले सुनिश्चित गरे पनि यसमा नागरिकको चेतना उच्च छैन । त्यसमा पनि महिलाले रुचि कम देखाएको पाइन्छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगमा महिलाले सूचना पाउँ भनी दिएको निवेदनको सङ्ख्या न्यून छ । अर्थात् पुरुषको तुलनामा अत्यन्त कम महिलाहरू सूचनाको हकबारे जानकार छन् । सूचनाको हकका बारेमा सुसूचित बनाउँदै महिला सशक्तीकरणका लागि सरकार, निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, सामाजिक अभियन्ता, सञ्चारकर्मी, सचेत नागरिक लगायत सबैको प्रयास आवश्यक हुन्छ । सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलनका लागि स्थापना गरिएको राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई पर्याप्त स्रोतसाधन सम्पन्न बनाउँदै संस्थागत सुदृढीकरण गरी सूचनाको हकको कार्यान्वयनलाई अझ सशक्त बनाउनु आजको आवश्यकता हो ।

When a right is a right to information ?

Shree Ram Pant*

Introduction

Swedish people demanded to know the budgetary provisions and expenditure status as they believe the state has the responsibility to facilitate the citizen and spend the tax money judiciously and equitably for their welfare. In 1766 Sweden provided freedom of information to her people through the passages of the Freedom of the press act and Fundamental law on freedom of expression act. The freedom of information envisages as openness and transparency are vital parts of any democracy and as those in authority must be held accountable and all information must be freely available. This right has been called as the freedom of information of the citizen and became a fundamental right of the citizen. Some countries have made the right to information as fundamental right and enshrined in their constitution and while

* Former Secretary

some has made statutory right. Some of the countries named right to information as freedom of information while some countries preferred to name as right to information (FOI/RTI) simultaneously. United Nations declaration of human right 1948 paved the way for the enactment of right to information. For the first time Nepal's constitution 1990 provided right to information as fundamental right and accordingly interim constitution 2006 and the constitution of Nepal 2015 further expanded scope of this right. To implement this fundamental right Nepal enacted right to information act in 2007 and regulations in 2009 respectively. South Asian countries like Pakistan enacted right to information act in 2002 but it was not implemented. India promulgated right to Information (RTI) act in 2005 Bangladesh in 2008 respectively. Other south Asian countries introduced RTI gradually. Many countries followed the Swedish model to date as more than 129 countries has enacted right to information act or freedom of information act. RTI thus became a fundamental instrument in the hands of the citizen to oversight to their governments and held responsible, accountable, open and transparent. RTI has also been recognized as a fundamental tool kit of democracy. Today not a single nation without strong RTI regime can be termed as citizen centric democratic country where social justice, inclusiveness and welfare mechanisms are in place.

RTI in Nepal

With the advent of democratic constitution in 1990 Nepal began to the journey towards right to information as fundamental right and subsequent constitutions also carried the RTI as fundamental right but with expansion in scopes and jurisdictions. Promulgation of RTI act in 2007 and its Regulations in 2009 made RTI very strong in Nepal. The Supreme court of Nepal gave verdict in favor of the RTI under article 16 of the 1990 constitution and recognized through public interest litigation. The court has ruled that any citizen has the right to seek public information held in the

public body. RTI act 2007 further expanded the objectives, scopes and rights itself as per ruling of the court. The RTI act provides that Every citizen shall have the right to information and access to the information held in the public Bodies. The objectives of RTI act is to make the functions of the state open and transparent in accordance with the democratic system and to make responsible and accountable to the citizen, to make the access of citizens simple and easy to the information of public importance held in public bodies, to protect sensitive information that could make adverse impact on the interest of the nation and citizen, and for the necessity to have legal provisions to protect the right of the citizen to be well-informed and to bring it into practice.

The information has been defined as any written document, material, or information related to the functions, proceedings thereof or decision of public importance made by a Public Body. Further the Right to Information means the right to ask for and obtain information of public importance held in the Public Bodies and this term shall also include the right to study or observation of any written document, material held in Public Body or proceedings of such Public Body, to obtain a verified copy of such document, to visit or observe the place where any construction of public importance is going on and to obtain verified sample of any material or to obtain information held in any type of machine through such machine.

Responsibility of the public body

RTI act has also provisioned the Responsibility of a Public Body so that no one can escape from the RTI jurisdiction in such a way that almost all of the organizations which has been registered as per Nepal laws falls under public bodies. The law provides that each Public Body has to respect and protect the right to information of citizen and has to classify and update information and make them public, publish and broadcast, make the citizens' access to

information simple and easy, conduct its functions openly and transparently, to provide appropriate training and orientation to its staffs. To fulfill its responsibility Public Body may use different national languages and mass media while publishing, broadcasting or making information public.

Updating and Publication of Information

Every Public Body shall keep its information updated. A Public Body, as long as possible, shall update at least of twenty years old information from the commencement of the RTI act 2007. Similarly each and every public body should disclose updated information in every three months pro-actively.

Provision of Information Officer

Every Public Body has to appoint an information officer from among the most senior officer after the office chiefs for the purpose of disseminating information held in public body and provide information to the information officer. The office chief also has to set up an information section as far as possible for the purpose of disseminating information.

Information Right

Information is a right of the citizen. The rightful owner of any information held in the public body are citizen. Hence nobody can deny citizen's right to information subject to some exception as per clause 3 (3) of the RTI act 2007. There are three ways for imparting information to the public and citizen respectively. First, the public body has to pro-actively disclose updated information for every three months without the demand or request for information. This is called pro-active disclosure and very important functions of any public body. Secondly, the citizen can demand for any information from a public body through application to the information officer and also can request for study documents, files, etc., observe any documents or site and visit any field or

office and acquire information. Thirdly, if any citizen is denied for information request, he/she may complaint to the same office chief for getting the information. Upon receiving the complaint, the chief of the same public body can decide in favor or against the complaints. Failures to receive the information from that publicbody the citizen has a right to file an appeal petition to the National Information Commission.

National Information Commission

The National Information Commission (NIC) is an independent statutory body to protect, promote and enforce right to information of the citizen. Any citizen can file an appeal to the Commission within thirty-five days of not receiving information from any public body. Uponreceiving the appeal NIC can summon the information officer and office chief for the records of their statements, ask to furnish information and submit of any files and documents to the hearing process. The NIC can decide in favor or against the citizen and public body respectively. Its decision to impart information is mandatory. However, the aggrieved person can appeal to the high court for its fine and punishments. There are instances of annulment of fine and punishments but for impartment of information from the high and supreme court. Some landmark decisions of the Commission have settled the strength of right to information in Nepal. The Commission has established a precedent that right to information is a fundamental right and denial is subject to rigorous scrutiny and fine, punishments and departmental actions in case of an employee besides compensations to the victim. An example of such compensationsis to the teachers of Kailali and Kathmandu districts public schools where the teachers of the same schools were made victim of disclosures of information regarding discrimination and mismanagement. They have been removed and transfer from their current positions and the NIC's decision annulled the decision of the school and rehabilitated in the same positions and paid

compensations too. Similarly, the students have the right to get their answer sheet of any examinations has been an established fact and now became a rule rather than exception. Even the competitive examination records of any organizations including Public Service Commission have become a regular phenomenon. Further, information regarding the evasion of Value Added Tax and report of then supreme court justice Mr. Bharav P. Lamsal Commission on Assets Investigation Commission have also been disclosed to the National information Commission despite very strong resistances from the government. The commission made decision in favor of providing information to the requester subject to some limitations. There are many instances of Commissions' decision in favor of the information impartment to the citizen including agreement between two countries, procurements information, audit report, investigation commission reports, irregularity and so on. The NIC has also the right to issue an order to make records of the office, files, documents and any other things to update regularly and maintain orderly. It has also the right to issue an order appropriate to implement RTI.

When a right is a right to information ?

The constitution of Nepal has made right to information a fundamental right. It is also a human right. The article 19 of the Universal Declaration of Human Right 1948 states that 'everyone has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers. Human rights and fundamental rights are inalienable rights and attracts natural justice too. Each and all nations have the moral and legal obligations to honor and implement these rights. Violations of these rights have the constitutional and legal remedies as well as national and international repercussions. Fundamental rights are guaranteed by the constitutions and have the extraordinary power of writ to prevail over subversions of any

kind or infringements. Therefore, right to information has freedom of opinion and expression and the impartment rights besides seeking and receiving. Many countries have enacted freedom of information or right to information (FOI/RTI) act. The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) and United Nations economic and social council (UNESCO) advanced the open government data initiative (OGDI) to provide information to the public without any obstacles. Open Data Initiative exists to advance government financial transparency. Open data is data that can be used, changed and passed on by anyone and for any purpose. They should be machine-readable so that they can be processed by a computer and can be accessed and modified for each individual data element. It argued all governments to introduce legal and organizational set up and formulate national action plan to open the data freely and copy, retrieve, use and reuse voluntarily. Nepal is qualified to become a member nation to the OGDI. The National Information Commission (NIC) was designated focal point for OGDI and it constituted a task force to look and examine perspectives of OGDI. NIC recommended to the government to become the member of OGDI. Similarly, the eight founding countries and some civil society organizations in the leadership of the United States of America introduced open Government Partnership (OGP) in 20th Sept, 2011 to promote transparent, participatory, inclusive and accountable governance to further the freedom of information right. The OGP has four pillars like fiscal and budget transparency, freedom of information, asset disclosures for public officials, and citizen engagement. Now there are 78 member countries and equal numbers of civil society organizations as their members. The unique features of OGP are the government and civil society should have equal numbers of representatives in its governing body. Nepal is qualified to become a member scoring 75 marks. The right to information or freedom of information (RTI/FOI), OGDI and OGP are all associated with each other's and their scope of works are

also related to openness, transparency and accountability in such way that peoples are informed, better equipped, use technology to make better their life and improvement of public services. The ultimate aim is to impart adequate information to make their standard of living better and be a dignified citizen of any country. At the center of this is the right of the people which helps to become an empowered citizen through timely and accurate and reliable information. This impartment right is the right of the right and the states has the obligation to inform, provide, flow the information to the citizen regularly and when there is a necessity like present Covid-19 pandemic, natural disasters and calamities, emergencies and any normal and abnormal situation. With the proper flow of information and impartment of information when requested or pro-actively empowers citizen and citizen's oversight strengthen democratic governance. The democratic governance means good governance and ensures openness, transparency, responsibility and accountability towards the people. No civilized nations can live with the denial of this fundamental right at the present-day world. This is why right to information is a right of the rights of the citizen.

Selected references

- ◆ Right to information Act 2007 and Regulations 2009: published by the law book management Committee.
- ◆ Hand book on OGD and OGP published by the concerned secretariates.
- ◆ NIC decision collection book published by the Commission.
- ◆ Authors' previous articles published in RTI journal.

सूचनाको हक र विद्यालयको पाठ्यक्रममा गरिनु पर्ने व्यवस्था

♦ हरिविनोद अधिकारी*

विषय प्रवेश

अब सूचनाको हकका विषयमा बहस गर्दा र प्रयोगको कुरा गर्दा अभियानका चरणबाट अगाडि बढिसकेको अवस्था छ । र, यसको अभ्यास कसरी हुँदैन भन्ने बारेमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा मूल्याङ्कन गरिनु पर्ने बेला भएको छ । सूचनाको हकमात्र भनेर हुँदैन, सूचनामा कसरी पहुँच बृद्धि गर्ने भन्नेबारेमा अनेकौँ वैकल्पिक उपायहरूको आविष्कार भएको छ । आजको सबैभन्दा विश्वसनीय उपाय भनेको चेतनाको स्तर वृद्धि गर्नका लागि बालबालिकालाई सूचनाको बारेमा कसरी जानकारी दिनु नै हो भन्ने लाग्छ ।

गुणात्मक शिक्षामा बालबालिकाको पहुँचले मात्र आवश्यक सार्वजनिक सूचनाको बारेमा स्वतः जानकारी पाउने हुन्छन् र तिनले कक्षाभित्र गर्ने सकारात्मक अभ्यासले मात्र सूचनाको महत्त्व बुझेका हुन्छन् । भनिन्छ, बालबालिकाको

मस्तिष्क भनेको खालि कागजजस्तै हुन्छ र त्यहाँ जे-जे विषय अङ्कित गर्न सकियो, तिनै विषयहरूले उनीहरूको जीवनमा छाप छोड्छ । प्रविधिले त सहयोग गर्ने हो छिटोछरितो गर्नका लागि । आखिर जीवनमा प्रभाव पार्ने भनेर नै होस सम्हालेदेखि बालबालिकाहरूलाई औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । त्यसो त समाजमा व्याप्त संस्कृतिले र परम्पराले पनि उनीहरूको जीवनमा प्रभाव पारेकै हुन्छ । धर्म, संस्कृति र परम्पराको पारिवारिक तथा सामाजिक अभ्यासलाई हामी शिक्षामा लुप्त पाठ्यक्रम (हिडेन करिकुलम) या लुकेर बसेको पाठ्यक्रम पनि भन्छौं । जसको योजनाबद्ध सिकाइ हुँदैन तर त्यो परिवारमा, समाजमा स्वतः सिकने सिकाउने गरेको वा गराएको हुन्छ । शिक्षाविद्हरूको रायमा, बालबालिकाको जीवनमा विद्यालय या कलेजमा पढेको विषयले ६० प्रतिशत प्रभाव पारेको हुन्छ र लुप्तरूपमा सिकेको अयोजनाबद्ध अपाठ्यक्रमी व्यवहारले ४० प्रतिशत प्रभाव पारेको हुन्छ । यदि बालबालिकामा कुनै महत्त्वपूर्ण विषयमा ज्ञान दिनु छ र प्रभाव दीर्घकालीन पार्नु छ भने ऋट्ट हेर्दा योजनाबद्ध तरिकाले दिएकोजस्तो नदेखिने गरी अभ्यासरत गराउनु पर्छ भन्ने मान्यता छ ।

सूचना भनेको के हो भन्ने कुराका बारेमा कसरी जानकारी दिने भन्ने पनि तहतहको अवस्थामा भर पर्ने रहेछ । कसरी जानकारी पाएर त्यसको उपभोग पनि कसरी गर्ने भन्ने पनि तहतहको अवस्था हुने रहेछ । एउटा सूचनाले मात्र नहुने अवस्थामा त्यसको सिक्तीजन्य अवस्थालाई पत्ता लगाउन पनि अर्को सूचनाको आवश्यकता पर्ने रहेछ । अहिले हामीले भनेको सूचना त जीवनोपार्जनका लागि अत्यावश्यक जानकारी हो र जीवनलाई सामाजिक समुद्रमा हेल्दा पर्ने समस्याको समाधानहेतु खियाइने बहानाको एउटा उपायमात्रै हो । तर त्यस्ता जरुरी सूचना पनि नदिँदा पर्ने कठिनाइलाई ध्यानमा राखी संसारभर सूचनाको पहुँचलाई अभियानको रूपमा महत्त्व दिइएको हो र कानुनी संरचनामा राखेर सूचना उपलब्ध गराउनका लागि बाध्य पार्ने संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु परेको हो । जब कि सूचना स्वतः पाउनु पर्ने हो र त्यस्तो संस्कृतिको विकास अनिवार्य गर्नु पर्ने हो ।

कसरी विकास गर्ने बानि ?

हामीले भनेको सूचनाको पहुँच र त्यसको उपलब्धताका बारेमा एउटा धारणा

* अध्यक्ष, फ्रिडम फोरम

विकसित भएको छ भने नेपालमा अब सूचनाको अभियानको बेला घर्कोको छ । र, अब त्यसको अभ्यासलाई व्यापक बनाउनु पर्नेछ । मुलुकलाई पारदर्शी प्रशासन र भ्रष्टाचारमुक्त समाजको सुन्दर फाँट बनाउने कल्पनासँगै जीवनस्तरमा आएको व्यापक परिवर्तन र सोचाइका कारणले अभियानलाई अभ्यासमा कसरी परिवर्तन गर्ने भन्ने सोचाइ अभियन्ताहरूमा देखिएको छ र अभियन्ताहरूका विचारमा सानासाना बालबालिकाहरूको शिक्षाको आधारभूत तहदेखि नै पारदर्शी समाजको परिकल्पनामा उनीहरूलाई अभ्यस्त बनाउन सकिने अभ्यासमा लगाउने कुराप्रति मोडिन थालेको छ । एउटा उदाहरणको रूपमा शिक्षामा भनिन्छ- जब तत्कालीन सोभियत संघले ५० को दशकमा सुरु गरेको प्रयासले ६० को दशकको पहिलो वर्ष अन्तरिक्ष यान लुना चन्द्रमातर्फ जाँदै थियो, अमेरिका त्यसबेला प्रजातन्त्रलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने र आवधिक निर्वाचनमा कसरी महिला र काला जातिलाई अधिकार सुरक्षित गर्ने भन्ने माखेसाङ्लोमा अल्झिएको थियो । थाहा पायो अमेरिकाले कि उसको प्रतिस्पर्धी सोभियत संघले चन्द्रमामा रकेट पठाउन सक्षम भइसक्यो । अनि, अमेरिकीहरूले आफ्नो शिक्षामा पुनरावलोकन गरे र विज्ञान अनि गणितमा आफ्ना बालबालिका र युवाहरूलाई पोख्त बनाउने गरी विद्यालयको पाठ्यक्रममा समायोजन गरे, परिवर्तन गरे । सबैतिर त्यो प्रतिस्पर्धालाई कसरी जित्ने भन्ने तरिकाले शिक्षामा गरेको परिवर्तनले यो भन्न करै लाग्छ कि सबैभन्दा पहिले चन्द्रमामा १९६९मा पहिलो मानव पाइला अमेरिकाले नै टेक्न सफल भयो । अर्थात् आजको विकास, पारदर्शी समाज, भ्रष्टाचाररहित प्रशासन र विकासले लिएको गतिका कारणले विश्वको पहिलो नम्बरको देशका रूपमा विद्यमान छ र अझै धेरै कुरामा परिवर्तन गर्नुपर्ने भनेर अहिलेको बाइडेन-ह्यारिस प्रशासनले बाचा पनि गरेको छ । त्यो सुधार गर्ने भनेको शिक्षामार्फत् हो र शिक्षामा के-के सुधार गर्नुपर्छ भनेर अमेरिकाजस्तो देशमा अहिले व्यापक छलफल जारी छ । हामीले पनि कुनै पनि लक्ष्य प्राप्त गर्नु छ भने त्यसका लागि शिक्षामार्फत् नै जानुपर्छ र त्यसले पार्ने सकारात्मक तथा नकारात्मक प्रभाव आँकलन गरेर पाठ्यक्रममा त्यसलाई समावेश गर्नुपर्छ । समाजमा धेरै समस्या छन् र ती सबैको समाधान जरूरी छ र गर्ने भनेको नै युवाहरूको जमातले हो, भोलिका युवा भनेका अहिलेका बालबालिका र किशोर हुन् ।

विद्यालयमा त्यसलाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा गर्दा त्यसको तालिम पनि जरूरत पर्छ- शिक्षक, अभिभावक र शिक्षा प्रशासकहरूलाई ।

सूचनाको हकको प्रयोगभन्दा पनि त्यसलाई जीवनको महत्वपूर्ण भागको रूपमा कसरी विकास गर्ने भन्ने बारेमा राष्ट्रिय सूचना आयोग, सम्भावित प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरूका सूचना आयोगहरूको ध्यानाकर्षण गर्न पनि राष्ट्रिय पाठ्यक्रमभित्र सूचनाको पहुँच र प्रयोगलाई आधारभूत तहदेखि नै जीवनोपयोगी सीपको रूपमा सिकाउने व्यवस्था जरूरी छ ।

आफ्नो अनुभव

राष्ट्रिय सूचना आयोगका पूर्व प्रमुख आयुक्त कृष्णहरि बाँस्कोटाको कार्यकालमा भएका, गरेका प्रभावकारी कामहरूको स्मरण गर्दा सबै सार्वजनिक संस्थामा सूचना अधिकारीको नियुक्ति र विद्यालय तहमा सूचनाको हकसम्बन्धी पाठ्यक्रम तयार गराउनु मुख्य हो जस्तो लाग्छ । उहाँले नेपाल सरकारको विद्यालय तहको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा तत्कालै एउटा समूह बनाएर सूचनाको हक र भ्रष्टाचार नियन्त्रणसम्बन्धी कक्षा ६ देखि १० सम्मको पाठ्यक्रम बनाउन र त्यससम्बन्धी पुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिका बनाउन अनुरोध गर्नु भएको रहेछ । शायद यो कुरा आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ तिरको हुनुपर्छ । तत्कालीन महानिर्देशक दिवाकर ढुंगेलले सूचनाको हकसम्बन्धी विषयविज्ञको रूपमा मेरो नेतृत्वमा एउटा कार्यदल बनाउनु भयो जसमा विषयविज्ञहरू गोविन्दप्रसाद भण्डारी, तत्कालीन उपसचिव बाबुराम गौतम (संयोजन), तत्कालीन पाठ्यक्रम अधिकृत हेमराज खतिवडाको कार्यदलले शीघ्रताका साथ कक्षा ६ देखि १० सम्मको पाठ्यक्रम, कक्षा ८ को ऐच्छिक विषयको रूपमा पाठ्यपुस्तक तथा कक्षा ६ देखि १० सम्मको शिक्षक निर्देशिका तयार पारियो र त्यही आर्थिक वर्षमा नै तयार गरी शायद अहिले प्रकाशन पनि भयो । विद्वान महानिर्देशक दिवाकर ढुंगेलजीलाई लागेको थियो कि रहँदाबस्दा यसको शीघ्रतामा शिथिलता आउनेछ, कार्यान्वयनमा आउन समय लाग्नेछ । त्यसैले उहाँले हाम्रो कार्यदलसँग सुभावा माग्नु भयो- कसरी सूचनाको हकको प्रभावकारितालाई विद्यालयमा प्रभावकारी तरिकाले अभ्यासमा ल्याउन सकिने छ ? वास्तवमा उहाँले सूचनाको हकको महत्व बुझिसकनु भएको थियो र

हामीलाई यसबारेमा सुभावा दिन भन्नुभएको थियो । हामीले पनि सुभावा दिर्यौं- यो खण्डीकृत ज्ञान दिने विषय होइन । कक्षामा पढाएरमात्र सूचनाको हकसम्बन्धमा किशोरकिशोरीहरूलाई जानकार बनाउन सकिँदैन । जाँचमा लेखेर ए प्लस ल्याउलान् तर अभ्यासमा यसलाई ल्याउन एकीकृतरूपमा सबै विषयमा यसलाई प्रवेश गराउनु पर्छ । जस्तो कि सामाजिक विषयको अभ्यास गराउँदा, नेपाली विषयमा पत्र लेख्दा कसरी सूचना पाउनका लागि पत्र लेख्ने भन्ने, अंग्रेजी विषयमा पत्र लेख्न सिकाउँदा कसरी सूचना अधिकारिसँग सूचना माग्ने भन्ने बारेमा पत्र लेख्न सिकाउने भन्ने थियो । बाबुराम गौतमजी आफै सामाजिक शिक्षा विषयको संयोजक हुनुहुन्थ्यो- पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा । उहाँले कक्षा ६ देखि कक्षा १० सम्मको पाठ्यपुस्तकमा यसको समायोजन यसरी गराउनु भयो कि सूचनाको हकसम्बन्धमा र भ्रष्टाचारसम्बन्धमा ज्ञानको व्यवस्था गरिएको छ जस्तो लाग्छ । त्यसलाई पछि तत्कालीन पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका उपसचिव खुबीराम अधिकारीले पनि सहजीकरण गर्नु भएको थियो र पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिकालाई परिमार्जन गर्नु भएको थियो । ती सबै पुस्तक कता छन् ? कसरी प्रयोग भएका छन् ? शायद त्यसको अब अनुगमन गर्नु जरूरी छ र आवश्यकता परे सुधार गरेर कार्यान्वयन आवश्यक छ ।

के गर्ने त अब ?

विद्यालयमा हुने भ्रष्टाचार भनेको भवन निर्माण, फर्निचर खरीद, छात्रवृत्ति वितरणमा हो । विद्यालयमा गठन हुने विद्यालय व्यवस्थापन समिति र अभिभावक तथा शिक्षक संगठनको गठनमा हो । विद्यालयमा भएका कामहरूको सार्वजनिक परीक्षण (सामाजिक परीक्षण, सोसल अडिट)मा हो । यदि हामी सबै मिलेर पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको र स्थानीय सरकारका शिक्षा विभागहरूसँगको सहकार्यमा यी कुराहरूका बारेमा पाठ्यपुस्तकमा राख्ने र शिक्षक तालिमहरूमा यसलाई अनिवार्य विषयका रूपमा राख्ने गर्न सक्यौं भने र अनुगमन गर्न सक्यौं भने सूचनाको हकले दैनिक संस्कृतिको रूपमा विकास गर्न सक्यो ।

एक्लो राष्ट्रिय सूचना आयोगले मात्र गरेर सम्भव त छैन तर पाठ्यक्रम विकास

केन्द्रसँग र विभिन्न विश्वविद्यालयहरूसँग सम्पर्कसूत्र तयार गर्नका लागि र विश्वमा शिक्षामा भएका परिवर्तनमा सूचनाको पहुँचलाई कसरी अद्यावधिक गर्ने भन्ने कामका लागि एउटा समूह स्थायीरूपमा सल्लाहकारको रूपमा राखिनु पर्छ, जसले बौद्धिक योजना र सम्पर्कको निरन्तर कार्य गर्न सकोस् । एउटा सूचनाको हकसम्बन्धी अभियन्ता र पाठ्यक्रमको विद्यार्थीका रूपमा मैले पाएको जिम्मा त बेलैमा पूरा गरेको थिएँ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका विद्वान मित्रहरूले पनि आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्नु भएकै थियो । तर, विद्यालयमा त्यसको प्रभाव देखिएको छैन । शिक्षक साथीहरूमा पनि त्यसको प्रभाव परेको देखिएको छैन । यसलाई अब प्रभावकारी बनाउने प्रयास त राष्ट्रिय सूचना आयोगकै हुनुपर्छ । हामी त यसै पनि यसमा लागेकै छौं र आफ्ना सल्लाह सुभावा दिई नै रहने छौं ।

